ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

• ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΠΥΡΚΑΓΙΑΣ: 18-19 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1917

• Η ΑΝΑΤΙΝΑΞΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΣΤΑ 1903

• Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟ 1478

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

• ΠΟΡΤΡΕΤΑ ΡΟΥΜΑΝΩΝ ΗΓΕΤΩΝ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

• ΤΟ ΕΚΘΕΣΙΑΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

• Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΟΣ ΡΑΔΙΟΦΩΝΟΥ

• ΒΙΒΛΙΟΠΡΟΣΚΛΗΤΗΡΙΟ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΝΘΕΤΟ

25 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΣΕΙΣΜΟ ΤΟΥ 1978:
Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

Τσιμισκή 2, 54625 Θεσσαλονίκη
Τηλέφωνο 2310 551754, 2310 533026
Ομοιότυπο: 551748
Για επιστολές: Τ.Θ. 10756, 54110
Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: peebe2@otenet.gr

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΑΙΡΟΙ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ • ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΑΚΚΑΣ Α.Β.Ε.Ε. • ALUMYL ΜΥΛΩΝΑΣ Α.Ε. • ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ • Ν. ΓΛΕΟΥΔΗΣ ΚΑΒΕΞ Α.Ε. • ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΔΑΣΚΟΠΟΥΛΟΣ • ΔΟΜΟΤΕΧΝΙΚΗ Α.Ε. • ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ • ΕΞΕΛΚΑ Α.Ε. • Κ. & Ν. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ Α.Β.Ε.Ε. • ΘΕΜΕΛΙΟΔΟΜΗ Α.Ε. • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ • ISOMAT Α.Β.Ε.Ε. • COMMERCIAL VALUE Α.Ε. • Δ. Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α.Ε. • Ε. Ν. ΜΑΝΟΣ Ε.Π.Ε. • ΜΠΑΡΜΠΑΣΤΑΘΗΣ Α.Ε. • ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΟΥΤΑΡΗΣ • ΣΑΝΗ Α.Ε. • ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΡΑΜΠΟΥΚΗΣ • ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ Α.Ε. • ΦΑΡΜΑΓΟΡΑ Α.Ε. • ΦΙΛΚΕΡΑΜ-JOHNSON Α.Ε. • ΑΦΟΙ ΧΑΪΤΟΓΛΟΥ Α.Β.Ε.Ε. • ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΡΕΛΛΑ, ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2003

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: € 6
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΤΗΣΙΩΣ: € 17
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: € 30

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ:
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΠΑΓΚΑΛΟΥ
ΤΗΛ. 2310 288491

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ:
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΑΧΙΝΙΔΟΥ,
ΧΑΪΔΗ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΗΛ. 2310 551754

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ:
ΣΤΕΛΛΑ ΛΟΥΚΑ
ΤΗΛ. 2310 533026

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Λασσάνη 3, 546 22 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 237463, 2310 237515

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.
Αρμενοπούλου 32, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 208731, 209637, 209837
Fax 2310 216647
e-mail: univstud@spark.net.gr

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ
ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

Πολλάκις έπληξε ο τυπογραφικός δαίμων το δέκατο τεύχος. Ο εικονιζόμενος στη σελ. 22 είναι ο επιχειρηματίας Αλέξανδρος Κράλλης και όχι ο περιπετειώδης Βασίλειος Κράλλης. Οι πίνακες του Πολύκλειτου Ρέγκου στις σελ. 94, 95, 98 (άνω) και 99 τυπώθηκαν αντεστραμμένοι.

Εκδοτικό σημείωμα

Το καλοκαίρι η πόλη αδυνατίζει, σχεδόν εξαφανίζεται. Όποιος περπατήσει στους δρόμους της τις μέρες του Αυγούστου μένει με την ψευδαίσθηση ότι η Θεσσαλονίκη εισήλθε σε περίοδο βαθιάς πληθυσμιακής παρακμής και ότι όλοι όσοι κατέφυγαν εκτός των τειχών της ίσως δε θα επιστρέψουν. Έτσι πίστευαν και σε άλλες εποχές, όταν η πόλη γνώρισε πραγματικές περιόδους αποπλήθυνσης λόγω λιμών, λοιμών, καταστροφών και κατακτήσεων. Για μια σειρά, όμως, από λόγους, η Θεσσαλονίκη ανακτούσε πάντοτε τη βιοτική της δύναμη και συνέχιζε την πορεία της, μια πορεία που προσπαθούμε να περιγράψουμε στους τόμους αυτής της σειράς.

Στον ανά χείρας ενδέκατο τόμο εστιάζουμε σε δύο μεγάλες καταστροφές της πόλης. Τώρα που έχουμε το καλοκαίρι πίσω μας, μπορούμε να σημειώσουμε ότι και οι δύο αυτές καταστροφές συνέβησαν εν μέσω θέρους. Η παλαιότερη ήταν η πυρκαγιά του 1917, που έκλεισε φέτος την ογδοηκοστή πέμπτη επέτειό της. Καλούμε τον αναγνώστη να μελετήσει μια-μια τις καταπληκτικές αεροφωτογραφίες που δείχνουν σχεδόν ολόκληρη την πόλη την επαύριον της καταστροφής της. Οι δημιουργοί των φωτογραφιών μάς είναι άγνωστοι. Γνωρίζουμε μόνον ότι ήταν μέλη της γαλλικής Αεροναυτικής Υπηρεσίας. Οι αναμφιβόλως στρατιωτικοί σκοποί για τους οποίους πραγματοποιήθηκαν οι αποκαλυπτικές αυτές λήψεις σήμερα μας διαφεύγουν, αλλά το προϊόν τους παραμένει συγκλονιστικό.

Αντίθετα, γνωρίζουμε και μπορούμε να τιμήσουμε τις δημιουργούς του εξίσου αποκαλυπτικού φωτογραφικού έργου που αφορά μια άλλη, πιο πρόσφατη και οικεία καταστροφή. Πέρασαν ήδη είκοσι πέντε χρόνια από το μεγάλο σεισμό της Θεσσαλονίκης, αλλά θαρρείς ότι αυτές οι λήψεις έγιναν χτες, σε ένα τοπίο τόσο οικείο, αλλά και τόσο μακρινό. Από το τεράστιο φωτογραφικό αρχείο της Ινώς Ιωαννίδου και της Λενιώς Μπαρτζιώτη, ο Γιώργος Αναστασιάδης διάλεξε δεκάδες λήψεις των πρόχειρων συνοικισμών που δημιουργήθηκαν εκείνη την εποχή, συνοικισμών εφήμερων σε ζωή αλλά μακρόβιων σε μνήμη, που είχαν τη δική τους τάξη και λογική. Συνόδευσε το υλικό αυτό με κείμενα του Τόλη Νικηφόρου που αποδίδουν την ψυχολογία και τις συμπεριφορές μετά το σεισμό, τότε που πραγματικά αναρωτιόμασταν αν η πόλη θα ανακτήσει τη ζωή της. Λόγω της ιδιαίτερης σημασίας των φωτογραφιών της Ινώς Ιωαννίδου και της Λενιώς Μπαρτζιώτη αλλά και της ανάγκης να αποδοθούν στη σωστή κλίμακα και στο πρέπον σχήμα, τις εκδίδουμε σε ξεχωριστό παράρτημα που συνοδεύει τον τόμο.

Κατά τα άλλα σας καλούμε σε μια ακόμη κρυφή επέτειο της πόλης, στην ανατίναξη της Οθωμανικής Τράπεζας στα 1903, όπως περιγράφεται αυθεντικά σε αρχεία της εποχής. Σας καλούμε σε μια λογοτεχνική αναδρομή στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, σε μια αναζήτηση των χριστιανών κατοίκων της περιοχής του Αγίου Δημητρίου μετά την άλωση. Σας καλούμε να περιδιαβάσουμε τα πορτρέτα των ρουμάνων ηγεμόνων στο Άγιον Όρος, τις σημαντικές αρχαιολογικές εκθέσεις που έγιναν στη Θεσσαλονίκη και να ακούσουμε μαζί ένα ραδιόφωνο, ένα περίεργο ραδιόφωνο, που συνδέει τις μνήμες με το σήμερα και κάνει την ιστορία να γίνεται γλαφυρή. Γιατί εμείς πιστεύουμε ότι η ιστορία μπορεί να γίνει γλαφυρή, έτσι που να νοιώσουμε όλοι το μήνυμά της. Άλλωστε, η ιστορία όταν διδάσκει είναι ανιαρή, αλλά και όταν δεν διδάσκει, αλήθεια, τι νόημα έχει;

Τι θα βρείτε σ' αυτό το τεύχος

η Θεσσαλονίκη και ο Κόσμος

Η Θεσσαλονίκη μέσα από τα μάτια των ξένων, οι ξένοι μέσα από τα μάτια των Θεσσαλονικέων. Το διπλό αυτό παιχνίδι εξελίχθηκε σε μια εποχή που η Μακεδονία βρισκόταν στο επίκεντρο διεθνών διεκδικήσεων και η πρωτεύουσά της, το «διαμάντι του Αιγαίου», αποτελούσε μία πολλαπλώς «διεκδικούμενη πόλη». Ογδόντα πέντε χρόνια από τη μεγάλη πυρκαγιά, εκατό χρόνια από την ανατίναξη της Οθωμανικής Τράπεζας, οι θρύλοι πλανώνται ακόμη. Κάθε καινούργια γενιά Θεσσαλονικέων τους ανακαλύπτει και τους μελετά. Αλλά τα τελευταία χρόνια η έρευνα φέρνει ολοένα και νεότερα στοιχεία στο φως.

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΠΥΡΚΑΓΙΑΣ: 18-19 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1917

Η μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, τον Αύγουστο 1917, αποτέλεσε αφετηρία δημογραφικών και, ιδίως, πολεοδομικών εξελίξεων καθώς και ορόσημο στην ιστορία της πόλης. Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά άλλαξε ριζικά και αναπότρεπτα την παραδοσιακή δομή της, όπως είχε τουλάχιστον διαμορφωθεί στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. Στη μελέτη των **Χαράλαμπου Παπαστάθη** και **Ευάγγελου Χεκίμογλου** πραγματοποιείται μία αναδρομή στις σχετικές πηγές και τη βιβλιογραφία των τελευταίων χρόνων, προκειμένου όχι μόνο να ανασυσταθούν οι γνώσεις μας για την πυρκαγιά, αλλά για να τεκμηριωθούν εκπληκτικές αεροφωτογραφίες της πόλης. Οι είκοσι επτά φωτογραφίες που δημοσιεύονται προέρχονται από χειρόγραφο λεύκωμα της Αεροναυτικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού. Ελήφθησαν τις μέρες αμέσως μετά την πυρκαγιά και ενώ ακόμη κάπνιζαν τα ερείπια. Όλες σχολιάζονται εκτενώς, σε μια προσπάθεια συμβολής στην ιστορική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης. Από την αναλυτική εξέταση των φωτογραφιών και την τμηματική ανάλυσή τους προκύπτουν ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις για κτίρια και τοποθεσίες της πόλης, όπως ήταν πριν την πυρκαγιά.

Η ΑΝΑΤΙΝΑΞΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟ 1903

Εκατό χρόνια από τη μεγάλη τρομοκρατική ενέργεια, που αγνοούν τα διεθνή αλμανάκ. Από την οπτική της Δύσης το 1903 ήταν η χρονιά που ιδρύθηκε η εταιρεία «Φορντ», που κυκλοφόρησε το πρώτο ηλεκτρικό τρένο στο Λονδίνο, που δολοφονήθηκε ο Βασιλιάς της Σερβίας και που ο Πικάσο εγκαινίασε τη «γαλάζια» του περίοδο. Η ανατίναξη της Οθωμανικής Τράπεζας, μιας από τις μεγαλύτερες πολυεθνικές εταιρείες της εποχής της, υπήρξε πολιτικός σταθμός στην νεότερη Βαλκανική ιστορία. Ο **Γιάννης Καρατζόγλου** πραγματοποιεί μια ανασκόπηση της όλης υπόθεσης μέσα από τα αρχεία της ίδιας της Τράπεζας, τα οποία έχει μελετήσει εξαντλητικά (βλέπε και τον ένατο τόμο «Θ.Π.»). Οι μαρτυρίες των διευθυντών και επιθεωρητών της Οθωμανικής Τράπεζας συμπληρώνουν παλαιότερες εργασίες κατά μοναδικό τρόπο. «Τη στιγμή που σας γράφω, ένας καλοντυμένος Βούλγαρος αποπειράθηκε να εισέλθει στο Τηλεγραφείο που βρίσκεται κοντά στο ξενοδοχείο μας. Ο φύλακας του Τηλεγραφείου έκρινε ύποπτη την όψη του, τον σταμάτησε και τον ρώτησε τι ήθελε. Ο Βούλγαρος έκανε μια κίνηση να βγάλει το πιστόλι του, αλλά ο φύλακας τον έπιασε από το λαιμό και τον έβγαλε έξω. Ο φρουρός της εισόδου τον έριξε κάτω και τον σκότωσε. Στη σωματική έρευνα φάνηκε ότι έφερε βόμβες».

Πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης

Μελέτες και αναφορές που ιχνηλατούν την πολιτική ιστορία της πόλης, μέσα από ασυνήθιστες οπτικές γωνίες και συνιστούν τμήματα ενός λαβύρινθου, που κατά το μεγαλύτερο μέρος παραμένει ανεξερεύνητος.

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟ 1478

Γιατί ο Αγαπητός, γιος του Γεράσιμου, μετακόμισε από τον Άη Δημήτρη στο Ιππόδρόμιο; Το πρώτο οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο που αφορά την περιοχή της Θεσσαλονίκης μετά την άλωση (1430) χρονολογείται στα 1465, αλλά δεν έχουν διασωθεί τα τμήματά του που αφορούν τους κατοίκους της πόλης. Το δεύτερο χρονολογείται στα 1478 και έχει παρουσιαστεί από τον H. Lowry. Το τρίτο κατά σειρά εκδόθηκε προ ετών από την Bistra Cvetkova και τμήμα του επανεκδόθηκε από τον Β. Δημητριάδη. Η γενική εκτίμηση είναι ότι συντάχθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα. Ο **Ευάγγελος Χεκίμογλου** διερεύνησε την τύχη των χριστιανών κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου του 1478 μέσα στα ονόματα του αχρονολόγητου φορολογικού κατάστιχου. Ζούσαν κάτοικοι του 1478 κατά το έτος που συντάχθηκε το αχρονολόγητο κατάστιχο; Ζούσαν, τουλάχιστον, οι συγγενείς τους;

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Λογοτεχνικές αναφορές στο «φαντασμαγορικό συνονθύλευμα» της πόλης, με το φακό του **Γιώργου Αναστασιάδη**. «Ήταν Σέρβοι, Γάλλοι και Εγγλέζοι και άλλοι από το Τονκίνο, κίτρινοι και ζουάβοι και Σενεγαλέζοι και Μαροκινοί κι από πάνω μελαψοί απ' την Ινδία και με τα σαρίκια τους τρεις πήχες τυλιγμένες. Κι όλοι και όλα φασαρία και πανζουρλισμός, να φουμάρουνε αλλοπαρμένοι και —το πιο χειρότερο να πίνουν και να βλαστημούν σε χίλιες γλώσσες». Η γλαφυρή εκδοχή του Νίκου Μπακόλα, αλλά και οι εκδοχές του Μίνωα Λαγουδάκη, του Κλέωνα Βρανά, του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, του Γιώργου Βαφόπουλου, του Γιώργου Σκαμπαρδώνη, του Gustave Govin, του Νίκου Σφενδόνη, του Βασίλη Μεσολογγίτη και του Νικολάου Χριστοδούλου.

Τέχνη και αρχιτεκτονική

Στην ενότητα αυτό φιλοξενούμε δύο μελέτες με ενδιαφέροντα θέματα: Τα πορτρέτα των ρουμάνων ηγεμόνων που αποτελούν αδιάψευστο τεκμήριο του οικουμενισμού της Ορθοδοξίας και της πνευματικής μας ταυτότητας. Το εκθεσιακό έργο της Αρχαιολογικής μας Υπηρεσίας που είναι μέγα και οφείλουμε κάποτε να το γνωρίσουμε και να το αναγνωρίσουμε.

ΠΟΡΤΡΕΤΑ ΡΟΥΜΑΝΩΝ ΗΓΕΤΩΝ

Η μελέτη των μεταβυζαντινών πορτρέτων που διασώζει η τέχνη του Αγίου Όρους οδηγεί στην αποκρυπτογράφηση των στοιχείων καθενός από αυτά και στην βαθύτερη κατανόηση της εποχής. Βασισμένοι στα βυζαντινά πρότυπα οι βοεβόδες της Βλαχίας και της Μολδαβίας θέλησαν με την υλική ενίσχυση των μονών να διατηρήσουν το ρόλο που έπαιξαν οι επιφανείς μονάρχες του μεσαίωνα. Τα σωζόμενα ιστορικά πορτρέτα, που εξετάζει ο **Νίκος Διονυσόπουλος**, έχουν πολλά να πουν για την ιδεολογία των ρουμάνων ηγεμόνων και της εποχής τους.

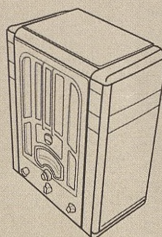

ΤΟ ΠΡΟΣΦΑΤΟ ΕΚΘΕΣΙΑΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΙΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το εντυπωσιακό εύρημα της Βεργίνας στη δεκαετία του 1970 και η πολιτική βούληση για την άμεση προβολή του υπήρξε ο καταλύτης και η αφετηρία για τη δημιουργία σημαντικού εκθεσιακού έργου από την ΙΣΤ' Εφορεία. Στις επόμενες δεκαετίες το ήδη πρόσφορο έδαφος του εκθεσιακού έργου γίνεται γονιμότερο χάρη σε ευνοϊκές συγκυρίες, αλλά και άλλους παράγοντες, με το γνωστό αποτέλεσμα της εντατικοποίησης της προβολής των πολιτισμικών αγαθών της μακεδονικής γης και τις περιοδεύουσες ανά τον κόσμο εκθέσεις καθώς και την ανταλλαγή τους με ανάλογα έργα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας, με πυρήνα το εύρημα της Βεργίνας, και η διάδοχος βραβευμένη έκθεση της Αρχαίας Μεταλλοτεχνίας, αποτελούν καθοριστική τομή και το ξεκίνημα της ανοδικής πορείας στη ζωή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Η **Ελένη Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου** ανασκοπεί το πρόσφατο και πολύ ενδιαφέρον αρχαιολογικό εκθεσιακό έργο.

Το παρόν σαν ιστορία

Φαινομενικά, πρόκειται για ένα ραδιόφωνο και τις μικρές περιπέτειές του στη βίλα «Βρώμα». Για τους παλαιότερους το γεωγραφικό και το ιστορικό στίγμα είναι ήδη δεδομένο. Για τους νεότερους πρόκειται για γρίφο. Η σύντομη αλλά γλαφυρή ιστορία του ραδιοφώνου, που συνιστούμε ολοψύχως να διαβάσετε, συνιστά την καλύτερη απόδειξη της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν. Το ραδιόφωνο υπάρχει. Γράφει ο Χρήστος Βάμβαλης.

NATI

1978

Η πόλη μετά τον σεισμό

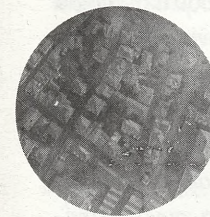
Ο κόσμος των καταυλισμών

Παράρτημα

η Θεσσαλονίκη και ο Κόσμος

Χαράλαμπος Παπαστάθης
Ευάγγελος Χεκίμογλου

Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς 18-19 Αυγούστου 1917

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ιστορικό περίγραμμα

Η μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, τον Αύγουστο 1917, ακόμη μέχρι σήμερα παραμένει νωπή στις μνήμες των κατοίκων της[1]. Αποτελεί αφετηρία δημογραφικών και, ιδίως, πολεοδομικών εξελίξεων καθώς και ορόσημο στην ιστορία της πόλης, μολονότι συνέβη σε μια εποχή γεμάτη από γεγονότα κοσμοϊστορικής σημασίας για την Ελλάδα. Η χώρα είχε περιέλθει σ' έναν οδυνηρό εθνικό διχασμό, εξαιτίας της εκ διαμέτρου αντίθετης πολιτικής που υιοθετούσαν ως προς την συμμετοχή της στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο ο βασιλεύς Κωνσταντίνος και ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο Κωνσταντίνος ήταν υπέρ της ουδετερότητος, πολιτική που ευνοούσε τα συμφέροντα των Κεντρικών Δυνάμεων. Ο Βενιζέλος ετάσσετο υπέρ της εισόδου στον πόλεμο, παρά τω πλευρώ της Entente. Αυτή την πολιτική επέβαλλαν οι εθνικές μας προσδοκίες, καθώς και οι συμβατικές υποχρεώσεις της Ελλάδας έναντι της ήδη εμπόλεμης Σερβίας. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η κυβέρνηση είχε επιτρέψει την εγκατάσταση αγγλογαλλικών δυνάμεων στην Θεσσαλονίκη για να βοηθήσουν τους Σέρβους. Ήδη από το φθινόπωρο 1915, οι πρώτες βρετανικές και γαλλικές μονάδες είχαν αποβιβασθεί. Ο σερβικός στρατός προ της αυστρο-ουγγρικής πιέσεως είχε εγκαταλείψει το εθνικό του έδαφος και μέσω Αλβανίας είχε καταφύγει στην Κέρκυρα, για να ανασυγκροτηθεί. Όταν ανέλαβε, ήλθε και αυτός στην Θεσσαλονίκη. Τον Μάιο 1916 οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι κατέλαβαν το οχυρό του Ρούπελ στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο. Λίγο αργότερα εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία. Όλα αυτά χωρίς να έχει κηρυχθεί πόλεμος των Κεντρικών Δυνάμεων εναντίον μας. Στις 17 (π. ημ.)/ 30 Αυγούστου 1916 έγινε στην Θεσ-

σαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, από πολίτες και στρατιωτικούς. Επεκράτησε και αμέσως κάλεσε τον Ελ. Βενιζέλο για να ηγηθεί. Ο ίδιος ανταποκρίθηκε και σχημάτισε επαναστατική κυβέρνηση, την λεγόμενη Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η Ελλάδα προσχώρησε στις Δυνάμεις της Entente και εισήλθε στον πόλεμο. Έτσι, είχαμε δύο κράτη· εκείνο των Αθηνών και το άλλο της Θεσσαλονίκης έως τον Ιούλιο 1917, οπότε ο βασιλεύς Κωνσταντίνος αναγκάσθηκε να παραιτηθεί και η ελληνική επικράτεια ενοποιήθηκε.

Η Θεσσαλονίκη είχε ήδη μεταβληθεί σε ένα τεράστιο περιχαρακωμένο στρατόπεδο, όταν ξέσπασε η πυρκαγιά. Στην πόλη συνωστίζονταν μόνιμοι κάτοικοι και πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες Ανατολική Μακεδονία και Πελαγονία, ακόμη και από αυτήν την βορειοδυτική Μικρά Ασία. Τον γνωστό κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης —με το εβραϊκό, το μουσουλμανικό, το ελληνικό, το φραγκικό καθώς και το διαβαλκανικό δημογραφικό της στοιχείο— είχαν ενισχύσει τα στρατεύματα έξι κρατών (Ελλάδα, Σερβία, Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, Ρωσία) και πολύ περισσοτέρων φυλών, λόγω της παρουσίας αποικιακών μονάδων. Ο αριθμός των κατοίκων της (μονίμων και προσφύγων), χωρίς να συνυπολογίζουμε τους στρατιωτικούς, ανήρχετο σε 271.000 άτομα κατά τους μετριοτέρους υπολογισμούς, αντί των 157.889 της απογραφής του 1913.

2. Αίτια

Η πυρκαγιά ξεκίνησε το Σάββατο, 5 (ν.ημ. 18) Αυγούστου 1917, γύρω στις 15:30. Μια νοικοκυρά, κάτοικος της οδού Ολυμπιάδος, αριθμ. 3, στην βορειοδυτική μεριά της πόλης, τηγάνιζε μελιτζάνες. Σπίθες πετάχθηκαν στο υπόγειο, σε σωρούς ξερών χόρτων που έπιασαν φωτιά. Σε λίγο οι φλόγες είχαν ζώσει τα γύρω σπίτια. Σε ελάχιστο χρονικό διάστημα είχαν εξαπλωθεί στην μεσαία και την παραθαλάσσια εσώτειχη περιοχή της πόλης[2].

Βασική αιτία της τόσο γρήγορης εξάπλωσης της φωτιάς ήταν ο τοπικός άνεμος βαρδάρης, που έντονα φυσούσε τις ημέρες εκείνες. Θα προσθέσουμε και την τεχνητή θαλάσσια αύρα, που προκλήθηκε στην συνέχεια από την υψηλή θερμοκρασία σε μεγάλο μήκος της παραλίας[3]. Στα αίτια αυτά πρέπει να προσθέσουμε την ασφυκτική ρυμοτομία, με τους στενούς δρόμους και τους ελάχιστους ανοικτούς χώρους, τα ξύλινα σπίτια, την υποτυπώδη πυροσβεστική υπηρεσία, καθώς και την έλλειψη νερού, δεδομένου ότι η κατανάλωσή του είχε αυξηθεί σημαντικά από την διόγκωση του πληθυσμού και τον στρατωνισμό τόσων πολλών ανδρών, ενώ παράλληλα τα αποθέματά του είχαν μειωθεί από την ανομβρία των ημερών εκείνων.

3. Εξάπλωση

Η πυρκαγιά ακολούθησε αρχικά διπλή κατεύθυνση προς το Διοικητήριο και προς την αγορά, δια των οδών Αγίου Δημητρίου και Λέοντος Σοφού αντιστοίχως. Το κτήριο του Διοικητηρίου κινδύνευσε να καεί, ενώ οι φλόγες είχαν ήδη αποτεφρώσει τα γειτονικά κτήρια της ισλαμικής κοινότητας και το αστυνομικό τμήμα καταδιώξεως. Σώθηκε χάρη στην γερή του κατασκευή και τις υπεράνθρωπες προσπάθειες του προσωπικού του, που αμέσως συγκεντρώθηκε εκεί για να το προφυλάξει. Ο βαρδάρης, όμως, είχε καταστεί σφοδρότερος, οπότε η φωτιά άρχισε με μεγάλη ταχύτητα να κατεβαίνει προς το κέντρο της πόλης, έτσι ώστε την ίδια ημέρα στις 11:00 το βράδυ είχε φθάσει στην συνοικία Ουν-Καπάν, δηλ. την περιοχή μεταξύ πλατείας Ελευθερίας και πλατείας Αριστοτέλους. Κατά τις πρωινές ώρες της 19ης Αυγούστου, ο άνεμος άλλαξε κατεύθυνση και οι φλόγες στράφηκαν προς τα πίσω. Μαζί με την φωτιά, που κατέβαινε από την Λέοντος Σοφού, κατέστρεψαν το εμπορικό κέντρο. Στις 12:00 η πυρκαγιά παρέκαμψε τον περίβολο της Αγίας Σοφίας, χωρίς να θίξει τον ναό, και προχώρησε στην συνοικία του Ιπποδρομίου, προς την οδό Εθνικής Αμύνης, το ανατολικότερο όριο της εξαπλώσεώς της. Το δυτικό όριο ήταν εκατό μέτρα ανατολικά από την πλατεία Βαρδαρίου, πολύ κοντά στην Γερμανική Σχολή. Η επέκτασή της σταμάτησε το βράδυ της 6/19 Αυγούστου.

4. Αντιμετώπιση

Είναι γεγονός ότι η πυρκαγιά δεν αντιμετωπίσθηκε από την αρχή με προσοχή. Και το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης βαρύνει τα συμμαχικά στρατεύματα, που αρνήθηκαν να διακόψουν την μεγάλης κλίμακας υδροδότηση των στρατοπέδων και των νοσοκομείων τους. Το απόγευμα της πρώτης ημέρας της πυρκαγιάς, γαλλική δύναμη έφθασε στο κτήριο του Διοικητηρίου, όταν απειλούνταν η δυτική πλευρά του, για να ανατινάξει με δυναμίτιδα μερικά σπίτια και έτσι να δημιουργήσει ζώνη ασφαλείας, που θα περιόριζε το πυρ. Αλλά αφού ανατίναξε δυοτρία σπίτια, αποχώρησε. Αν συνέχιζε θα ήταν δυνατό, κατά γενική άλλωστε ομολογία,—όπως αναφέρει υπηρεσιακή έκθεση[4]—, να περιορισθεί η φωτιά στην βορειοδυτική μόνο πλευρά της πόλης. Η απραξία του γαλλικού αποσπάσματος άφησε την φωτιά ελεύθερη να εξακολουθήσει το καταστροφικό της έργο και να επεκταθεί προς Ανατολάς και Νότο, σύμφωνα με την φορά του βαρδάρη.

Μάταια ο Αντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος και τα στελέχη των κρατικών υπηρεσιών αγωνίζονταν να κινητοποιήσουν τις συμμαχικές δυνάμεις. Ο ίδιος ο στρατηγός Σαρράιγ επισκέφθηκε το απόγευμα του Σαββάτου την ζώνη κοντά στο Διοικητήριο, έμεινε ελάχιστο χρόνο και δεν επέστρεψε ούτε την επαύριο. Στον ανατολικό τομέα, το πρωί της 19ης Αυγούστου, δύο αντλίες, που διετέθησαν από το αγγλικό στρατηγείο, κατόρθωσαν να σταματήσουν το πυρ κοντά στον Λευκό Πύργο —εκεί όπου σήμερα ο κινηματογράφος "Παλλάς", στην παραλιακή λεωφόρο— και να σώσουν έτσι αρκετά κτήρια κρατικών υπηρεσιών στην κάτω μεριά της οδού Εθνικής Αμύνης. Είχε απειληθεί και το κτήριο του Τελωνείου, στην παραλιακή οδό Κουντουριώτη. Σώθηκε χάρη στις προσπάθειες γάλλων στρατιωτών.

5. Συμπεριφορά των Συμμάχων

Σε υπηρεσιακή έκθεση του Στυλ. Πρωτονοταρίου αναφέρεται ένα τραγικό γεγονός. Ότι δηλαδή οι συμμαχικοί στρατοί, πλην των Άγγλων, επεδόθησαν στην αρπαγή και την λεηλασία, αντί να καταστείλουν το πυρ και να βοηθήσουν τα γυναικόπαιδα. Ιδίως γάλλοι στρατιώτες, ακόμη και αξιωματικοί, προέβησαν σε κλοπές υπό τα βλέμματα του κόσμου, "ενέργειαι αι οποίαι εις την συνείδησιν όλων ανεξαιρέτως κατέρριψαν αφα-

ντάστως το γαλλικόν γόητρον. Η διαγωγή αύτη των κατωτέρων και η κατάφορος αστοργία των ανωτέρων εκορύφωσαν την αγανάκτησιν του λαού, την οποίαν μόνον η υπερόχως φιλάνθρωπος δράσις των Άγγλων ημπόδισε να εκσπάση εις ταραχάς. Πράγματι εκατοντάδες αγγλικών αυτοκινήτων διετέθησαν από του μεσονυκτίου και εφεξής προς μεταφοράν των παθόντων και των επίπλων αυτών, την υπηρεσίαν ταύτην οι άγγλοι στρατιώται και αξιωματικοί εξετέλεσαν μετ' αυταπαρνήσεως παραδειγματικής, ενώ οι διευθύνοντες τα περί την πρωίαν διατεθέντα ολίγα γαλλικά αυτοκίνητα απήτουν παρά των παθόντων purboires"[5].

Στην ίδια έκθεση αναφέρεται ότι την επαύριο της πυρκαγιάς, γάλλοι στρατιώτες πουλούσαν ωρολόγια προς 1 ή 2 δραχμές, μία ραπτομηχανή προς 10. Επίσης, ότι οι Γάλλοι εμπόδισαν έναν κοσμηματοπώλη της οδού Βενιζέλου και τον διευθυντή του μεγάλου καταστήματος "Τίρριγκ" να σώσουν τα πλέον πολύτιμα των εμπορευμάτων τους, ακριβώς για να τα αφήσουν στην διάθεση της δικής τους λεηλασίας. Λέγεται μάλιστα, προσθέτει η ίδια έκθεση, ότι "εις βιασμούς γυναικών και παρθένων προέβησαν γάλλοι στρατιώται...όλα ταύτα μετ' απειρίας παρομοίων θλιβερών πράξεων προυκάλεσαν απίστευτον αγανάκτησιν και απογοήτευσιν εις τας ψυχάς όλων, αυτών έτι των Άγγλων, δια το γαλλικόν όνομα. Ο στρατηγός Σαρράιγ ετυφέκισε σήμερον δύο γάλλους στρατιώτας, συλληφθέντας επ' αυτοφώρω, ως πωλούντας κοσμήματα".

Η έκθεση Πρωτονοταρίου τονίζει περαιτέρω ότι πρέπει να ληφθούν μέτρα "προς εξουδετέρωσιν της αλγεινής εντυπώσεως", που η διαγωγή των Γάλλων προξένησε. Είχε προκαλέσει "άνευ υπερβολής ψυχικά ερείπια" στον πληθυσμό, ανάλογα με εκείνα της πυρκαγιάς, "από απόψεως της προς τους συμμάχους και φίλους οφειλομένης εμπιστοσύνης και συμπαθείας"[6].

6. Καταγραφή των καταστροφών

Η καταστροφή ήταν βιβλική, αλλά περιορίσθηκε σε υλικές ζημίες. Λόγω της βαθμιαίας εξαπλώσεως της φωτιάς δεν υπήρξαν νεκροί, με την εξαίρεση μιας ομάδας γάλλων στρατιωτών, που ήδη μεθυσμένοι κατέλαβαν ένα οινοπωλείο, αποκλείσθηκαν από τις φλόγες και κάηκαν ζωντανοί[7].

Η πυρκαγιά έσβησε γύρω στις 11:30 το βράδυ της επομένης ημέρας από την έναρξή της, την 6/19 Αυγούστου. Ολόκληρος σχεδόν ο ιστορικός πυρήνας της πόλης είχε αποτεφρωθεί: 1.000.000 τ.μ. ή 120 εκτάρια, δηλ. τα 32/100 της συνολικής έκτασης της Θεσσαλονίκης. Η καμμένη περιοχή οριοθετούνταν από τις οδούς (με την σημερινή τους ονομασία) Αγίου Δημητρίου – Λέοντος Σοφού – Νίκης (παλιά παραλία) – Εθνικής Αμύνης-Αλεξάνδρου Σβώλου – Εγνατία από άξονα Αγίας Σοφίας – Αγίου Δημητρίου, κατά ένα πολύ αδρό τοπογραφικό διάγραμμα. Ήταν τα "καμμένα", όπως αμέσως ονομάστηκαν, ή η "πυρίκαυστος ζώνη" στην επίσημη διοικητική ορολογία. Στον ευρύτατο αυτό χώρο ελάχιστα κτίσματα είχαν απομείνει όρθια, ενώ παράλληλα είχαν καεί και μερικά κτήρια, που βρίσκονταν εκτός των ορίων του. Είχαν αποτεφρωθεί 9.500 σπίτια. 79.000 άτομα είχαν μείνει άστεγα επί συνολικού πληθυσμού 271.000, που αντιστοιχούσαν στα 45/100 των κατοίκων της απογραφής του 1913 (συνολικός τότε πληθυσμός 157.889 άτομα). Η καταστροφή δεν περιορίσθηκε μόνο σε κατοικίες. Είχαν καεί τα κτήρια

του Ταχυδρομείου, του Τηλεγραφείου, του Δημαρχείου, των εταιριών Υδρεύσεως και Φωταερίου, της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής και της Εθνικής Τράπεζας καθώς και οι αποθήκες της Τράπεζας Αθηνών. Οι ναοί του Αγίου Δημητρίου (ολόκληρο το οικοδομικό συγκρότημα, η αρχική πτέρυγα του οποίου χρονολογούνταν από την πρωτοχριστιανική εποχή), της Αγίας Θεοδώρας και του Αγίου Νικολάου στην πλατεία Δικαστηρίων. Τα τζαμιά Σαατλή, Μπούρμπαλι, Χαμζά μπέη καθώς και άλλα εννέα τεμένη. Η Αρχιραββινεία με ολόκληρο το από αιώνες διατηρημένο πλούσιο αρχείο της. Δεκαέξι συναγωγές από τις συνολικά τριάντα τρεις που λειτουργούσαν στην πόλη· Σισίλια Χαντάς, Ιτάλια, Μαγιόρ, Ισμαέλ, Κιάνα, Μαγράνα, Αρδίττι, Ταλμούδ Τορά, Πορτουγκάλ, Σισίλια Γιασάν, Πούλια, Μπεζέλ, Έζρα, Σαλώμ, Αραγκόν και Ετσ-α-Χαΐμ. Πολλά εκπαιδευτήρια των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων, οργανώσεων και ξένων αποστολών. Το ελληνικό γηροκομείο, με τα εκεί αποκείμενα για ασφάλεια αρχείο και βιβλιοθήκη του φιλολόγου Πέτρου Παπαγεωργίου. Τα μεγάλα καταστήματα "Τίρριγκ", "Μπον Μαρσέ", "Μάγιερ", "Ορόσδι", "Χρυσικοπούλου". Τα κοσμοπολίτικα ξενοδοχεία της πλατείας Ελευθερίας "Ιμπέριαλ", "Ρώμη", "Ξενοδοχείο της Αγγλίας", καθώς και το "Σπλέντιντ Πάλλας" στην παραλία. Τα διεθνή βιβλιοπωλεία Μ. Μόλχο και Μ. Τριανταφύλλου. Τα ζαχαροπλαστεία "Φλόκα" και "Αλμοσνίνο", το ζυθοπωλείο "Πεντζίκη", το καφενείο "Νέα Ελλάς", όλα τους στην πλατεία Ελευθερίας. Το μισό σχεδόν τμήμα από τις στοές Σαούλ Μοδιάνο και Αγίου Μηνά. Οι κινηματογράφοι "Έντεν", "Ολύμπια", "Πατέ". Εργοστάσια, καταστήματα, αποθήκες, λέσχες, γραφεία, τα τυπογραφεία των περισσοτέρων από τις πολυάριθμες και σε πολλές γλώσσες εκδιδόμενες εφημερίδες, όπως "Νέα Αλήθεια", "Νεολόγος", "Νέα Ελλάς", " Tribune Paris-Balkans", "Avenir, Avanti", "Esperanza", "Voce d' Italia", "Pravda", "Srpski Glasnik", "Velika Srbija" καθώς και αποθήκες δημοσιογραφικού χάρτου. Οι εφημερίδες διέκοψαν για αρκετό καιρό την έκδοσή τους, μερικές για πάντα. Άλλωστε, επί δέκα τουλάχιστον ημέρες είχε διακοπεί η ηλεκτροδότηση στην καείσα περιοχή, επειδή είχαν αποτεφρωθεί τα σύρματα και οι εν γένει εγκαταστάσεις. Σε σύνολο 7.695 καταστημάτων είχαν αποτεφρωθεί τα 4.069. Μάλιστα, καταστράφηκαν οι ανώτεροι οικονομικά επιτηδευματίες, που οι επιχειρήσεις τους ήδρευαν στο κέντρο της πόλης, ενώ τα καταστήματα που απέμειναν ήταν στην πλειονότητά τους τα μικρομάγαζα των φτωχών συνοικισμών. Το σύνολο των ιδιωτικών υπαλλήλων που κατέστησαν άνεργοι ανερχόταν στο 70/100 του όλου αριθμού τους. Η πλέον πληγείσα κοινότητα ήταν εκείνη των Ισραηλιτών. Τα πυροπαθή μέλη της υπερέβησαν τις 50.000, ενώ η ίδια δέχθηκε και τις περισσότερες υλικές ζημίες. Οι πυροπαθείς ορθόδοξοι χριστιανοί ανήλθαν σε 12.500 άτομα περίπου και οι μουσουλμάνοι σε 10.000. Το ύψος των υλικών ζημιών υπολογίστηκε σε 8.000.000 χρυσές λίρες, χωρίς βέβαια να περιλαμβάνεται στο ποσό αυτό η ανεκτίμητη αξία των αποτεφρωθέντων μνημείων. Τα 3/4 των ιδιοκτησιών ήταν ασφαλισμένα σε αγγλικούς κυρίως οίκους, οι οποίοι κατέβαλαν ασφάλιστρα ύψους 3.500.000 χρυσών λιρών. Μέσα σε ελάχιστες ώρες ολόκληρος ο οικονομικός ιστός της Θεσσαλονίκης έπαυσε να υπάρχει. "Η συμφορά είναι τρομερή...", δήλωσε στην Βουλή ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που δεν συνήθιζε τους υπερβολικούς χαρακτηρισμούς[8].

7. Περίθαλψη θυμάτων

Αμέσως μετά την πυρκαγιά ελήφθησαν τα πρώτα μέτρα για την προσωρινή αντιμετώπιση των αναγκών. Και πρέπει να τονισθεί ότι η τότε γενική κατάσταση δεν άφηνε ευρέα περιθώρια κρατικής μέριμνας. Παρά τις δυσκολίες, η φροντίδα για τους πυροπαθείς ήταν άμεση και αμέριστη. Σε 100 νεόκτιστα παραπήγματα, ήδη έτοιμα για πρόσφυγες από τις κατεχόμενες περιοχές της Μακεδονίας, στεγάστηκαν 800 οικογένειες και λειτούργησαν κέντρα διανομής ψωμιού σε διάφορα σημεία της πόλης, που τροφοδοτούσαν δωρεάν 30.000 άτομα. Η ελληνική, αμερικανική, βρετανική και γαλλική υπηρεσία του Ερυθρού Σταυρού μοίραζαν, επίσης, τρόφιμα.

Παράλληλα, η βρετανική και η γαλλική στρατιωτική αρχή δημιούργησαν έμπεδα πυροπαθών. Οι Βρετανοί τρεις κατασκηνώσεις από 1.300 περίπου σκηνές, όπου βρήκαν καταφύγιο 7.000 άτομα. Ο γαλλικός στρατός μία κατασκήνωση για 300 οικογένειες, και η Ένωση Γαλλίδων Κυριών μια άλλη για 100 οικογένειες. Επίσης, όσοι επιθυμούσαν να φύγουν για άλλες πόλεις της Ελλάδας, μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν δωρεάν τον σιδηρόδρομο. Περίπου 5.000 άτομα επωφελήθηκαν από το μέτρο αυτό και έφυγαν για Αθήνα, Λάρισα και Βόλο. Οι ιταλικές στρατιωτικές αρχές, πάντως, απέτρεψαν τους Ισραηλίτες να εκμεταλλευθούν το μέτρο αυτό, μολονότι ήταν οι πλέον ζημιωθέντες από την πυρκαγιά. Στην συνέχεια, συστήθηκε από τον Κυβερνητικό Αντιπρόσωπο Περικλή Α. Αργυρόπουλο η Διεύθυνσις Θυμάτων Πυρκαϊάς, που ανέλαβε αμέσως την οργάνωση της κρατικής μέριμνας για τα θύματα και, συγχρόνως, τον συντονισμό των ενεργειών όλων των φορέων (κρατικών, ιδιωτικών, αλλοδαπών) περιθάλψεως και αποκαταστάσεως των πυροπαθών, υπό την εποπτεία της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως, που ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 6^ης^ Σεπτεμβρίου 1917.

Κάθε μία από τις βρετανικές κατασκηνώσεις ετέθη υπό την διοίκηση ενός στρατιωτικού γιατρού. Εκθέσεις υπηρεσιακών παραγόντων εξαίρουν το έργο των λοχαγών Whatson, Oliver και Litt. Σε κάθε έμπεδο υπήρχε χειρουργείο, όπου υπηρετούσαν βρετανίδες νοσηλεύτριες και κυρίες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Οι βαρέως πάσχοντες μεταφέρονταν στο δημοτικό νοσοκομείο, όπου είχαν προστεθεί 100 κρεβάτια ή και στις νέες νοσοκομειακές εγκαταστάσεις που ο Ερυθρός Σταυρός έστησε αμέσως μετά την πυρκαγιά. Το γαλλικό έμπεδο "Camp Denain" (στην οδό 25^ης^ Μαρτίου) όφειλε την ονομασία του στον διευθυντή της αποθήκης υγειονομικού ταγματάρχη Denain. Η νοσηλευτική υπηρεσία διεξήγετο εκεί από τις καθολικές καλόγριες του τάγματος του Saint Vincent de Paul. Υπήρχε και μια ακόμη γαλλική κατασκήνωση, εκείνη της Ενώσεως Γαλλίδων Κυριών, υπό την διεύθυνση του υπολοχαγού Laurent Vibert. Εκεί βρήκαν στέγη και περίθαλψη 100 περίπου οικογένειες επί 10 μήνες.

Η Διεύθυνσις Θυμάτων Πυρκαϊάς παρουσίασε ένα πολυσχιδές έργο. Ανέλαβε την διανομή βασικών ειδών διατροφής, κλινοσκεπασμάτων και ενδυμάτων· χορήγησε χρηματικά βοηθήματα σε απόρους πυροπαθείς, εργαλεία σε τεχνίτες και ραπτομηχανές σε εργαστήρια κατασκηνώσεων· παρέσχε καύσιμο ύλη δωρεάν κατά την χειμερινή περίοδο 1917-1918· απολύμανε τους χώρους όπου στεγάζονταν πυροπαθείς. Επίσης, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό διοργανώθηκαν έρανοι, το προϊόν των οποίων σημαντικά βοήθησε τα θύματα της πυρκαγιάς[9].

8. Πολεοδομικός σχεδιασμός

Δεν είχαν παύσει οι καπνοί να αναθρώσκουν από την κατεστραμμένη πόλη, όταν —κάτι ιδιαίτερα σπάνιο για την ελληνική διοικητική μηχανή— άρχισαν οι ενέργειες για τον προγραμματισμό της ανοικοδόμησης της πυρίκαυστης ζώνης σε σύγχρονο πολεοδομικό σχέδιο, που θα μετέβαλλε την Θεσσαλονίκη σε πρότυπο πόλης. Εδώ πρέπει να εξαρθεί η συμβολή του τότε υπουργού Συγκοινωνιών Αλεξ. Παπαναστασίου που, με χρονολογικά πρώτο νομοθέτημα το Ν. 823/1917, εγκαινίασε τις ελπιδοφόρες προσπάθειες για την δημιουργία μιας σύγχρονης και με πολεοδομικές προοπτικές προικοδοτημένης πόλης[10]. Ο Παπαναστασίου σύστησε επιτροπή για την εκπόνηση του νέου ρυμοτομικού σχεδίου. Μέλη της ορίστηκαν ο άγγλος αρχιτέκτονας T. Mawson, ο Βέλγος (;) Jos. Pleyber, πολιτικός μηχανικός, ο Γάλλος Ern. Hébrard, αρχιτέκτονας, ο καθηγητής του Μετσοβίου Πολυτεχνείου Άγγ. Γκίνης, οι αρχιτέκτονες Αριστ. Ζάχος και Κ. Κιτσίκης και ο δήμαρχος της Θεσσαλονίκης Κ. Αγγελάκης. Η επιτροπή πλαισιώθηκε από γάλλους αρχιτέκτονες και μηχανικούς, που υπηρετούσαν στην Armée d' Orient, ενώ ο καθηγητής της Γεωδαισίας στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο Δ. Λαμπαδάριος και οι μηχανικοί Σ. Νομικός, Αν. Λευθεριώτης και Α. Μαχρής ανέλαβαν την εκπόνηση του τοπογραφικού και του κτηματικού σχεδίου και ο Ανάργ. Δημητρακόπουλος επιφορτίσθηκε με την νομοπαρασκευαστική εργασία. Πριν περάσει ένας χρόνος από την καταστροφή, στις 29 Ιουνίου 1918, το σχέδιο παραδόθηκε στην Γενική Διοίκηση Μακεδονίας[11].

9. Συνέπειες

Δεδομένου ότι γνωστό είναι πως κανένα αρχικό πολεοδομικό σχέδιο δεν εφαρμόσθηκε επακριβώς, ίσως θα ήταν περιττό να επισημανθεί ότι ο φιλόδοξος σχεδιασμός της πόλης δεν πραγματοποιήθηκε πλήρως. Τα οικονομικά συμφέροντα διαφόρων ισχυρών οικοπεδούχων και η υποχωρητικότητα του κράτους τον τροποποιούσαν κάθε τόσο, κυρίως ως προς τον αριθμό των ορόφων και την ανέγερση των δημοσίων κτηρίων, το τελευταίο εξαιτίας της δημοσιονομικής ένδειας με τον πόλεμο στην Μικρά Ασία και τα όσα επακολούθησαν.

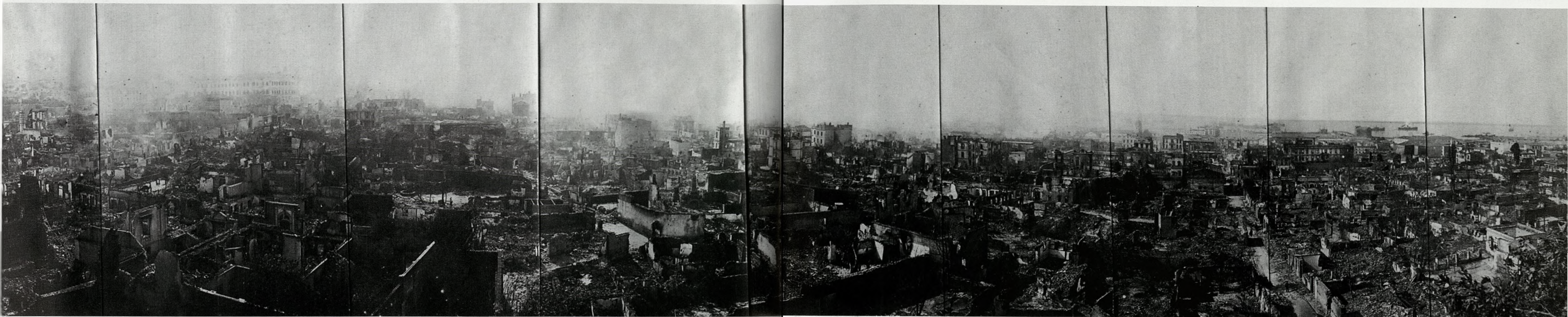
Πάντως, ο κεντρικός τομέας της πόλης, έστω και με κολοβωμένο το αρχικό σχέδιο, απέκτησε ρυμοτομία και όψη σύγχρονη σε σύγκριση πάντα με την κατάστασή του πριν από την πυρκαγιά.

Η πιο αξιοσημείωτη, όμως, συνέπεια για την Θεσσαλονίκη ήταν η ποιοτική, αργότερα και ποσοτική, αφαίμαξη του πληθυσμού της με την έναρξη της αναχώρησης επιφανών οικογενειών προς νέες εστίες. Αρκετοί εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Πολλοί Εβραίοι εγκατέλειψαν την από αιώνες "Μητέρα εν Ισραήλ" και έφυγαν σε δυτικές χώρες, ιδίως στη Γαλλία, ενώ ένας αριθμός τους ξεκίνησε για την Παλαιστίνη παρακινημένος από το σιωνιστικό κήρυγμα. Η πυρκαγιά είναι, επίσης, το χρονικό σημείο που σημαδεύει την βαθμιαία απώλεια του κοσμοπολιτικού χαρακτήρα της πόλης με την έναρξη της μετοικεσίας των Εβραίων, Φράγκων, Τούρκων και άλλων βαλκανίων κατοίκων της προς τις εθνικές τους κοιτίδες.

Σημείωση: *Οι φωτογραφίες που ακολουθούν προέρχονται από χειροποίητο λεύκωμα της Αεροναυτικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού (στην κατοχή Χ.Κ. Παπαστάθη).*

Φωτογραφία 1. Λήψη κατά τη διάρκεια της νύχτας 18 προς 19 Αυγούστου 1913. Η πληθώρα των τεμενών (απεικονίζονται μετωπικά οκτώ τεμένη) τοποθετεί την εικόνα στο βορειότερο τμήμα της Θεσσαλονίκης. Ο καπνός βρίσκεται *πίσω* από τα τεμένη. Την ώρα που λήφθηκε η φωτογραφία, καιγόταν το νότιο μέρος της πόλης. Άρα, ο φωτογράφος τοποθέτησε τη μηχανή του βορειότερα από τα τεμένη. Η σκοτεινή ζώνη που απλώνεται κατά μήκος του μετώπου των τεμενών, και μας επιτρέπει να διακρίνουμε μόνο το σχήμα από την ανωδομή τους, είναι πιθανότατα το βόρειο τείχος. Ο φωτογράφος διάλεξε ένα λόφο, έξω από το βόρειο τείχος και άφησε το φακό του ανοιχτό για πολλή ώρα, ώστε να καταγράψει τη σκηνή με ελάχιστο φωτισμό. Η ακριβής θέση του φωτογράφου πρέπει να τοποθετηθεί προς τις σημερινές Συκιές, διότι δεν διακρίνεται το Επταπύργιο, ούτε και ο χαρακτηριστικός μιναρές των Ταξιαρχών, με τους δύο ορόφους. Από τις Συκιές ο φακός θα μπορούσε να καταγράψει οκτώ τεμένη.

Φωτογραφία 2. "Αρθρωτή" εικόνα, αποτελούμενη από δέκα διαδοχικές λήψεις, που πραγματοποιήθηκαν από την ίδια οπτική γωνία, με μεγάλη προσοχή, ώστε να αποτελέσουν ενιαία φωτογραφία. Αποτέλεσμα είναι μία πραγματικά πανοραμική θέα της πόλης, την επαύριον της πυρκαγιάς.

Στο δεξιό άκρο της φωτογραφίας διακρίνεται το μικρό λιμάνι του Μπες Τσινάρ, στο χώρο που καταλαμβάνει σήμερα η έκτη προβλήτα.

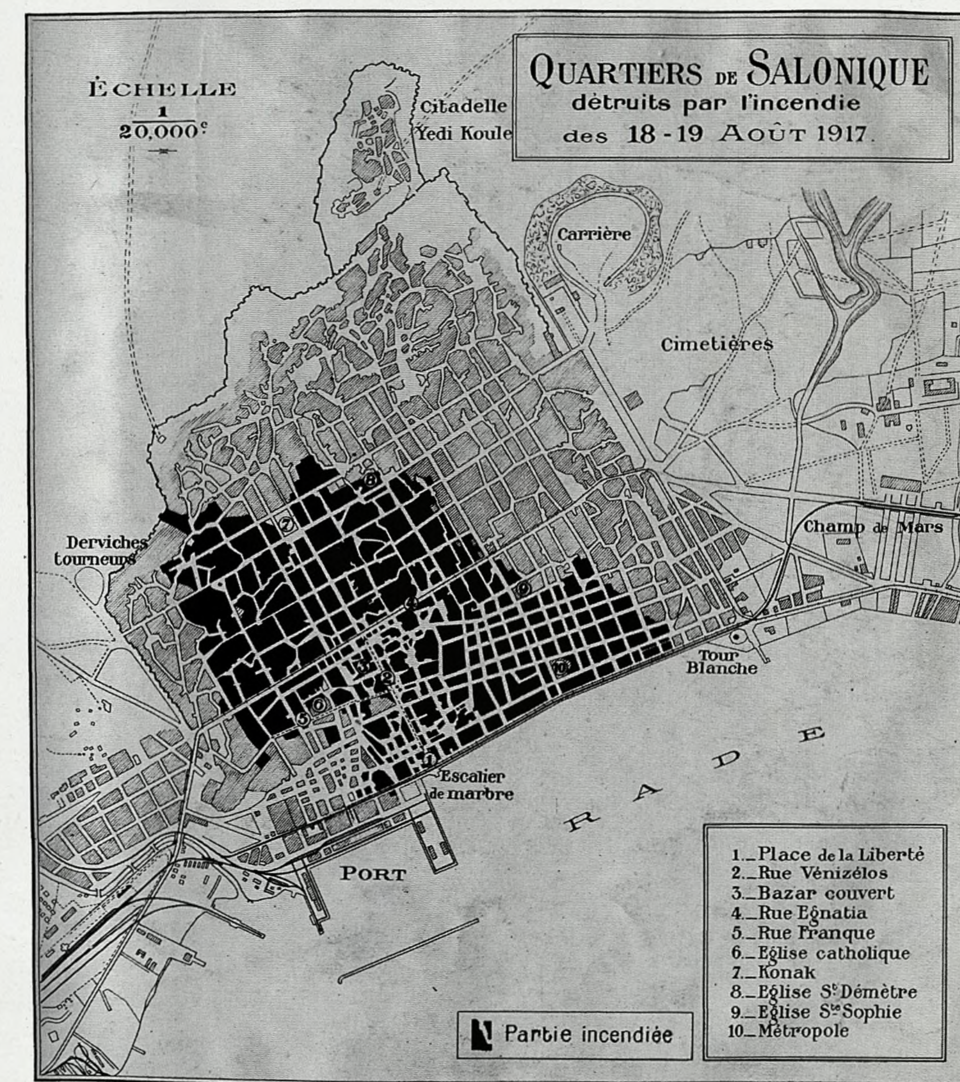
Στην τέταρτη "φέτα" της φωτογραφίας (από δεξιά προς τα αριστερά), διακρίνεται το κωδωνοστάσιο του καθολικού ναού. Ο δρόμος που κατηφορίζει και περνά δεξιά από το ναό ήταν η παλαιά Λέοντος Σοφού, που ξεκινούσε από την οδό Αγίου Δημητρίου και έφτανε μέχρι το λιμάνι.

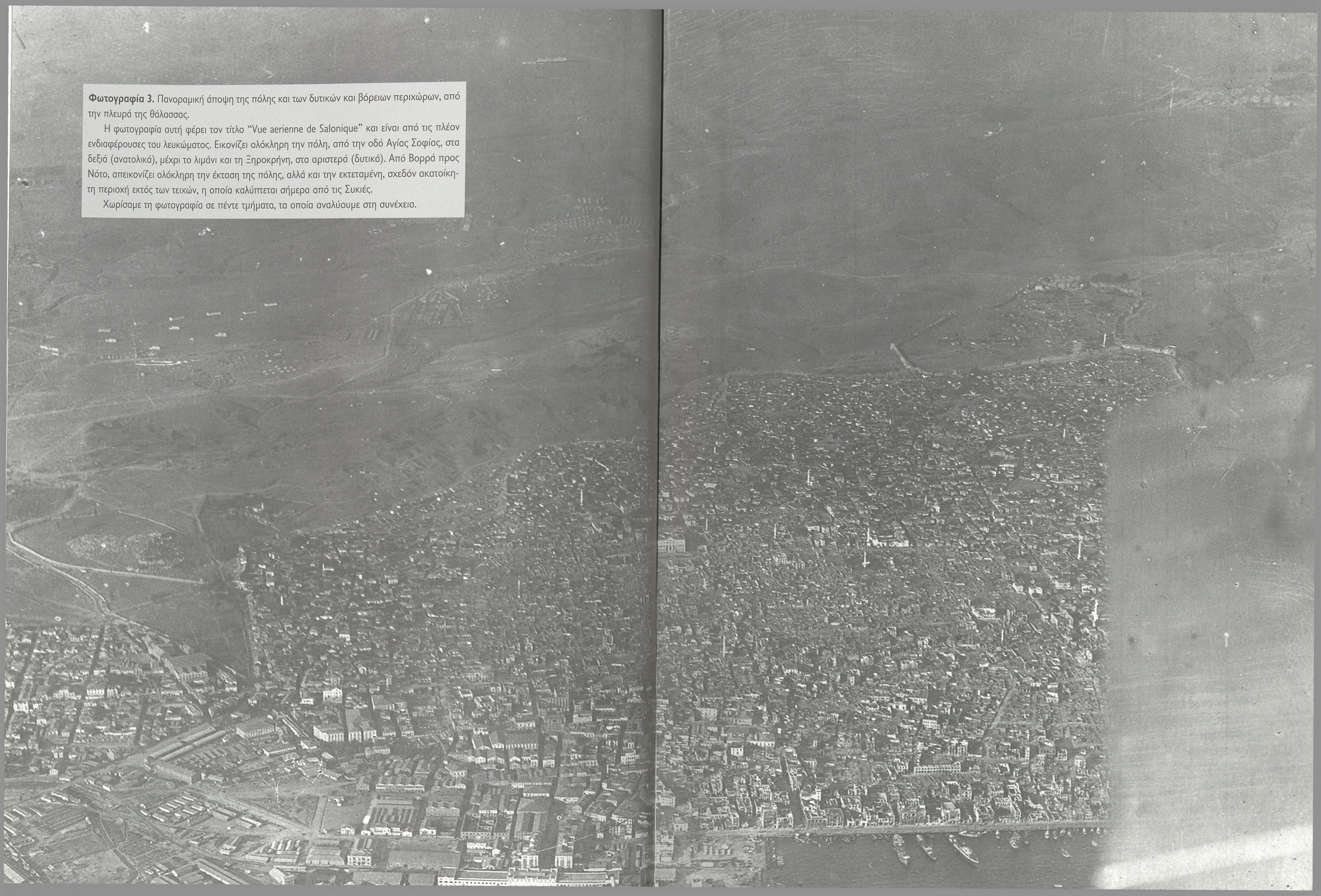
Στο αριστερό άκρο της φωτογραφίας (στη δεύτερη φέτα) διακρίνεται το κτήριο του Διοικητηρίου και συγκεκριμένα η βόρεια και η δυτική πλευρά του. Ο φωτογράφος, λοιπόν, βρισκόταν πίσω και πλαγίως από το Διοικητήριο και την οδό Λέοντος Σοφού.

Αυτά τα στοιχεία τοποθετούν το φακό στη συνοικία Χατζή Ισκεντέρ και συγκεκριμένα στις "νέες φυλακές", στο χώρο δηλαδή που σήμερα βρίσκεται το σχολικό συγκρότημα, μεταξύ των οδών Κασσάνδρου και Ολυμπιάδος (βλ. και το επόμενο).

Χάρτης 1. Αν συγκρίνει κανείς την προηγούμενη φωτογραφία με αυτόν τον χάρτη, αντιλαμβάνεται γιατί ο φωτογράφος επέλεξε το συγκεκριμένο τόπο: διότι βρισκόταν ακριβώς στο όριο της πυρίκαυστης περιοχής και ειδικά σε μία λωρίδα εδάφους που, αν και εισερχόταν στην καμένη περιοχή, παρέμεινε άθικτη (βλ. βέλος).

Ο χάρτης απεικονίζει την πυρίκαυστη περιοχή. Από τη *δυτική* πλευρά της πόλης (αριστερά στο χάρτη) έμεινε άθικτη η περιοχή του ναού των Δώδεκα Αποστόλων, μέχρι την Εγνατία, και νοτιότερα η περιοχή του Τοπχανέ. Από την *νότια* πλευρά, δεν κάηκαν οι περιοχές Ιστιρά και Λαδάδικα καθώς και οι λιμενικές εγκαταστάσεις. Γλίτωσαν ακόμη και μερικά κτήρια στην οδό Φράγκων. Από την ανατολική πλευρά, η φωτιά έφτασε ως τη Νέα Παναγία και την πλατεία Ναβαρίνου, ενώ βορειότερα σταμάτησε στο ύψος των οδών Αγίας Σοφίας και Πλάτωνος. Από τη βόρεια πλευρά, η φωτιά σταμάτησε πίσω από τον ναό του Αγίου Δημητρίου, τον οποίον αποτέφρωσε, άφησε ανέπαφο τον ναό του Προφήτη Ηλία και το Διοικητήριο, κατακαίγοντας την ενδιάμεση περιοχή μεταξύ των οδών Κασσάνδρου και Ολυμπιάδος. Δεν πείραξε την περιοχή του υφιστάμενου σχολικού συγκροτήματος της οδού Κασσάνδρου, ενώ αποτέφρωσε τη συνοικία Γιλάν Μερμέρ (Δουμπιώτου, Ηφαιστίωνος, περιοχή παλαιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας), χωρίς να καταστρέψει την περιοχή γύρω από την οδό Καπετάν Άγρα.

Φωτογραφία 3. Πανοραμική άποψη της πόλης και των δυτικών και βόρειων περιχώρων, από την πλευρά της θάλασσας.

Η φωτογραφία αυτή φέρει τον τίτλο "Vue aerienne de Salonique" και είναι από τις πλέον ενδιαφέρουσες του λευκώματος. Εικονίζει ολόκληρη την πόλη, από την οδό Αγίας Σοφίας, στα δεξιά (ανατολικά), μέχρι το λιμάνι και τη Ξηροκρήνη, στα αριστερά (δυτικά). Από Βορρά προς Νότο, απεικονίζει ολόκληρη την έκταση της πόλης, αλλά και την εκτεταμένη, σχεδόν ακατοίκητη περιοχή εκτός των τειχών, η οποία καλύπτεται σήμερα από τις Συκιές.

Χωρίσαμε τη φωτογραφία σε πέντε τμήματα, τα οποία αναλύουμε στη συνέχεια.

Φωτογραφία 3.1
Ο τεκές, το κοιμητήριο και το στρατόπεδο

Στο κάτω μέρος της εικόνας διακρίνεται στα δεξιά ο τεκές των Μεβλεβή (3.1.1) και στα αριστερά το δυτικό μουσουλμανικό κοιμητήριο (3.1.2). Στο επάνω μέρος της φωτογραφίας, στρατιωτικές εγκαταστάσεις (3.1.3).

3.1.1 *Τεκές Μεβλεβή*

Όπως είναι γνωστό, ο τεκές αυτός ιδρύθηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα[12]. Η θέση του δίπλα στην Νέα Πύλη (Yeni Kapu) δεν πρέπει να ήταν τυχαία, διότι και στην Κωνσταντινούπολη ο τεκές των Μεβλεβήδων ήταν κοντά στην ομώνυμη πύλη[13].

Με τη συγκεκριμένη εικόνα, είναι η πρώτη φορά που διαθέτουμε μία αεροφωτογραφία του τεκέ, με τον περίβολό του και το σύνολο των εγκαταστάσεών του[14]. Η εικόνα επιβεβαιώνει την υπόθεση του Ν. Μουτσόπουλου ότι ο τεκές βρισκόταν στην περιοχή του σημερινού ναού της Παναγίας Φανερωμένης[15].

"Αυτός ο τεκές είναι περίεργος, κτισμένος κατά τον τρόπο των καθολικών μοναστηριών, δηλαδή στη μία πλευρά είναι ο τόπος της λατρείας και στην άλλη μικρά δωμάτια για τους δερβίσηδες...Το κτήριο το αφιερωμένο στις αξιοπερίεργες ασκήσεις της θρησκείας τους είναι τετράγωνο και βαμμένο μέσα και έξω...Αναρίθμητες γάτες έτρεχαν εδώ κι εκεί...τρέφουν και εκπαιδεύουν 60 από αυτές σε αυτό το μοναστήρι", σημειώνει ένας περιηγητής[16].

Η περιγραφόμενη διαίρεση του χώρου διακρίνεται στην εικόνα, αν και όχι με τον απόλυτο τρόπο που την παραθέτει ο περιηγητής. Είναι πιθανόν, άλλωστε, να υπήρξαν αλλαγές από το 1825, που χρονολογείται η περιγραφή, μέχρι το 1917, οπότε και λήφθηκε η φωτογραφία.

"...Άνωθεν δε της Νέας Πύλης διακρίνεται ο Μεβλεβηχανές κείμενος μεταξύ δένδρων και υψηλών κυπαρίσσων. Ούτος είναι άξιος επισκέψεως δια την λαμπράν τοποθεσίαν και δια την εν αυτώ καθαρότητα. Το έαρ κατά την πέμπτην μ.μ. πολλαί εκ των ημετέρων οικογενειών μεταβαίνουσι εκεί, όπως ίδωσι και θαυμάσωσι τα διάφορα θρησκευτικά έθιμα των δερβίσηδων". όπως γράφει ο Μωραϊτόπουλος 35 χρόνια πριν από τη λήψη της συγκεκριμένης φωτογραφίας[17]. Τα δέντρα πράγματι μπορεί κανείς να τα δει βόρεια από το κυρίως κτήριο. Νότια από αυτό, η βλάστηση είναι αραιότερη.

Την εποχή που λήφθηκε η φωτογραφία, στον τεκέ κατοικούσαν ακόμη δερβίσηδες. Ο σεΐχης τους, μάλιστα, απεικονίσθηκε από φωτογράφους της Στρατιάς της Ανατολής[18]. Κατοικούσαν, όμως, και πρόσφυγες. Κατά πάσα πιθανότητα, ο τεκές κατεδαφίστηκε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών[19].

Ο εποικισμός της περιοχής άρχισε το 1878, οπότε επί "εκτάσεως 100 ως έγγιστα στρεμμάτων βραχώδους και ανωμάλου εκτάσεως εδάφους... η Τουρκική Κυβέρνησις εγκατέστησε το πρώτον τους εκ Βοσνίας και Ερζεγοβίνης Τούρκους πρόσφυγας, παρασχούσα αυτοίς το δικαίωμα να ανεγείρωσιν εν αυτή οικίσκους, άτε του γηπέδου βακουφικού, δυνάμει ιδίων τίτλων ιδιοκτησίας (ταπή)"[20]. Μετά την απελευθέρωση, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι πρόσφυγες εγκατέλειψαν τη συνοικία. Το ελληνικό Δημόσιο κατέλαβε την έκταση και επέτρεψε την ανέγερση οικίσκων σε πρόσφυγες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, που ήλθαν στη Θεσσαλονίκη στην περίοδο 1914-1916[21]. Τη συνοικία αυτή τη διακρίνουμε στην εικόνα, στα δεξιά του τεκέ, έξω από το τείχος και κάτω από το δρόμο που συνδέει τον τεκέ με τους λόφους στα δεξιά. Η περιοχή ταυτίζεται με τον μετέπειτα συνοικισμό της Καλλιθέας. Όλη αυτή η έκταση ανήκε στο Μεβλεβηχανέ, όπως και πολλά ακίνητα στην περιοχή του Χαρμάνκιοϊ[22], τα βαφεία στην πλατεία Ιπποδρομίου[23] και, πιθανότατα, το τέμενος Kasimiye (Άγιος Δημήτριος)[24].

3.1.2 *Το νεκροταφείο*

Το περιφραγμένο μουσουλμανικό νεκροταφείο (αριστερά) κατελάμβανε την περιοχή ανάμεσα στους σημερινούς δρόμους Αγίου Νέστορος και Παναγίας Φανερωμένης[25]. Αν και γειτνιάζει με τον τεκέ, αποδεικνύεται στην εικόνα ότι επρόκειτο για δύο διαφορετικούς, περιχαρακωμένους χώρους. "Το μεν προς βορράν μέρος της οδού [Λαγκαδά] είναι πλήρες τάφων τουρκικών...", σημειώνει ο Μωραϊτόπουλος[26]. Η οδός Λαγκαδά είναι ο δρόμος που διακρίνεται στα αριστερά της εικόνας. Τα εν λόγω κοιμητήρια (όπως και την οδό Λαγκαδά) σημειώνει και το παλαιότερο γνωστό χαρτογράφημα της Θεσσαλονίκης, το οποίο χρονολογείται στον 18^{ο} αιώνα[27]. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε τίποτε για την ιστορία τους. Η ονομασία, όμως, της πύλης από την οποίαν έβγαινε κανείς στα νεκροταφεία αυτά ("Νέα" Πύλη) αποτελεί μία ένδειξη ότι η πύλη αυτή έμεινε για άγνωστο χρονικό διάστημα κλειστή και άνοιξε πάλι στους πρώτους δύο αιώνες της τουρκοκρατίας. Υπενθυμίζεται ότι η, αντίστοιχη προς την "νέα", ανατολική πύλη επί της οδού Αγίου Δημητρίου ήταν κλειστή και άνοιξε πάλι το 1874. Είναι, λοιπόν, πιθανόν ότι το εν λόγω κοιμητήριο είναι νεότερο από τα ανατολικά μουσουλμανικά κοιμητήρια και η ίδρυσή του πρέπει ίσως να συνδεθεί με την ίδρυση του τεκέ των μεβλεβήδων (αρχές 17^{ου} αιώνα).

3.1.3 *Η πέριξ περιοχή*

Ο χάρτης του Σχοινά σημειώνει "ερείπια μύλου"[28], ενώ ο χάρτης που δημοσιεύει ο Η. Πετρόπουλος σημειώνει "Mont St Paul"[29]. Τα κτίσματα που παρατάσσονται σε σειρά στο βάθος βρίσκονταν στο ύψος του στρατοπέδου Παύλου Μελά, όπως δείχνει η αντιπαραβολή με άλλη εικόνα ίδιου περιεχομένου[30], αλλά και το σημείο της συμβολής των δύο χειμάρρων, σημείο που βρισκόταν πίσω ακριβώς από το ίδιο στρατόπεδο. Έτσι, η περιοχή αντιστοιχεί στη σημερινή Πολίχνη, το τότε κτήμα του Καραϊσίν. Αν δεν πρόκειται για αγγλικό στρατόπεδο, πιθανόν οι κατασκηνώσεις στο δεξιό τμήμα της φωτογραφίας να είναι ο καταυλισμός πυροπαθών του λοχαγού Whatson[31].

Φωτογραφία 3.2
Πάνω και κάτω Πόλη

Στο επάνω δεξιό τμήμα της φωτογραφίας διακρίνεται το Άνω Κάστρο (Καλά-ι-μπαλά: 3.2.1). Νοτιότερα, η Μονή Βλατάδων και το τέμενος Ικί Σεριφέ (3.2.2). Στο κέντρο της φωτογραφίας, ο Άγιος Δημήτριος, το τέμενος Φετιγιέ, ο Προφήτης Ηλίας και το τέμενος Πισμανιέ (3.2.3). Κάτω δεξιά, η Αχειροποίητος και ο Άγιος Νικόλαος (3.2.4).

3.2.1 Το Άνω Κάστρο (Καλά-ι-μπαλά)

Ο χώρος του κάστρου εντυπωσιάζει με την αραιότατη δόμηση που παρουσιάζει στην εικόνα. Δεν καταμετρώνται τα 177 σπίτια, που μνημονεύει καταγραφή του 1906[32]. Στο δεξιό άκρο της φωτογραφίας, το τέμενος Ποπαρά Ζαντέ[33] με το μιναρέ, στο χώρο περίπου που βρίσκονται σήμερα οι Άγιοι Ανάργυροι[34]. Ας σημειωθεί ότι το τέμενος έχει κανονικό προσανατολισμό (παράλληλο προς την Εγνατία) και όχι αυτήν που παρουσιάζουν άλλα τεμένη της πόλης (δηλαδή στραμμένα προς το Νότο)[35], ένδειξη ότι ξανακτίσθηκε στα θεμέλια παλαιότερου κτίσματος, προφανώς χριστιανικού ναού. Άλλη σχετική ένδειξη είναι ότι το τέμενος ήταν ψιλός κύριος του οικοπέδου του χριστιανικού γηροκομείου στην οδό Λασάνη[36].

3.2.2 Μονή Βλατάδων (Τσαούς Μοναστήρ), τέμενος Ικί Σεριφέ

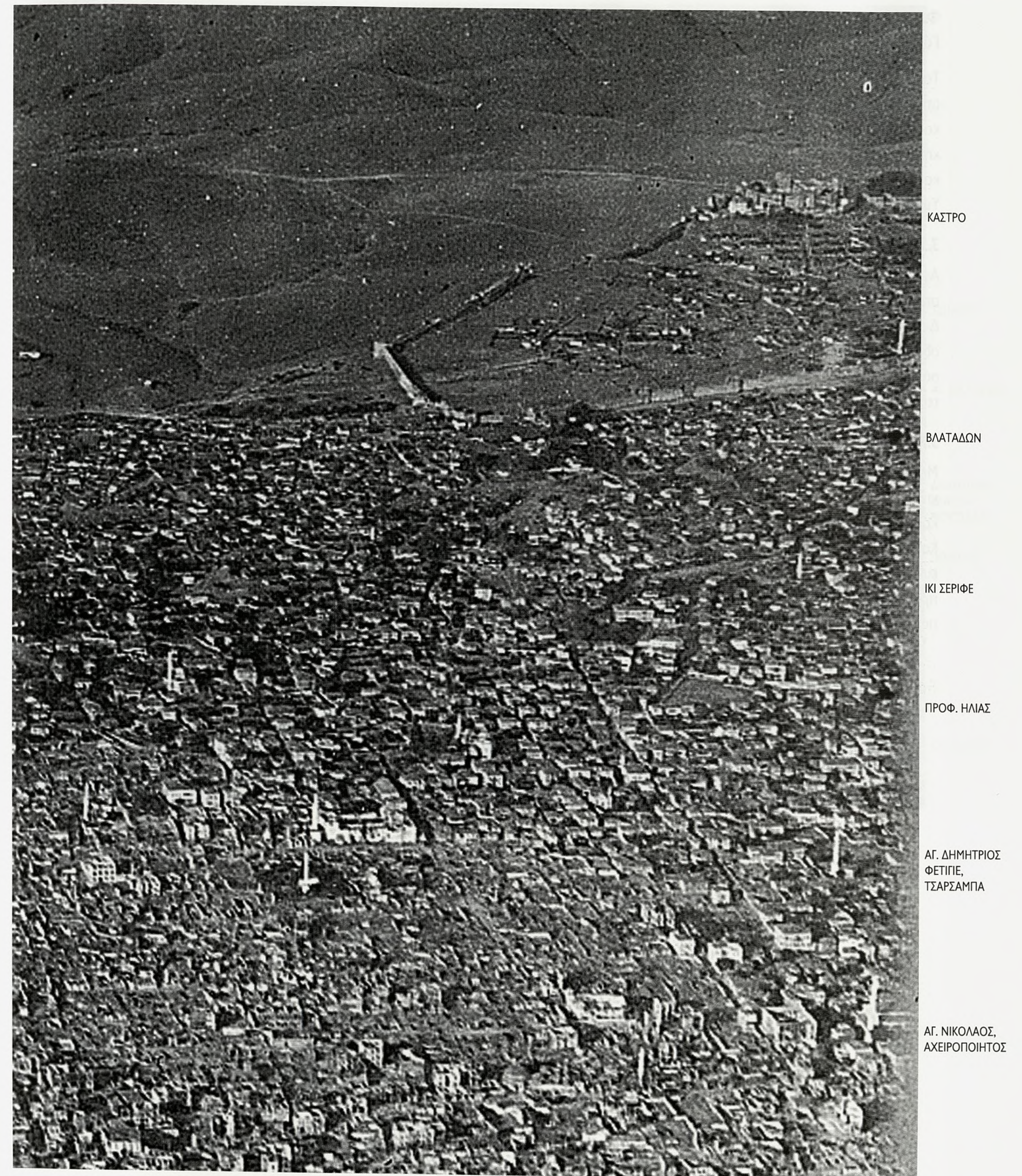
Το μοναστήρι των Βλατάδων δεν ξεχωρίζει από τα άλλα κτίσματα της περιοχής, παρά μόνο από την περίφραξή του. Κάτω δεξιά, στη μέση μιας κυκλικής ρυμοτομικής διάταξης, διακρίνεται το τέμενος Ικί Σεριφέ. Το κτίσμα του είναι μικρό, στραμμένο προς το Νότο. Αριστερά από το τέμενος και το μοναστήρι διακρίνεται η (σημερινή) οδός Αγίας Σοφίας. Από την άλλη πλευρά της οδού, στη συνοικία Σουλουτζά (=με τα νερά), διακρίνεται ο μιναρές ενός τεμένους[37] στη θέση της "Μονής Λατόμου". Βορειότερα, κοντά στο τείχος μόλις και διακρίνεται, λόγω της γωνίας λήψης, ο μιναρές του τεμένους Ζιχνί Πασά[38].

3.2.3 Άγιος Δημήτριος (Κασιμιέ) και πέριξ τεμένη και ναοί

Ο Άγιος Δημήτριος διακρίνεται ημι-ερειπωμένος από την πυρκαγιά. Πίσω του τα λουτρά και δεξιά επάνω το Αλατζά Ιμαρέτ, με προσανατολισμό στο Νότο. Κάτω από τον Άγιο Δημήτριο το τέμενος Φετιγιέ, με κανονικό προσανατολισμό, στη μέση μιας δεντρόφυτης περιοχής ανάμεσα από τις οδούς Αγίου Δημητρίου και Ολύμπου. Αριστερά από τον Άγιο Δημήτριο, προς το άκρο της φωτογραφίας, ο μιναρές του τεμένους Πισμανιέ φαίνεται ανέπαφος. Πίσω και αριστερά από τον Άγιο Δημήτριο, ο Προφήτης Ηλίας.

3.2.4 Αχειροποίητος, τέμενος Τσαρσαμπά, ναός Αγίου Νικολάου

Ενώ το λουτρό στο κάτω μεσαίο τμήμα της φωτογραφίας έμεινε ανέπαφο, το τέμενος Σουλεϊμάν, στην Εγνατία, φαίνεται κατεστραμμένο[39]. Το ίδιο και ο ναός του Αγίου Νικολάου, του οποίου σώζεται η εξωτερική τοιχοποιία[40]. Δεξιά, στο κάτω άκρο της φωτογραφίας, η Αχειροποίητος και λίγο πιο πάνω το τέμενος Τσαρσαμπά. Το κτήριο του τελευταίου δεν φαίνεται καμένο και έχει προσανατολισμό προς το νότο[41].

Φωτογραφία 3.3
Γύρω από το διοικητήριο

Το τμήμα αυτό της φωτογραφίας καλύπτει το τμήμα της πόλης από τη δυτική πλευρά του βόρειου τείχους ως την οδό Βενιζέλου και την οδό Εγνατία. Επίκεντρο της φωτογραφίας είναι το Διοικητήριο με τα πέριξ τεμένη (3.3.1), το τέμενος του Χάμζα (Αλκαζάρ) (3.3.2), η Αγία Αικατερίνη (3.3.3) και το τέμενος του Yusuf Pasa (3.3.4).

3.3.1 Διοικητήριο, τέμενος Σαατλή, τέμενος Μουσταφά

Αν και τα περιβάλλοντα κτίσματα φαίνονται ολοσχερώς κατεστραμμένα, το Διοικητήριο ορθώνεται ακέραιο. Στα αριστερά του Διοικητηρίου, το τέμενος Σαατλή, στη γωνία των σημερινών οδών Κασσάνδρου και Προξένων. Στα δεξιά, στο ύψος της Κασσάνδρου, το τέμενος Μουσταφά. Και τα δύο τεμένη φαίνονται κατεστραμμένα και προσανατολισμένα προς το Νότο.

3.3.2 Ως το τέμενος Χάμζα

Μεταξύ του Διοικητηρίου και του τεμένους Χάμζα (γνωστό ως κινηματογράφος "Αλκαζάρ") όλη η περιοχή είναι καμένη. Διακρίνεται μόνο ο μιναρές ενός τεμένους στα μισά της απόστασης. Κατά τον Β. Δημητριάδη, στο χώρο αυτόν υπήρχαν δύο μικροί ευκτήριοι οίκοι, ενώ εδώ έχουμε τέμενος με μιναρέ. Πρόκειται προφανώς για το τέμενος Καρά Χατζή, το οποίο — σύμφωνα με τις ειδήσεις του Τύπου — ανοικοδομήθηκε το 1908.

3.3.3 Αγία Αικατερίνη

Ακριβώς στο κέντρο της φωτογραφίας, αριστερά και επάνω από το Διοικητήριο, διακρίνεται η Αγία Αικατερίνη (επί τουρκοκρατίας τέμενος Γιακούμπ Πασά). Αξιοπρόσεκτη είναι η ρυμοτομία του περιβάλλοντος χώρου. Ο ναός είχε ήδη ανακτηθεί από το 1912[42].

3.3.4 Τέμενος Γιουσούφ Πασά

Κάτω και αριστερά από την Αγία Αικατερίνη διακρίνεται ένας ακόμη μιναρές, δίπλα σε ένα μεγάλο δρόμο. Ο δρόμος είναι η οδός Λέοντος Σοφού και στο σημείο αυτό βρισκόταν το τέμενος Γιουσούφ Πασά, προσανατολισμένο και αυτό προς το Νότο. Περιλαμβάνεται μεταξύ των αποτεφρωθέντων τεμενών[43].

3.3.5 Γενί Ντελίκ και τέμενος Τσιναρλί

Στο αριστερό άκρο της φωτογραφίας και προς τα άνω, διακρίνεται ένας ακόμη μιναρές, ο οποίος πρέπει να ανήκει στο τέμενος Τσιναρλί, που μαζί με το ταυτώνυμο διδασκαλείο, κατελάμβαναν αρκετή έκταση, μέρος της οποίας ήταν δεντρόφυτη. Αριστερά και πάνω από το τέμενος αυτό, στο τείχος, υπήρχε η έξοδος Γενί Ντελίκ. Έξω από το τείχος διακρίνονται κτίσματα, που πυκνώνουν στο σημείο αυτό.

Φωτογραφία 3.4
Τοπχανέ και δυτική επέκταση

Η απεικόνιση αναδεικνύει το τμήμα της πόλης γύρω από την πλατεία Βαρδαρίου και το λιμάνι. Διακρίνεται η περιοχή "Λαδάδικα", οι λιμενικές εγκαταστάσεις, το παλαιό Τελωνείο, το φρούριο του Τοπχανέ, ο σταθμός και οι εγκαταστάσεις των Ανατολικών Σιδηροδρόμων και η περιοχή της καπνοβιομηχανίας "Regie".

3.4.1 Πλατεία Βαρδαρίου και τα πέριξ

Στο σημείο που υπάρχει σήμερα η πλατεία Βαρδαρίου, η φωτογραφία δείχνει ένα στενό άνοιγμα, από το οποίο ξεκινούν πέντε δρόμοι. Ο ένας, προς τα ανατολικά, είναι φυσικά η Εγνατία. Ο δεύτερος, η οδός Μεβλεβή χανέ (οδός Ειρήνης), οδηγούσε προς τον ταυτώνυμο τεκέ. Ο τρίτος ήταν η οδός Λαγκαδά. Ο τέταρτος, η οδός Μοναστηρίου και ο πέμπτος η οδός 26ης Οκτωβρίου.

Στην αρχή της Εγνατίας οδού σημειώνεται η παρουσία του τεμένους Μπουρμαλί, όπου κατά την παράδοση προϋπήρχε ναός της Αγίας Κυριακής[44].

3.4.2 Δυτικώς της πλατείας Βαρδαρίου

Με κάποια προσπάθεια διακρίνεται, νότια από την πλατειά, ο εξαγωνικός πυργίσκος που σώζεται και σήμερα πίσω από το δικαστικό μέγαρο[45].

Οι δύο κάθετοι δρόμοι που διακρίνονται στο πάνω αριστερό μέρος της φωτογραφίας είναι (από τα αριστερά) η οδός Ταντάλου και η οδός Προμηθέως. Δεξιά από την οδό Προμηθέως αναπτύσσεται η περιοχή της Ρεζή, το εργοστάσιο της οποίας υψώνεται πολύ κοντά στην οδό Λαγκαδά[46].

Η περιοχή βόρεια από την οδό Μοναστηρίου, μεταξύ Ταντάλου και Λαγκαδά, φαίνεται στην εικόνα δομημένη και όχι αραιά κατοικημένη με μονώροφα κτίσματα και ελάχιστα, ευχερώς διακρινόμενα, υψηλότερα. Σήμερα, ονομάζεται Ξηροκρήνη.

Στο άνω αριστερό μέρος της φωτογραφίας διακρίνεται το ρέμα της Ξηροκρήνης.

Νότια από την οδό Μοναστηρίου και βόρεια από την οδό 26ης Οκτωβρίου, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, είναι ο σταθμός της Εταιρείας των Ανατολικών Σιδηροδρόμων. Μία προέκταση της γραμμής φτάνει μέχρι τη θάλασσα και διακρίνεται στο κάτω αριστερό άκρο της φωτογραφίας.

3.4.3 Λιμενικές εγκαταστάσεις

Το λιμάνι αποτελείται από δύο προβλήτες, ενώ προς τα αριστερά έχουν εγκατασταθεί αποθήκες πετρελαίων και η αποβάθρα των Σιδηροδρόμων[47]. Πίσω από την οδό Κουντουριώτη, στη θέση περίπου που είναι σήμερα το πολυώροφο parking, εικονίζεται το παλαιό τελωνείο. Το κτήριο αυτό είχε οικοδομηθεί στη δεκαετία του 1870 και ήταν, αρχικώς, παραθαλάσσιο. Με την έμπληση, όμως, της θάλασσας και την κατασκευή του νέου λιμανιού, βρέθηκε σε απόσταση από τη θάλασσα[48]. Δίπλα του (αριστερά) το κτήριο της λοιμοκάθαρσης (καραντίνα).

3.4.4 Η συνοικία του λιμανιού (Λαδάδικα) και η συνοικία των Φράγκων

Ευθεία πάνω από το λιμάνι και στο ύψος της σημερινής οδού Πολυτεχνείου διακρίνεται ο μιναρές του τεμένους της Λόντζα[49], δηλαδή της έδρας των συντεχνιών[50], αψευδές σημάδι της παλαιότερης υψηλής επαγγελματικής πυκνότητας στην περιοχή.

Βορειότερα, στον άξονα της οδού Φράγκων, διακρίνονται: ο ναός των Καθολικών[51], η Οθωμανική Τράπεζα[52], το Μποσνάκ χάνι και το Μάλτα χάνι[53].

Φωτογραφία 3.5 Οι κεντρικές εβραϊκές συνοικίες

Το τμήμα αυτό της φωτογραφίας περιλαμβάνει την παραθαλάσσια περιοχή ανάμεσα στην οδό Βενιζέλου και την οδό Αγίου Νικολάου (που διέσχιζε τη σημερινή πλατεία Αριστοτέλους), μέχρι το ύψος της Εγνατίας. Περιλαμβάνει, δηλαδή, την περιοχή της αγοράς και τις προ του 1917 συνοικίες: Σαλχανέ, Γενί Χαβλού, Καντί, Αγίας Θεοδώρας, Φιντίκ, Μπενταρόν, Εζ Χαΐμ και (εν μέρει) Αγκουντά και Μπαρού[54].

3.5.1 Σαλχανέ[55]

Προς τα αριστερά διακρίνεται ο τρούλος του μεγάρου "Stein", που διασώθηκε από τη φωτιά και εξακολουθεί να υφίσταται και σήμερα. Πιο πάνω, προς το μέσο της εικόνας, το λουτρό (στη θέση "λουλουδάδικα"). Πίσω από το λουτρό περνά η παλαιά οδός Τσιμισκή (Καπαναντζά).

3.5.2 Γενί Χαβλού[56]

Ανάμεσα στο "Stein" και το λουτρό, φαίνεται μία έκταση ακάλυπτη ανάμεσα σε κατεστραμμένα κτήρια, όπου κατά πάσα πιθανότητα βρισκόταν η αυλή (χαβλού), που έδωσε το όνομά της στη μικρή αυτή συνοικία. Το λευκό κτήριο, γωνία Βενιζέλου και παλαιάς Τσιμισκή, ήταν η συναγωγή Μαγιόρ, η οποία δεν καταστράφηκε εντελώς. Μετά από σύντομες επισκευές φιλοξενούσε, λίγο μετά την πυρκαγιά, 39 πυροπαθείς οικογένειες[57].

3.5.3 Καντί[58]

Ίσια πάνω από το λουτρό και λίγο δεξιά ήταν η μικρή πλατεία της Ραβινείας και η συναγωγή Ταλμούδ Τορά, η οποία πρέπει να είναι το μόνο όρθιο κτήριο στο δεξιό μέρος της πλατείας. Ζούσαν πρόχειρα εκεί, την εποχή της φωτογράφησης, σαράντα περίπου οικογένειες[59].

3.5.4 Αγία Θεοδώρα[60]

Αριστερά από την τεθλασμένη οδό Αγίου Νικολάου, βρισκόταν το οικοδομικό συγκρότημα της Αγίας Θεοδώρας, το οποίο περιελάμβανε εκτός από το ναό και ένα σχολείο, που επίσης κάηκε στην πυρκαγιά[61]. Περισσότερες λεπτομέρειες φαίνονται στην εικόνα 4.2.

3.5.5 Φιντίκ[62]

Η συνοικία αυτή βρισκόταν βορειότερα από την Αγία Θεοδώρα. Το ανατολικό μέρος της συνοικίας, όπου και η πλατειά της Αλευραγοράς (Καπάνι) απεικονίζεται εντελώς αποτεφρωμένη.

3.5.6 Μπενταρόν[63]

Νότια από την Αγία Θεοδώρα, βρισκόταν η συνοικία Μπενταρόν, γύρω από το μεγάλο σχολείο της "Alliance", που προβάλλει μισοκαμένο στο κέντρο της φωτογραφίας. Εντούτοις, κατοικούσαν μέσα σε αυτό 173 πυροπαθείς[64].

3.5.7 Εζ Χαΐμ

Η συνοικία Εζ Χαΐμ εκτεινόταν ανάμεσα στο σχολείο και την παραλία. Η ταυτώνυμη συναγωγή, που πρέπει να καταστράφηκε στην πυρκαγιά[65], δεν διακρίνεται ανάμεσα στους λίγους σκελετούς πολυώροφων κτηρίων που διασώθηκαν.

3.5.8 Αγκουντά[66]

Από τη δεξιά πλευρά της οδού Αγίου Νικολάου, απέναντι από την Αγία Θεοδώρα, βρισκόταν η συνοικία Αγκουντά, από την οποίαν — όπως φαίνεται στη φωτογραφία — δεν έμεινε απολύτως τίποτε.

3.5.9 Μπαρού[67]

Στα ερείπια που φαίνονται κατά μήκος της δεξιάς πλευράς της οδού Αγίου Νικολάου και στη γωνία του δρόμου που περνούσε πίσω από το σχολείο (η παλαιά Βασιλέως Ηρακλείου) διακρίνεται ένα μικρό κτίσμα. Ήταν η συναγωγή Σισίλια Γιασάν[68], στην οποίαν κατοικούσαν 67 πυροπαθείς[69].

Φωτογραφία 4. Κοντινή αεροφωτογραφία από τη θάλασσα του κέντρου της πόλης. Καλύπτει το τρίγωνο ανάμεσα στην οδό Αγίου Νικολάου, την οδό Εγνατία και το λιμάνι.

Φωτογραφία 4.1
Η δυτική πλευρά

Στο τμήμα αυτό απομονώνουμε μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα λήψη της περιοχής των Λαδάδικων. Περιλαμβάνει την οδό Σαλαμίνος (αριστερά), το τέμενος της Λόντζα, την πλατεία Μοριχόβου, την (παράλληλη προς την οδό Κουντουριώτου) οδό Δόξης[70].

4.1.1 Οδός Αιγύπτου, πλατεία Μοριχόβου

Όπως φαίνεται, η φωτιά δεν έθιξε τα κτίσματα της οδού Αιγύπτου. Όμως, τα κτίσματα του ανατολικού οικοδομικού τετραγώνου της οδού αυτής, τα οποία βρίσκονταν επί της οδού Αλεξάνδρου του Μεγάλου (νυν Κατούνη), έχουν υποστεί σοβαρές ζημίες. Εξαίρεση αποτελεί το τελευταίο, προς τη θάλασσα, κτήριο, στο οποίο, κατά τον Β. Δημητριάδη, στεγαζόταν το τέμενος Αμπντουρεΐφ (Ισκελέ τζαμί)[71].

Η ανατολική πλευρά της οδού Κατούνη έχει καταστραφεί τελείως. Αυτή η πλευρά είχε οικοδομηθεί πάνω στο τείχος που χώριζε την πόλη από το λιμάνι[72].

Δεξιά από την οδό Αιγύπτου, βλέπουμε την οδό Ορβήλου, που καταλήγει στην πλατεία Μοριχόβου, η οποία γλίτωσε από τη φωτιά. Αντίθετα, από μερικά κτήρια στην οδό Δόξης, νότια από την πλατεία, απομένει μόνον ο σκελετός τους.

Το τέμενος της Λόντζα (βλ. παραπάνω) ήταν, όπως φαίνεται από την εναπομείνασα τοιχοποιία του, ένα μικρό μονώροφο κτίσμα.

4.1.2 Πλατεία Εμπορίου

Λίγο βορειότερα από την οδό Αιγύπτου, έμπαινε κανείς στην μικρή πλατεία Εμπορίου (που διατηρήθηκε και μετά την πυρκαγιά). Στην πλατεία κατέληγε (από Βορρά) η οδός Κατούνη, όπως και σήμερα, αλλά και η οδός Αλεξάνδρου του Μεγάλου. Τα κτήρια με πρόσοψη στους δύο τελευταίους δρόμους, όπως και στις οδούς Αιγύπτου και Αλεξάνδρου του Μεγάλου, είχαν κοινή την οπίσθια πλευρά.

Ζημίες φαίνεται να έπαθαν τα κτίσματα στην δεξιά (ανατολική) πλευρά της πλατείας και ειδικά το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοδομικού συγκροτήματος του Αγίου Μηνά[73]. Επίσης, το —μη υφιστάμενο σήμερα— βορειοδυτικό τμήμα, όπου στεγαζόταν αρχικώς η Τράπεζα Αθηνών και έπειτα η Ιονική Τράπεζα. Αντίθετα, φαίνεται ανέπαφο ένα μεγάλο τμήμα του συγκροτήματος, το οποίο όμως κατεδαφίστηκε αργότερα, προφανώς για να περάσει η νέα οδός Ίωνος Δραγούμη (στη θέση της οδού Αλεξάνδρου του Μεγάλου, η οποία καταργήθηκε).

4.1.3 Οδός Βίκτορος Ουγκώ

Η οδός αυτή άρχιζε από το τέμενος Λόντζα και συνέχιζε, προς τα πάνω, μέχρι την οδό Φράγκων. Έπειτα, συνέχιζε μέχρι την Τράπεζα Θεσσαλονίκης.

Η δεξιά, ανεβαίνοντας, πλευρά του δρόμου, όπου και τα κτήρια της οικογένειας Κύρτση, δεν έπαθε ζημίες, αντίθετα προς την αριστερή, ως το ύψος της κάθετης οδού Βεροίας, της οποίας τα κτίσματα καταστράφηκαν, μαζί με το "Tas (πέτρινο) Χάνι". Το διπλανό του "Νέο Χάνι" και το κτήριο μεταξύ Βεροίας και Φράγκων φαίνονται ανέπαφα.

Βγαίνοντας από την Βίκτορος Ουγκώ στην οδό Φράγκων, διακρίνεται το κτήριο που περιέβαλε τον καθολικό ναό και στο βάθος της οδού Τραπέζης, η Τράπεζα Θεσσαλονίκης και πίσω της το παλιό αρχοντικό των Αλλατίνη[74]. Ανέπαφη φαίνεται και η οδός Συγγρού δίπλα στο αρχοντικό.

4.1.4 Από το Μπεζεστένι στην Σιτέ Σαούλ

Δυτικά από το Μπεζεστένι, που διακρίνεται στη φωτογραφία, φαίνεται κατεστραμμένη η αγορά "Τελάλικα". Ωστόσο, στα χαλάσματα αυτά κατοικούσαν 55 οικογένειες[75].

Διακρίνεται, επίσης, η έκταση της καταστροφής αλλά και η αρχική μορφή της Σιτέ Σαούλ[76].

Φωτογραφία 4.2
Το κέντρο της πόλης

Το κομμάτι αυτό έχει το ίδιο περιεχόμενο με τη φωτογραφία 3.5, αλλά η λήψη είναι πιο κοντινή και από διαφορετική γωνία, έτσι που παρουσιάζονται καθαρότερα ορισμένα κτήρια.

4.2.1 Αγία Θεοδώρα

Καταρχάς —λίγο δεξιότερα από το κέντρο της φωτογραφίας—, διακρίνεται ένα κωδωνοστάσιο. Άρα, οι φωτογραφίες που δημοσιεύθηκαν παλαιότερα και απεικόνιζαν ένα χριστιανικό ναό με κωδωνοστάσιο κοντά στην Αγία Σοφία πρέπει να ανήκουν στην Αγία Θεοδώρα[77].

4.2.2 Συναγωγή Ταλμούδ Τορά

Το κτιριακό συγκρότημα της συναγωγής, που όπως είπαμε καταστράφηκε από τη φωτιά, φαίνεται καθαρά, όπως και το σχήμα της μικρής πλατείας, που απλωνόταν μπροστά.

4.2.3 Η παλιά οδός Τσιμισκή

Ένα τμήμα της παλαιάς Τσιμισκή σώζεται και σήμερα με την ονομασία οδός Αγίου Μηνά. Η οδός αυτή σήμερα τελειώνει στην οδό Βενιζέλου, στο σημείο που βρίσκεται το κτήριο που βλέπουμε στο δεξιό, κάτω από τη μέση, τμήμα της φωτογραφίας. Απέναντι από το κτήριο αυτό ήταν η Εθνική Τράπεζα, που καταστράφηκε ολοσχερώς[78]. Από το σημείο αυτό και προς τα δεξιά βλέπουμε να συνεχίζεται ένας κεντρικός δρόμος, ο οποίος καταργήθηκε με το νέο σχέδιο. Περνούσε από την πίσω πλευρά του λουτρού ("Λουλουδάδικα") και από την πίσω πλευρά της αυλής της σχολής "Alliance".

4.2.4 Παραλιακά κτήρια

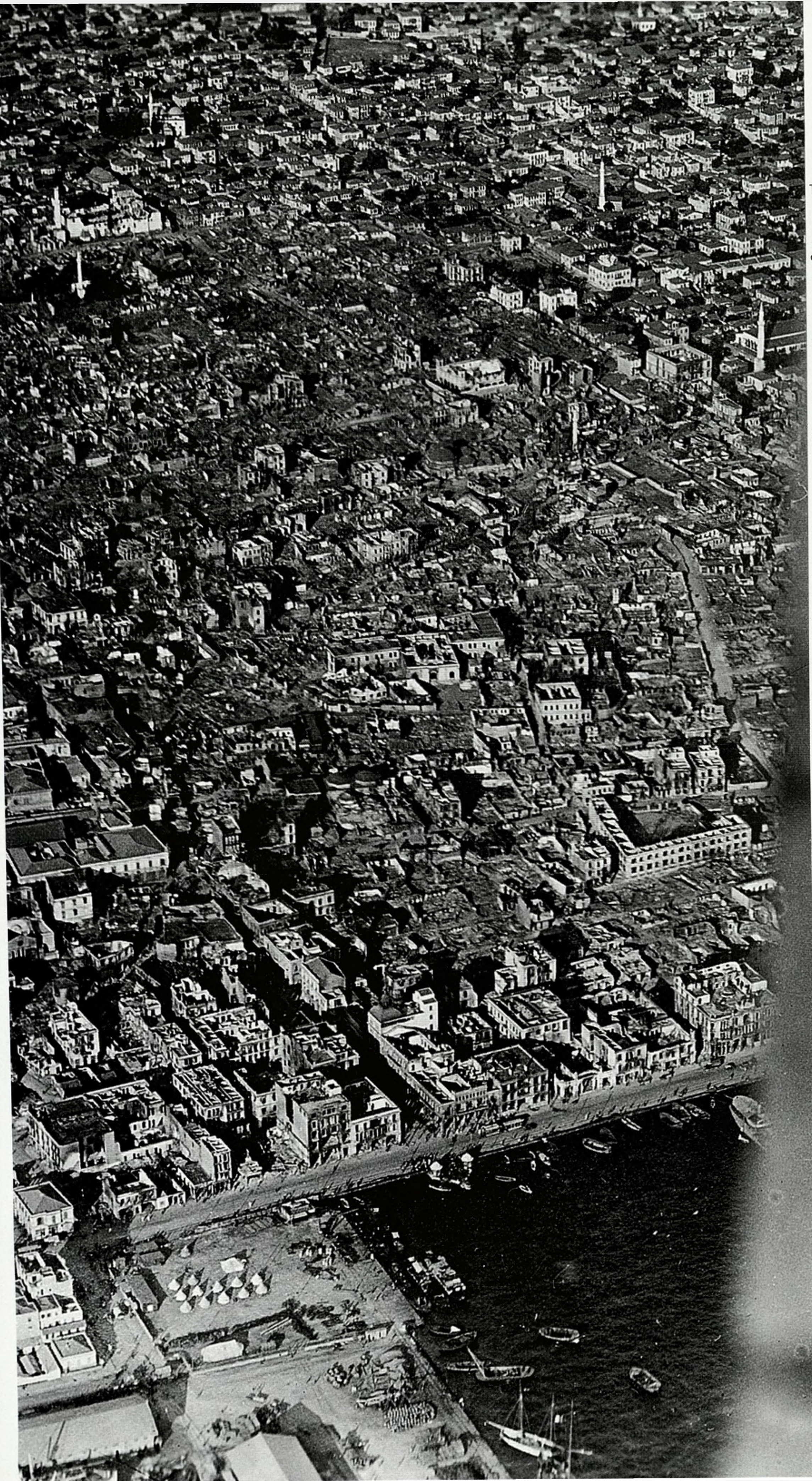
Μπροστά στην προκυμαία ορθώνονται καμένα όλα τα μεγάλα ξενοδοχεία της πόλης, όπως το "Όλυμπος Παλλάς", το "Ξενοδοχείο της Αγγλίας" και το "Σπλέντιτ".

4.2.5 Πλατεία Ελευθερίας

Αριστερά από την οδό Βενιζέλου, εκεί που τώρα εκτείνεται η πλατεία Ελευθερίας, στη φωτογραφία διακρίνονται τα οικοδομικά τετράγωνα που καταλάμβαναν το συγκεκριμένο χώρο. Όλα αυτά τα κτήρια αποτεφρώθηκαν.

4.2.6 Τεμένη

Πάνω από την οδό Εγνατία διακρίνονται καθαρότερα μερικά τεμένη, τα οποία έχουμε ήδη συναντήσει. Καλή είναι η εικόνα του Φετιγιέ μπροστά στον Άγιο Δημήτριο. Επίσης, του Σουλεϊμάν τζαμί στην οδό Εγνατία. Τέλος, του Τσαρσαμπά τζαμί, πίσω από την Αχειροποίητο.

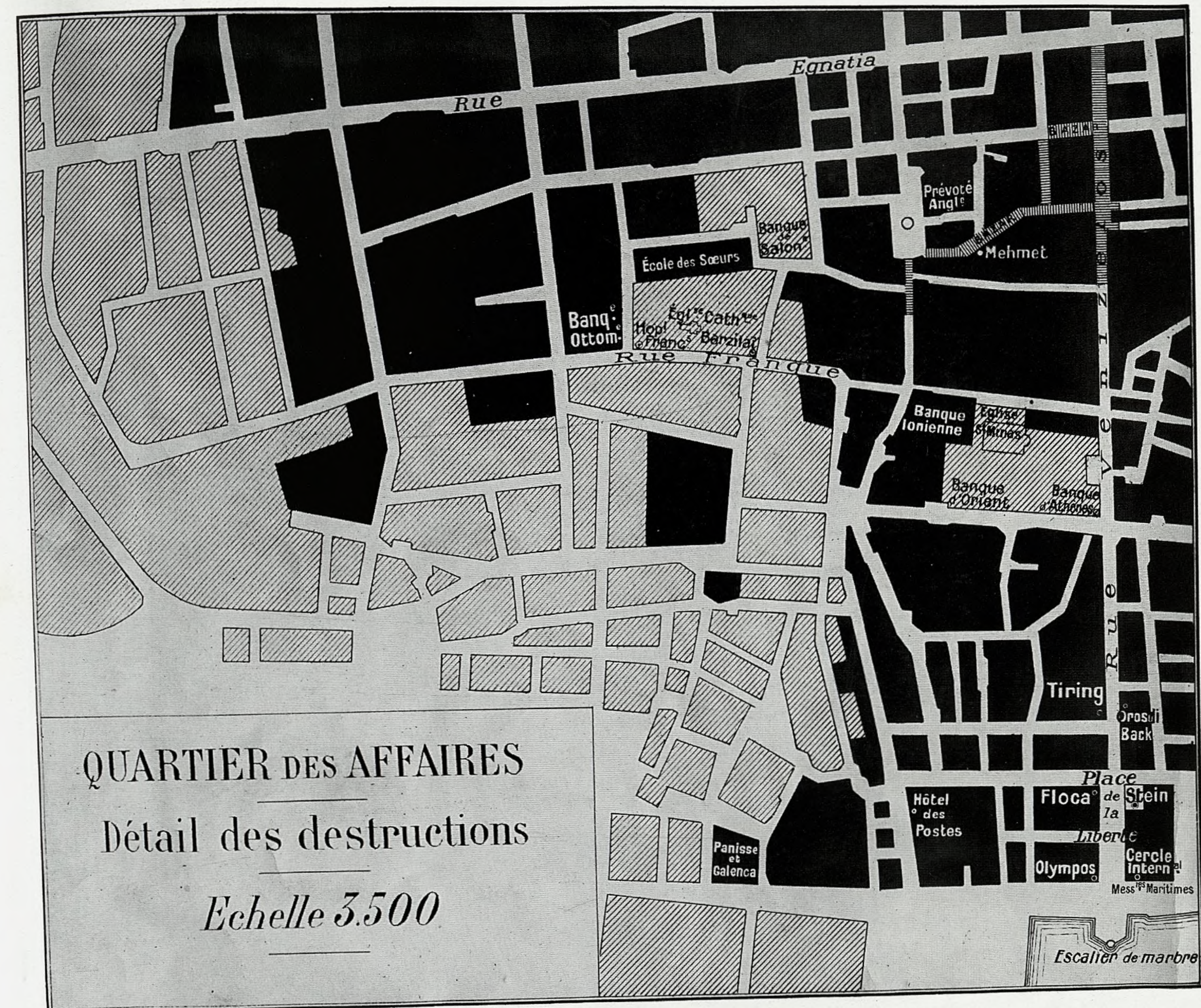
Φωτογραφία 5. Η περιοχή που καλύπτουν οι εικόνες 4.1 και 4.2 φωτογραφημένη την επαύριον της πυρκαγιάς. Τα κτίσματα στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας απεικονίζονται κατεστραμμένα. Κάτω από τους καπνούς, στη μέση της φωτογραφίας, το τετράγωνο του Αγίου Μηνά, το κεντρικό τμήμα του οποίου διασώθηκε μαζί με το ναό.

Χάρτης 2. Η περιοχή της προηγούμενης φωτογραφίας χαρτογραφημένη. Εντοπίζονται οι περιοχές που επλήγησαν από την πυρκαγιά και διευκρινίζεται η θέση οργανισμών και επιχειρήσεων.

Το διασωθέν κτήριο των καταστημάτων "Stein" υπάρχει και σήμερα. Το υπόλοιπο τετράγωνο καταστράφηκε σχεδόν ολόκληρο από τη φωτιά. Δίπλα στο "Stein" ήταν το "Μέγα Ξενοδοχείο της Αγγλίας", το οποίο ανήκε στην πρώτη κατηγορία[79]. Στο ίδιο τετράγωνο υπήρχαν οι εγκαταστάσεις της ναυτιλιακής εταιρείας "Messagerie Maritime"[80] και της Λέσχης των Επιστηθίων. Στον ακάλυπτο χώρο της σημερινής πλατείας Ελευθερίας καταγράφεται το ζαχαροπλαστείο Φλόκα και το μεγάλο, με τα μέτρα της πόλης, ξενοδοχείο "Όλυμπος"[81], καθώς και το μεγάλο κτήριο του Ταχυδρομείου. Βορειότερα, στο ύψος της σημερινής οδού Μητροπόλεως, τα μεγάλα καταστήματα "Orosdi Back" και "Tirring"[82].

Στο τετράγωνο της εκκλησίας του Αγίου Μηνά γλίτωσαν από τη φωτιά ο ναός και τα κτήρια της Τραπέζης της Ανατολής (το οποίο ανήκε στην ελληνική κοινότητα) και της Τραπέζης Αθηνών (το οποίο ανήκε στην εβραϊκή κοινότητα). Απέναντι από την Τράπεζα Αθηνών βρισκόταν το κτήριο του Κ. Κύρτση, το οποίο καταστράφηκε ολοσχερώς[83].

Στη βόρεια πλευρά του ίδιου τετραγώνου, στο ύψος των σημερινών οδών Βασιλέως Ηρακλείου και Ίωνος Δραγούμη, ήταν εγκατεστημένη η Ιονική Τράπεζα, που εν μέρει καταστράφηκε από την πυρκαγιά. Διαγωνίως, απέναντι από την Ιονική, βρισκόταν το κτήριο στο οποίο λειτούργησε μέχρι το 1911 η Τράπεζα Μυτιλήνης. Το κτήριο ήταν κληροδότημα του ευεργέτη Δ. Κατούνη προς την ελληνική κοινότητα[84].

Φωτογραφία 6. Η εντυπωσιακή αυτή αεροφωτογραφία καλύπτει όχι μόνο το μεγαλύτερο μέρος της πόλης, αλλά και τα περίχωρα. Στη συνέχεια θα την εξετάσουμε αναλυτικά.

Φωτογραφία 6.1
Έξω από τα βόρεια τείχη

Απεικονίζονται οι περιοχές που καταλαμβάνουν σήμερα οι Συκιές, η Νεάπολη, η Πολίχνη και μέρος της Σταυρούπολης.

6.1.1 Γύρω από την οδό Λαγκαδά

Αριστερά, το στρατόπεδο Παύλου Μελά, η οδός Λαγκαδά και το συμμαχικό στρατόπεδο στη Σταυρούπολη. Πιο πάνω, η Τούμπα του Λέμπετ και η Τράπεζα. Νοτιότερα, ο Μεβλεχανές και το μουσουλμανικό νεκροταφείο. Στο ύψος του στρατοπέδου και δεξιά, διακρίνεται ο χείμαρρος που ερχόταν από την Ευκαρπία.

6.1.2 Συμμαχικά στρατόπεδα

Συμμαχικά στρατόπεδα, εκτός από αυτό της Σταυρούπολης, διακρίνονται εκ δεξιών, τα εξής:

α) Στους λόφους απέναντι από το Επταπύργιο, μεταξύ Συκεών και Πολίχνης και πιο συγκεκριμένα μεταξύ Ροδοχωρίου και Μετεώρων (σημερινά τοπωνύμια).
β) Στις Συκιές, γύρω από το σημερινό συνοικισμό Κρυονερίου.
γ) Στις Συκιές, στο συνοικισμό της Βάρνας.
δ) Στην Πολίχνη, κοντά στο σημερινό περιφερειακό.

Εντυπωσιάζει η παντελής έλλειψη βλάστησης στην περιοχή.

Ο χώρος έξω από τα βόρεια τείχη είναι πολύ αραιά κατοικημένος, με εμφανή δόμηση έξω από τις δύο εξόδους, δηλαδή τη Εσκί Ντελίκ (Πορτάρα) και την Γενί Ντελίκ.

Φωτογραφία 6.2
Η δυτική πλευρά της πόλης

6.2.1 Ρεζή

Στο αριστερό άκρο της φωτογραφίας, η περιοχή της Ρεζή[85] (στη σημερινή Ξηροκρήνη) και μεγάλα οικοδομήματα, τα οποία θυμίζουν μεταγενέστερη περιγραφή της περιοχής: "...το βορειοδυτικόν μέρος της πόλεως κάτωθι του νεκροταφείου Αγία Παρασκευή, μεταξύ των οδών Λαγκαδά και Ντουντουλάρ [=Διαβατά: εννοεί την οδό Μοναστηρίου], και των συνοικισμών Ξηροκρήνης και Καϊστρίου Πεδίου... Όλος ο συνοικισμός είναι χωρισμένος εις τετράγωνα, το μεγαλύτερον δε τμήμα του συνοικισμού αποτελείται από 430 παμμεγέθη παραπήγματα εν είδει στρατώνων[86]".

6.2.2 Οδός Φράγκων

Προς το τέλος της οδού Φράγκων, επισημαίνονται τα ογκώδη οικοδομήματα, ένα από τα οποία ήταν η Γερμανική Σχολή[87].

6.2.3 Λιμάνι

Αριστερά κάτω, απεικονίζονται οι καταστροφές στο χώρο του λιμανιού. Στο κέντρο της φωτογραφίας, η οδός Χίου[88], που διέσχιζε νοητά τη σημερινή Ίωνος Δραγούμη και ακολουθούσε την πορεία του παλιού τείχους. Κατέληγε στην πλατεία Εμπορίου, της οποίας τα κτήρια διακρίνονται καθαρά.

6.2.4 Μιναρέδες

Διακρίνονται τέσσερις μιναρέδες:

α) του τεμένους Μπουρμαλί στην Εγνατία,
β) του τεμένους Γιουσούφ Πασά (στη νοητή σήμερα διασταύρωση των οδών Λέοντος Σοφού και Αγίου Δημητρίου, κοντά στη ΔΕΗ),
γ) του τεμένους του Χάμζα (Αλκαζάρ), το οποίο περιβάλλεται από μεγαλύτερο οικοδομικό συγκρότημα,
δ) του τεμένους της Λόντζα, στο ύψος της διασταύρωσης της σημερινής Τσιμισκή με την οδό Βίκτορος Ουγκώ.

Φωτογραφία 6.3
Παλιά Τσιμισκή

Δεν θα αναφερθούμε στο αριστερό τμήμα της φωτογραφίας, την περιοχή του οποίου έχουμε ήδη σχολιάσει.

Περπατώντας ο διαβάτης στην παλαιά Τσιμισκή, από το σχολείο της "Alliance" με κατεύθυνση προς το δεξιό άκρο της φωτογραφίας θα άφηνε στα δεξιά του, μόλις προσπερνούσε την οδό Αγίου Νικολάου, τα ερείπια της συναγωγής Ιτάλια. Στο επόμενο τετράγωνο, αυτή τη φορά στα δεξιά του, την προσοχή του θα τραβούσε το ημίκαυστο κτήριο της συναγωγής Αραγκόν. Συνεχίζοντας, στο μεθεπόμενο τετράγωνο θα έβλεπε, πάλι από τα δεξιά του (δηλαδή από την πάνω μεριά του δρόμου), την ημίκαυστη μικρή βασιλική της Παναγίας της Ελεούσας, που είχε ανεγερθεί στη θέση βυζαντινού ναΐσκου (καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1890). Απέναντι από την εκκλησία βρίσκονταν τα ερείπια της συναγωγής Σαλόμ. Στην ίδια κάθετο, αλλά στο ύψος της παραλίας, διακρίνονται τα απομεινάρια του μεταξουργείου του Σαΐας. Έπειτα, ο περιπατητής θα έφτανε στη γωνία με την οδό Αγίας Σοφίας και θα αντίκριζε το μητροπολιτικό ναό.

Από ολόκληρο τον καμένο χώρο μέχρι την Αγία Σοφία, μόνο η συναγωγή Πούλια, κοντά στην Εγνατία, φαίνεται να έχει εν μέρει διασωθεί. Βρισκόταν στον τόπο που καταλαμβάνει η σημερινή οδός Καστριτσίου (στην πλατεία Άθωνος) και μετά τη φωτιά διέμεναν στα ερείπιά της 64 πυροπαθείς. Πρέπει να είναι ένα από τα κτήρια που διακρίνονται κάτω δεξιά από το μιναρέ του τεμένους Σουλεϊμάν, επί της οδού Εγνατίας.

Στο δεξιά κάτω άκρο της φωτογραφίας, στέκει ανέπαφο το λουτρό της Αγίας Σοφίας. Όλη η περιοχή νοτίως του ναού μέχρι τη Μητρόπολη έχει αποτεφρωθεί.

Από το ιερό της Αγίας Σοφίας περνά ένας ευθύγραμμος δρόμος και συνεχίζει προς τα βόρεια. Είναι η οδός Βασιλέως Καρόλου (της Ρουμανίας), τμήμα της οποίας διασώζεται σήμερα με την ονομασία Χαραλάμπους Κυπρίου, με παλαιές κατοικίες που σώζονταν ως και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο[89].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αρχιτεκτονική των κατοικιών που διακρίνονται δεξιά από την Αχειροποίητο, στην περίφημη συνοικία του Αγίου Αθανασίου, περιοχή κατοικίας ευπόρων οικογενειών. Τα οικήματα είναι μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα των άλλων περιοχών, αν και όχι τόσο μεγάλα όσο τα εμπορικά κτήρια της αγοράς. Όσα διακρίνονται έχουν σαχνισί και ορισμένα είναι τριώροφα.

Βλέπε και τη φωτογραφία 11.4, που περιλαμβάνει το ίδιο θέμα.

Φωτογραφία 7. Στην πλατεία Ελευθερίας, μπροστά στο κτήριο "Stein" (δεξιά). Το κτήριο στο βάθος, το οποίο ξέφευγε από την οικοδομική γραμμή της οδού Βενιζέλου, στέγαζε το ξενοδοχείο "Παρνασσός", δίπλα στο οποίο βρισκόταν το κατάστημα "Orosdi Back". Στο ισόγειο του κτηρίου, διαφημίσεις των σιγαρέττων "Νέστος". Απέναντι, αριστερά, τα ερείπια του τετραώροφου κτηρίου των καταστημάτων "Τίρριγγ".

Υπερβολικά ντυμένοι για τη ζέστη της εποχής, γάλλοι και άγγλοι στρατιωτικοί επιθεωρούν τις ζημίες. Ένας Γάλλος βλέπει με κιάλια κατά μήκος της οδού Καλαποθάκη.

Φωτογραφία 8. Αμέσως μετά τα γραφεία της "Messagerie Maritime" (αριστερά) μεσολαβούσε ένας μικρός δρόμος και έπειτα βρισκόταν ο κινηματογράφος "Ολύμπια", σε νεόδμητο κτίσμα, που καταστράφηκε στην πυρκαγιά. Το ίδιο και το ξενοδοχείο που στεγαζόταν δεξιά από τον κινηματογράφο.

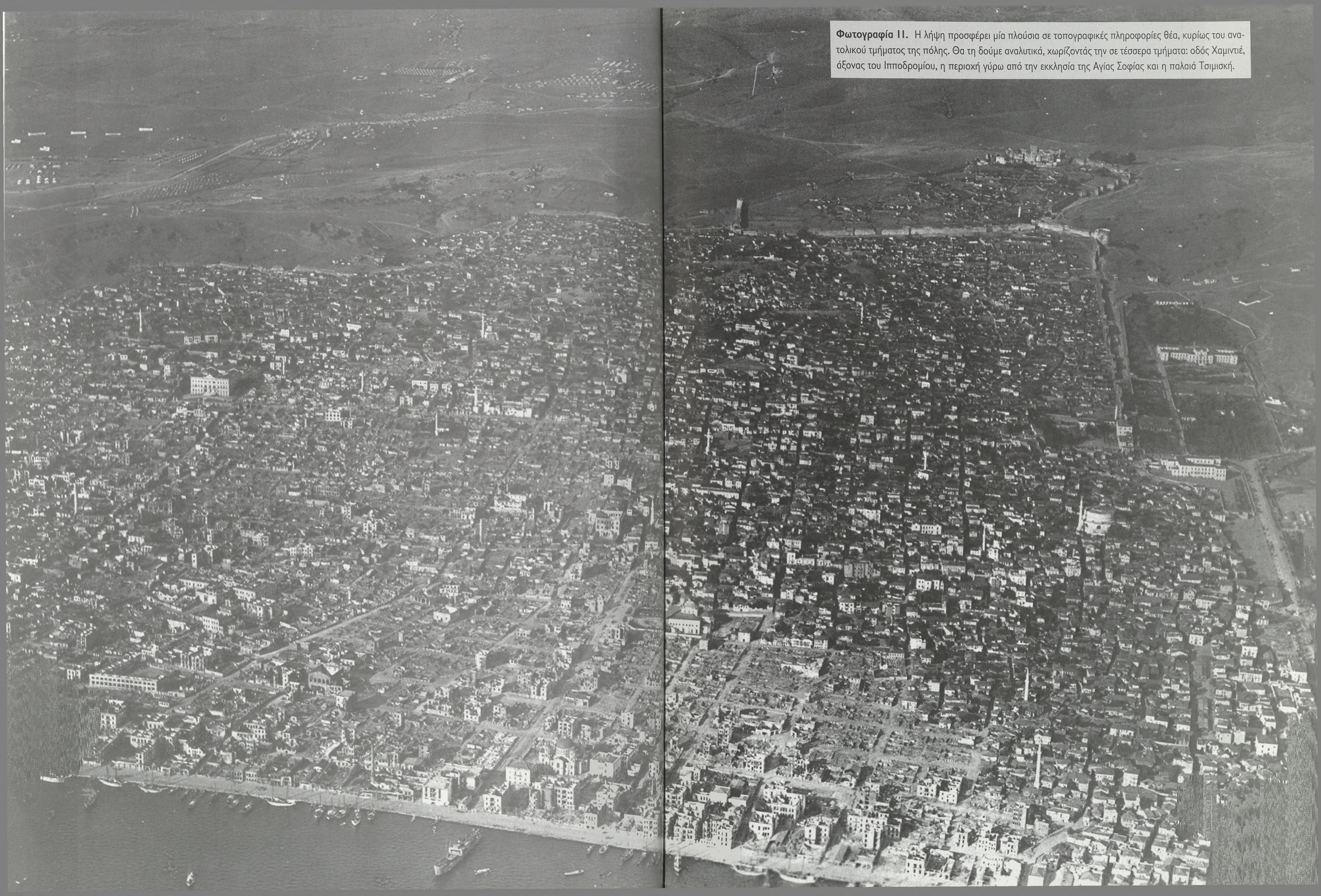

Φωτογραφία 9. Το ξενοδοχείο "Σπλέντιτ Παλλάς"[90]. "Κολοσσιαίον και μεγαλοπρεπές οικοδόμημα, το μεγαλύτερον πάντων της πόλεως... Περιλαμβάνει 40 δωμάτια απλά, διπλά και δι' οικογενείας. Προσέτι αίθουσαν υποδοχής, χορού, γάμων, αναγνωστήριον, κλειδοκύμβαλον και λουτρώνα ακόμη. Θαυμασίως πολυτελής επίπλωσις...". Στο ισόγειο λειτουργούσε κουρείο. Το ξενοδοχείο λειτούργησε για πρώτη φορά το 1907. Καταστράφηκε στη πυρκαγιά του 1917.

Φωτογραφία 10. Το πυρπολημένο μέτωπο της παραλίας, από τη γωνία με την οδό Αγίας Σοφίας (αριστερά) μέχρι τη γωνία με την οδό Βασιλέως Καρόλου (δεξιά), νυν Λασσάνη. Διακρίνεται πίσω ο ανέπαφος μητροπολιτικός ναός και μπροστά του καμένο το κτήριο των ιερέων, επί της οδού Βουλγαροκτόνου (νυν Προξένου Κορομηλά).

Στη μέση των καμένων παραλιακών κτηρίων υπήρχε ένα περιφραγμένο άχτιστο οικόπεδο, το οποίο έκλεινε την πρόσβαση της οδού Κούσκουρα στη θάλασσα. Αντιθέτως, η οδός Λασσάνη που σήμερα έχει περιοριστεί μεταξύ των οδών Μητροπόλεως και Κορομηλά, ξεκινούσε τότε από την παραλία και έφτανε μέχρι το πίσω μέρος της Αγίας Σοφίας (βλ. και την επόμενη φωτογραφία).

Φωτογραφία 11. Η λήψη προσφέρει μία πλούσια σε τοπογραφικές πληροφορίες θέα, κυρίως του ανατολικού τμήματος της πόλης. Θα τη δούμε αναλυτικά, χωρίζοντάς την σε τέσσερα τμήματα: οδός Χαμιντιέ, άξονας του Ιπποδρομίου, η περιοχή γύρω από την εκκλησία της Αγίας Σοφίας και η παλαιά Τσιμισκή.

Φωτογραφία ΙΙ.1
Οδός Χαμιντιέ

Το ανατολικό τμήμα της intra muros πόλης, η οδός Χαμιντιέ, το δημοτικό νοσοκομείο, τα κοιμητήρια, το νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού και το Ιντανττιέ (παλαιά Φιλοσοφική Σχολή) αποτελούν δείγματα του εκσυγχρονισμού της πόλης στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίντ[91].

Στα δεξιά, η οδός Χαμιντιέ (Εθνικής Αμύνης) και η μικρή πλατεία με το Σιντριβάνι. Ανεβαίνοντας δεξιά, το Ιντανττιγιέ (παλιά Φιλοσοφική) και, στη σημερινή πλατεία του Χημείου, το γήπεδο του Ηρακλή, όπου η κατασκήνωση πυροπαθών των Γαλλίδων Κυριών. Διακρίνεται η περίφραξη του εβραϊκού νεκροταφείου.

Στην απέναντι πλευρά, το κτήριο σε σχήμα "Π" είναι η κύρια πτέρυγα του μετέπειτα "κεντρικού νοσοκομείου προσφύγων". Στα 1917 όμως ήταν το νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού και, προηγουμένως, σχολή χωροφυλακής[92].

Συνεχίζοντας προς βορρά, ο περιπατητής άφηνε στα αριστερά του το Ισλαχανέ (τέμενος, σχολείο, λουτρό), που στα 1917 εξακολουθούσε να λειτουργεί ως ανεξάρτητη μουσουλμανική σχολή καθώς και τα κοιμητήρια των διαμαρτυρομένων και Αρμενίων. Στα δεξιά του ήταν το κοιμητήριο της Ευαγγελίστριας και δεξιά από την Ευαγγελίστρια το άλλοτε βουλγαρικό νεκροταφείο.

Το Δημοτικό Νοσοκομείο (νυν Άγιος Δημήτριος) καταλάμβανε δεσπόζουσα θέση. Πίσω του οι κήποι και βορειότερα αραιότατη δόμηση. Η περιοχή που καταλαμβάνει σήμερα ο Δήμος Αγίου Παύλου είναι, στη φωτογραφία, εντελώς ακατοίκητη.

ΑΓ. ΠΑΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ
ΙΣΛΑΧΑΝΕ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ
ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ
ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ
ΕΒΡ. ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟ
ΗΡΑΚΛΗΣ
ΙΝΤΑΝΤΙΓΙΕ
ΣΙΝΤΡΙΒΑΝΙ

Φωτογραφία ΙΙ.2
Intra Muros

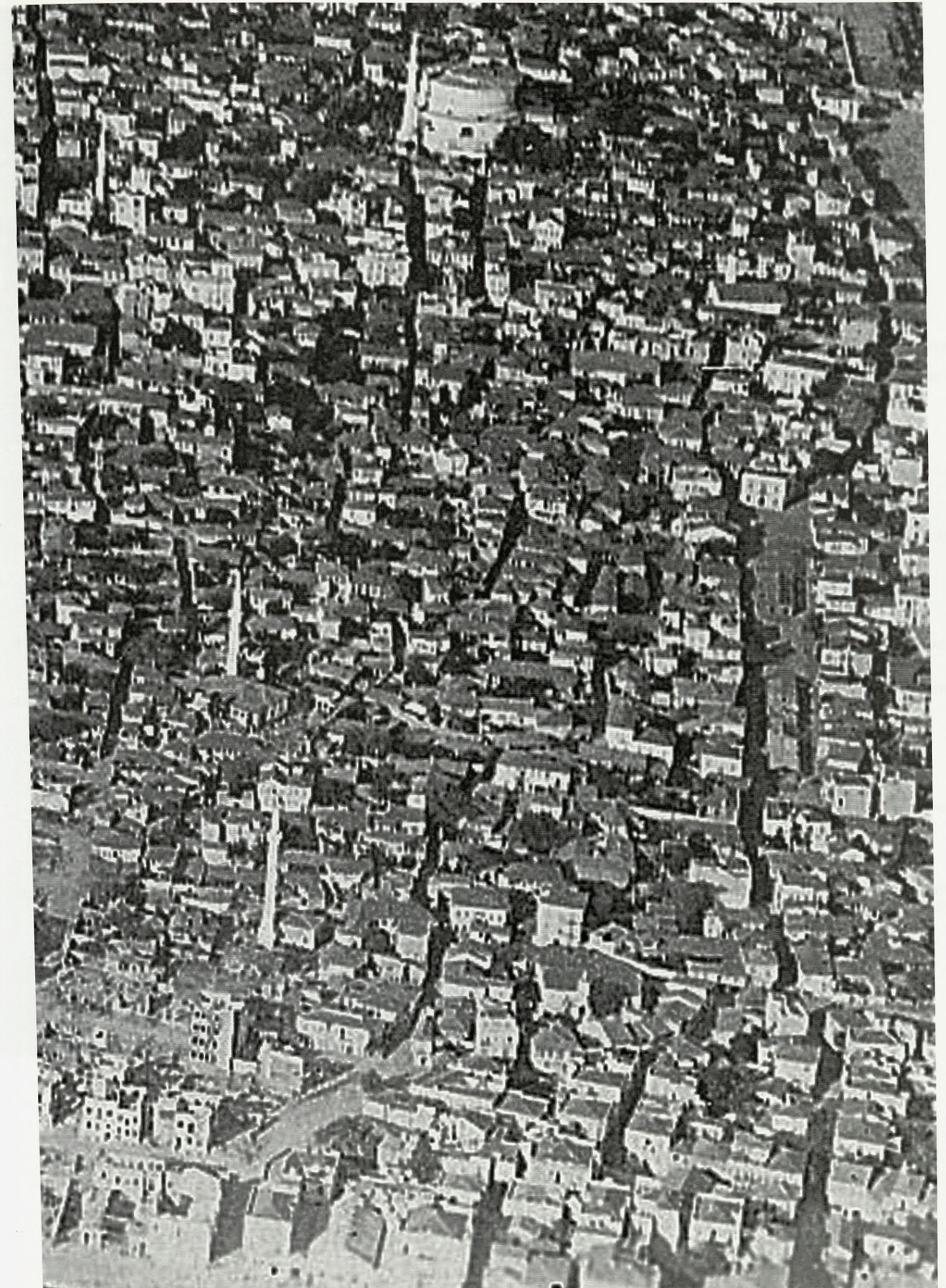
Από την περιοχή μέσα στο τείχος ενδιαφέρον παρουσιάζουν: ο χώρος γύρω από την πλατεία Ναβαρίνου, ο χώρος γύρω από τη Νέα Παναγία και το Ιπποδρόμιο.

Ο πρώτος μιναρές από την παραλία ανήκει στο τέμενος Καρά Αλή, το οποίο βρισκόταν στη γωνία των οδών Μητροπόλεως και Παύλου Μελά, απέναντι από τον (άλλοτε...) κινηματογράφο "Ηλύσια". Το τέμενος είναι ένα μικρό κτίσμα με τον τυπικό προσανατολισμό Βορράς-Νότος. Λίγο δεξιά, ο ναός της Παναγίας με τα περιβάλλοντα κτίσματα. Μπροστά στην εκκλησία βρίσκεται μία μικρή πλατεία.

Ο δεύτερος μιναρές ανήκει στο τέμενος Ακτσέ Μεστζίντ (=Λευκός Ευκτήριος Οίκος), που βρισκόταν στο νότιο τμήμα της πλατείας Ναβαρίνου και ίχνη του διασώζονται δίπλα στο Οκτάγωνο[93]. Εκτός από το τέμενος υπήρχε εκεί και σχολείο. Ο προσανατολισμός του κτίσματος είναι ο τυπικός, στον άξονα Βορρά-Νότου. Γύρω από το τέμενος, η ταυτώνυμη συνοικία, που διατηρήθηκε ως τη δεκαετία του 1960.

Η στενή πλατεία Ιπποδρομίου είναι ο μόνος ακάλυπτος χώρος μέσα στην πόλη που δεν προέκυψε από καταστροφή κτηρίων. Διακρίνονται οικοδομικές κατασκευές στη μέση της πλατείας. Στο πάνω μέρος της, ο ναός του Αγίου Σάββα, μετόχι της μονής Χιλανδαρίου[94]. Στη νότια άκρη της πλατείας, δεύτερο κτήριο δεξιά, η βασιλική του Αγίου Κωνσταντίνου και βορειότερα η — έτι υφιστάμενη — βασιλική του Αγίου Αντωνίου[95]. Στο ίδιο ύψος, από την άλλη πλευρά της πλατείας, ένα άνοιγμα προδίδει τη θέση των βαφείων (μπογιατζίδικα).

Ο τρίτος μιναρές ανήκει στο Ισακιέ Τζαμί (Άγιος Παντελεήμων) και ο τέταρτος στη Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου. Αυτός είναι σήμερα και ο μόνος εναπομείνας μιναρές στη Θεσσαλονίκη.

Φωτογραφία 11.3
Γύρω από την Αγία Σοφία

11.3.1 Ντεμπάγ Χαϊρεντίν

Δεξιά και κάτω από το λουτρό της Αγίας Σοφίας υπάρχει ένα μικρό κτήριο, που από τον προσανατολισμό του φαίνεται να είναι τέμενος. Μπορεί κανείς να το συγκρίνει με το τέμενος Ικί Λουλέ, το οποίο διακρίνεται στο δεξιό άκρο της φωτογραφίας πάνω από τον άξονα Αχειροποιήτου-Αγίου Παντελεήμονος· επίσης, με το τέμενος Τσαρσαμπά, που διακρίνεται ίσια πάνω από την Αχειροποίητο.

Το τέμενος δίπλα στο λουτρό της Αγίας Σοφίας πρέπει να είναι το αναφερόμενο στις πηγές ως Νταμπάγ Χαϊρεντίν. Αυτή ήταν, ακόμη και στις αρχές του εικοστού αιώνα, η ονομασία της συνοικίας στην οποίαν βρίσκουμε το κτήριο[96]. Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, μάλιστα, η ονομασία αυτή κάλυπτε, για τους μουσουλμάνους, και την περιοχή της Μητρόπολης[97]. Βέβαια, το τέμενος αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται στο φορολογικό κατάλογο του 1906, αλλά ίσως είχε άλλη ονομασία[98]. Η μη αναγραφή του στον κατάλογο των αποτεφρωθέντων ερμηνεύεται από το γεγονός ότι δεν κάηκε, αν και ήδη πρέπει να ήταν ερειπωμένο.

Η Αγία Σοφία, το λουτρό και το εν λόγω τέμενος βρίσκονται στη νοητή ευθεία που ταυτίζεται με τη σημερινή οδό Παύλου Μελά. Το δεξιό άκρο της φωτογραφίας ταυτίζεται με τη συμβολή των σημερινών οδών Τσιμισκή και Παύλου Μελά (Διαγώνιος).

11.3.2 Μητρόπολη

Η φωτογραφία παρέχει καθαρή εικόνα του κτηριακού συγκροτήματος της Μητρόπολης. Δεξιά από το ναό προβάλλει το μητροπολιτικό μέγαρο και πίσω από αυτό το αποτεφρωμένο κτήριο της Ιταλικής Σχολής[99]. Στο μεθεπόμενο τετράγωνο προς τα δεξιά απεικονίζεται το κτήριο του Γηροκομείου, μεταξύ των (σημερινών) οδών Λασσάνη και Μητροπολίτου Ιωσήφ, το οποίο έπαθε μικρές ζημίες από τη φωτιά και παρέμεινε σε χρήση μέχρι τη δεκαετία του 1960.

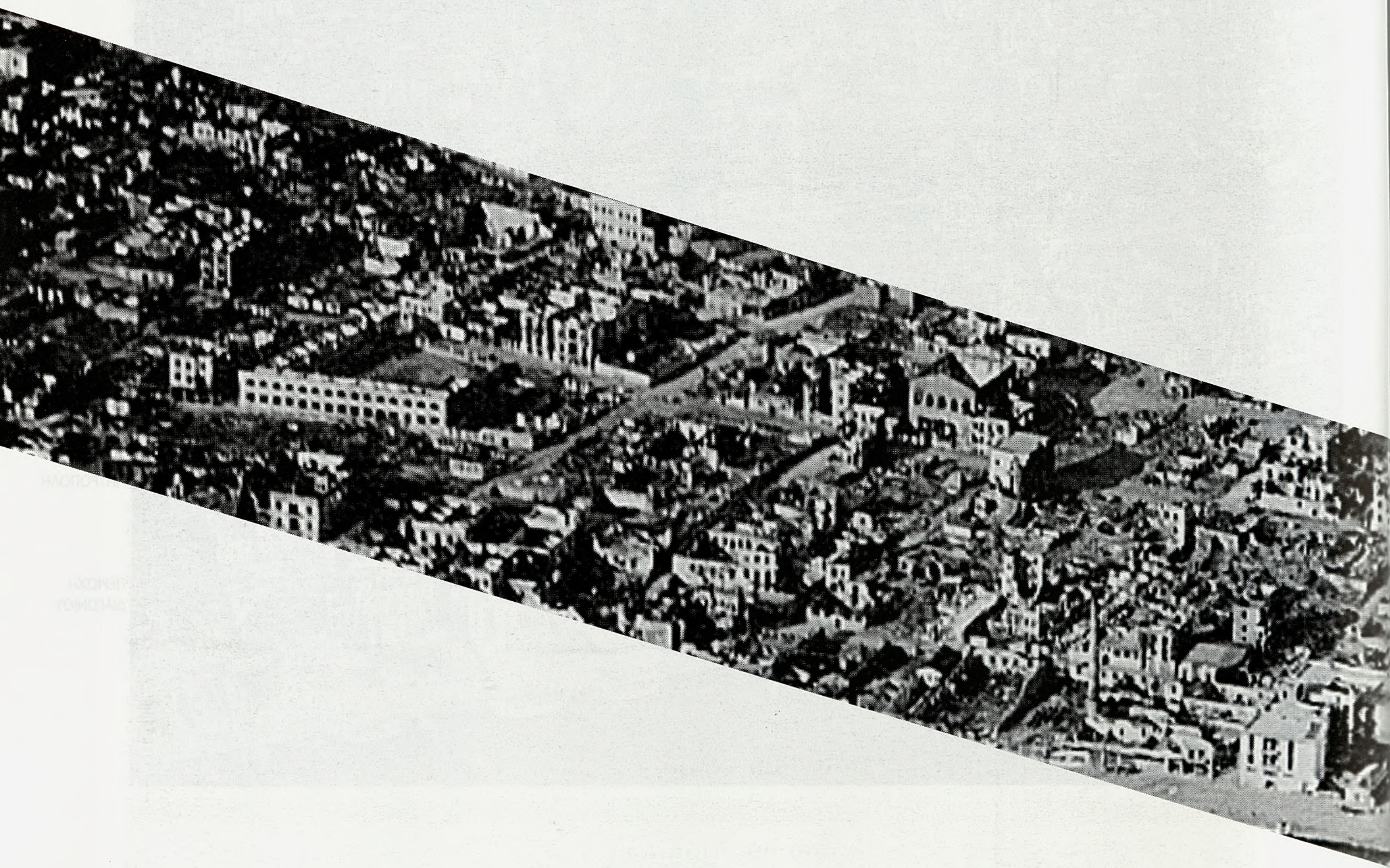
11.3.3 Παναγούδα

Στο δεξιό άκρο της φωτογραφίας διακρίνεται ο ναός της Παναγούδας με το κωδωνοστάσιο και την περιβάλλουσα συνοικία[100]. Στα αριστερά της, το κτήριο του Ελληνικού Γυμνασίου. Δεν διακρίνεται, όμως, το τέμενος Σουλού Πασά, που βρισκόταν δίπλα και δεξιά στο Γυμνάσιο. Απέναντι στο τελευταίο, επί της Εγνατίας, προβάλλει ένα ογκώδες κτήριο, άγνωστης χρήσης.

Φωτογραφία 11.4
Παλιά Τσιμισκή

Βλ. το σχόλιο της φωτογραφίας 6.4.

Φωτογραφία 12. Η λήψη αυτή επικεντρώνει το ενδιαφέρον στην παραλιακή περιοχή, δυτικά από το Λευκό Πύργο. Απομονώνουμε το δεξιό κομμάτι της, το οποίο σχολιάζεται στη συνέχεια.

Φωτογραφία 12.1

Ανάμεσα στο Λευκό Πύργο και την παλαιά οδό Παλαιών Πατρών Γερμανού

Η παλαιά οδός Παλαιών Πατρών Γερμανού δεν έχει σχέση με τη σημερινή. Ξεκινούσε από τη θάλασσα, στο ύψος της σημερινής οδού Μοργκεντάου, περνούσε δίπλα από το τέμενος Καρά Αλή και από το Ακτσέ Μεστζίντ και έφτανε μέχρι τη σημερινή Πρίγκηπος Νικολάου. Ουσιαστικά, η Μοργκεντάου, η Βύρωνος και η Απελλού είναι τμήματα αυτού του παλαιού δρόμου.

12.1.1 Νέα Παναγία

Η φωτογραφία μάς παρέχει μία καλή εικόνα του ναού της Νέας Παναγίας και των γύρω κτισμάτων, τα οποία άλλοτε χρησιμοποιούνταν ως κελιά των μοναχών της μονής που βρισκόταν στον ίδιο τόπο[101]. Τα κελιά σχημάτιζαν μία εσωτερική αυλή, γύρω από την οποίαν υπήρχαν τέσσερις ξύλινες οικίες, οι τρεις με έναν όροφο και η άλλη με δύο[102].

Η άμεση γειτνίαση της Νέας Παναγίας με το τέμενος Καρά Αλή είναι εντελώς ασυνήθιστη για τα δεδομένα της τουρκοκρατίας και εγείρει πολλά ερωτήματα. Το ίδιο και η τουρκική ονομασία του ναού, δηλαδή Κεμπίρ (μεγάλο) μοναστήρι ή Μπουγιούκ (μεγάλη) Παναγία. Υπάρχει η άποψη ότι το όνομα αυτό δεν αφορά τον λιτό και ταπεινό ναό της Νέας Παναγίας, αλλά άλλο γειτονικό ίδρυμα[103].

Στη φωτογραφία φαίνεται χωρίς αμφιβολία ότι η εκκλησία και το τέμενος αποτελούν ένα ενιαίο οικοδομικό συγκρότημα, που όντως καταλαμβάνει μεγάλη έκταση ανάμεσα στις (τότε) οδούς Τσιμισκή και Βασιλέως Ηρακλείου. Φαίνεται, επίσης, ότι το δρομάκι που χωρίζει το τέμενος από το ναό δεν βρίσκεται στον ίδιο άξονα με το δρόμο που συνεχίζει προς τα βόρεια, ένδειξη ότι δημιουργήθηκε σε διαφορετικό χρόνο.

12.1.2 Νοσοκομείο Guraba

Το κτήριο σε σχήμα ανοικτού "Π", κοντά στο Λευκό Πύργο, είναι το νοσοκομείο Guraba, προκάτοχος του δημοτικού νοσοκομείου, το οποίο όμως τελούσε υπό στρατιωτική διαχείριση[104]. Ακολουθεί ένα ακόμη κτήριο σε σχήμα "Π" και άλλα μονώροφα κτίσματα, που πρέπει να ήταν αποθήκες.

12.1.3 Ακτσέ Μεστζίντ

Η φωτογραφία παρέχει μία σαφή εικόνα του τεμένους αυτού και του περιβάλλοντος χώρου. Προφανώς, η ονομασία αφορούσε παλαιότερο ευκτήριο οίκο, διότι το εικονιζόμενο είναι κανονικό τέμενος με μιναρέ και όχι μεστζίντ (=ευκτήριος οίκος χωρίς μιναρέ). Ο προσανατολισμός του είναι στον άξονα Βορρά-Νότου.

12.1.4 Ιπποδρόμιο

Τέλος, στο Ιπποδρόμιο βλέπουμε με σαφήνεια την ακριβή θέση του άλλοτε παρατείχιου ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, μιας βασιλικής ίδιων περίπου διαστάσεων με τη Νέα Παναγία.

ΑΚΤΣΕ ΜΕΣΤΖΙΝΤ

ΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΚΑΡΑ ΑΛΗ

ΝΕΑ ΠΑΝΑΓΙΑ

ΓΚΟΥΡΑΜΠΑ

Φωτογραφία 13. Πυροπαθείς με τις αποσκευές τους —στρώματα, μπαούλα, καρέκλες— μπροστά στον Λευκό Πύργο.

Φωτογραφία 14. Γαλλικό αυτοκίνητο με άγγλο οδηγό, που διατέθηκε για τη μεταφορά πυροπαθών και των αποσκευών τους. Το κιβώτιο των ταχυτήτων και το χειρόφρενο είναι τοποθετημένα στα αριστερά του οδηγού, στο εξωτερικό του οχήματος. Πυροπαθείς και στρατιωτικοί φωτογραφίζονται πριν επιβιβαστούν, ίσως στην αρχή της λεωφόρου Βασιλέως Γεωργίου. Η μυσταγωγία της φωτογράφησης συγκαλύπτει στιγμιαία στα πρόσωπα των πυροπαθών την οδύνη της περιπέτειας που περνούν.

Φωτογραφία 15. Μπροστά στην προκυμαία του Λευκού Πύργου (αριστερά) οικογένειες πυροπαθών έχουν καταφύγει με τα υπάρχοντά τους σε ψαρόβαρκες.

Φωτογραφία 16. Η Παναγία των Χαλκέων γλίτωσε, ως εκ θαύματος, την καταστροφή, στη μέση μιας συνοικίας που κάηκε πλήρως. Στο βάθος δεξιά, τα ερείπια της μεγαλοπρεπούς εκκλησίας του Αγίου Νικολάου.

Φωτογραφίες 17 και 18. Το εσωτερικό του πυρπολημένου βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου.

Φωτογραφία 19. Πυροπαθείς στο προαύλιο του Αλατζά Ιμαρέτ.

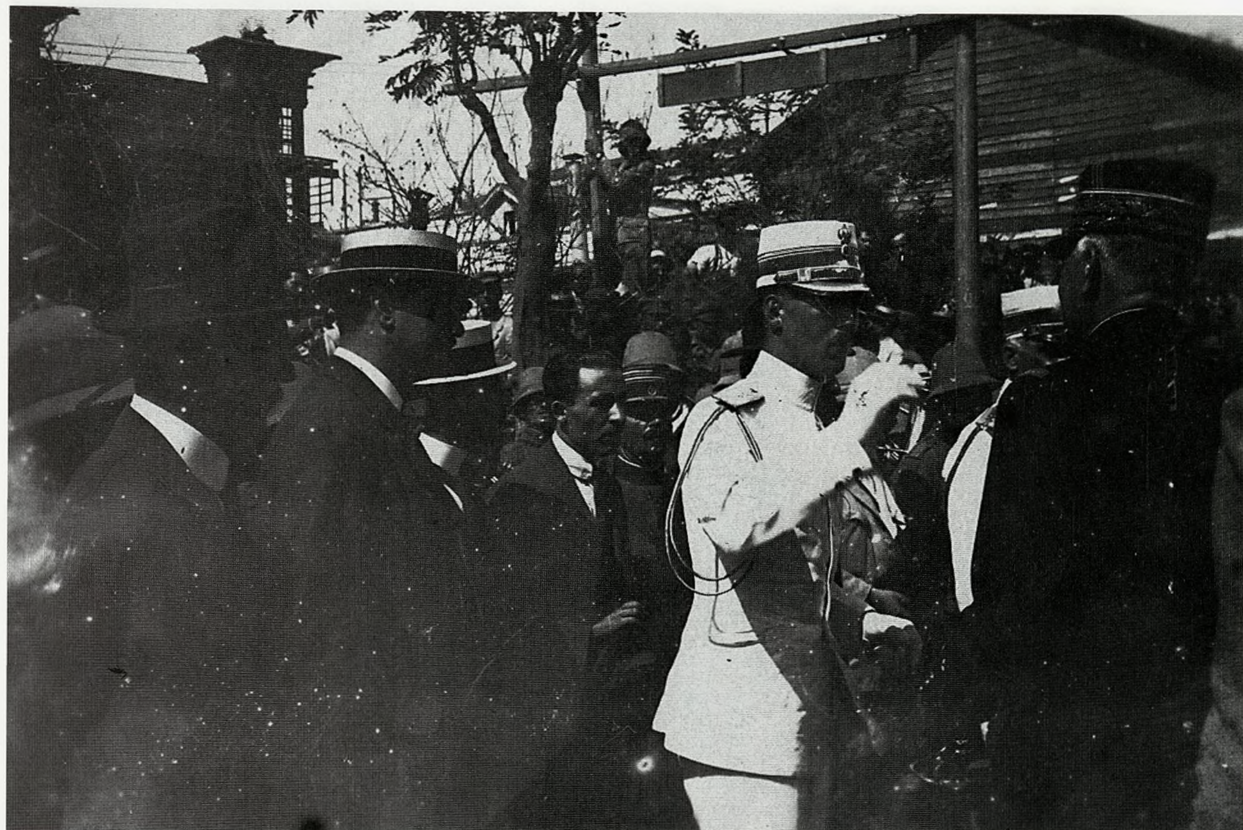
Φωτογραφία 20. Κουρέας ασκεί το επάγγελμά του μέσα στα ερείπια.

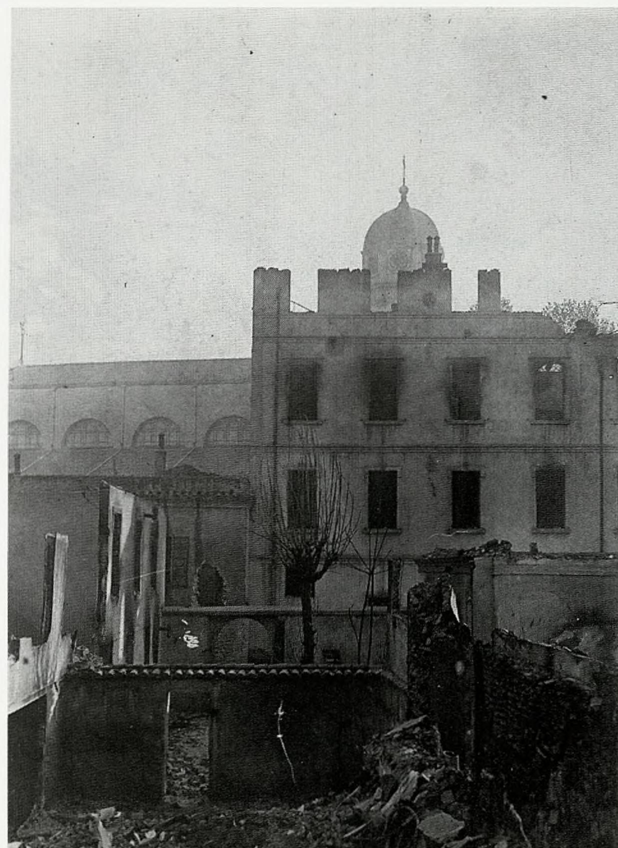
Φωτογραφία 21. Κατάστημα ξηρών καρπών, μέσα στα ερείπια.

Φωτογραφία 22. Πυροπαθείς, με χαρακτηριστικές εβραϊκές ενδυμασίες και τα υπάρχοντά τους, στο Πεδίο του Άρεως, στο πάρκο που γίνεται σήμερα η Ανθοέκθεση. Στα δεξιά, το κτήριο του Τρίτου Σώματος Στρατού. Βρετανοί στρατιωτικοί επιθεωρούν την κατάσταση. Μέσα στις επόμενες μέρες θα εγκαταστήσουν εκεί ένα πρόσκαιρο καταυλισμό[105].

Φωτογραφία 23. Επίσκεψη του βασιλιά Αλέξανδρου.

Φωτογραφία 24. Η λήψη έγινε από την οδό Βαλαωρίτου με κατεύθυνση προς τα νότια. Απεικονίζει, σε πρώτο πλάνο, την καμένη σχολή θηλέων του Αδελφών του Ελέους και σε δεύτερο πλάνο τον ναό των Καθολικών.

Φωτογραφία 25. Λήψη από ταράτσα στο κέντρο της πόλης, με κατεύθυνση προς τα βόρεια.

Φωτογραφία 26. Λήψη από ταράτσα στο κέντρο της πόλης, με κατεύθυνση προς τα βορειοανατολικά. Στο βάθος, το Επταπύργιο.

Φωτογραφία 27. Λήψη από ταράτσα στο κέντρο της πόλης, πιθανότατα στην περιοχή της οδού Φράγκων, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά.

Σημειώσεις

1. Ενδεικτική βιβλιογραφία: E. A. Gardner, Salonika and the Great Fire, *Chamber's Journal* 1937, 253-256.· Ν. Καστρινού, *Η μεγάλη πυρκαϊά του Αυγούστου 1917 και η ανοικοδόμηση της νέας πόλεως*, εφημ. *Μακεδονία*, πανηγυρικό φύλλο 26 Οκτ. 1962, σ.7.· Κ. Κιτσίκη, "Αναμνήσεις από την πυρκαϊά και την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης", *Αρχιτεκτονική*, τχ. 35 (Σεπτ.-Οκτ. 1962) 28-30· Γ. Κ. Ζωγραφάκη, "Η μεγάλη πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης", *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 40 (Σεπτ. 1969) 8-9· Χ. Κ. Παπαστάθη, " Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων", *Μακεδονικά* 18 (1978) 141-170 (ανατύπ.: του ιδίου, *Θεσσαλονίκεια και Μακεδονικά Ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press/Έκφραση, 1999, 119-149)· Σπ.Δ. Λουκάτου, "Η πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης, Αύγουστος 1917. Δύο ανέκδοτες εκθέσεις", *Θεσσαλονίκη* 2 (1990) 311-349· Ευ. Α. Χεκίμογλου, "Υπό σκηνάς: Η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917", *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 287 (Απρ. 1990) 39-42· του ιδίου, *Τιμές γης πριν και μετά την μεγάλη φωτιά του 1917*, εφημ. *Ελληνικός Βορράς*, φύλλο 25 Αυγ. 1991 (ανατύπ.: του ιδίου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press/Έκφραση, 1996, 359-363)· του ιδίου, "Τιμές και μισθοί κατά τη μεγάλη πυρκαγιά", *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 303 (Αύγ. 1991) 14-19· του ιδίου, *Πόλη με καμένα χαρτονομίσματα: Η Θεσσαλονίκη μετά τη φωτιά του 1917*, εφημ. *Ελληνικός Βορράς*, φύλλο 20, Σεπτ. 1992.

2. Είχαν κυκλοφορήσει φήμες ότι την πυρκαγιά την είχαν προκαλέσει γάλλοι στρατιωτικοί. Μάλιστα, είχε κατηγορηθεί ο αρχιστράτηγος M. Sarrail για εμπρησμό της πόλης, βλ. Ι. Ιωαννίδου, *Κωνσταντίνος ΙΒ'*, τ. β', Αθήνα 1935, 433. Τις διαδόσεις αυτές πρέπει να τις αποδώσουμε σε γερμανόφιλους κύκλους. Προφανώς, αφορμή για την φημολογία αυτή είχαν δώσει οι ανατινάξεις μερικών κτηρίων για την δημιουργία αντιπυρικών ζωνών, βλ. Μ.Μ. Χαραλάμπους, *Η μυστική ιστορία της Θεσσαλονίκης*, (Θεσσαλονίκη 1991) 252. Πάντως, η πυρκαγιά του 1917, ήδη από την εποχή εκείνη, αποτέλεσε αντικείμενο εικασιών και φαντασιώσεων. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η μυθολογική κατασκευή του M. Sol. Chaneles, καθηγητή της Ποινικής Επιστήμης στην Νομική Σχολή του ονομαστού πανεπιστημίου Rutgers, N.J., ο οποίος στο 10^{ο} συνέδριο της "Διεθνούς Ένωσης Κοινωνικής Άμυνας", που διοργανώθηκε στην Θεσσαλονίκη το 1981, εισηγήθηκε το θέμα " The Destruction of the City of Thessaloniki in 1917" (περίληψή του δημοσιεύθηκε στον τόμο: Cities and Criminality. General Reports and Synopses of National and Individual Reports of the X International Congress on Social Defence, Salonika, September 28th-October 2nd, 1981, Preparatory Volume, pp 60-61. Η ίδια περίληψη δημοσιεύθηκε και στον τόμο των Πρακτικών: La Ville et la Criminalité, Milano 1983, 157-158), όπου υποστήριξε, χωρίς την παραμικρή μνεία πηγών και βιβλιογραφίας, τα ακόλουθα:

"Η πυρκαγιά που κατέστρεψε την πόλη της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο 1917 ήταν ένα εγκληματικό γεγονός τεράστιας σημασίας. Υπήρξε προμελετημένος εμπρησμός εναντίον της πόλης και των αθώων κατοίκων της. Διηνεργήθη από αξιωματικούς και από τα στρατεύματα της Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Σερβίας, Ρωσίας και Ιταλίας. Οι στρατοί των εθνών αυτών είχαν καταλύσει την ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους, αντίθετα από τα αισθήματα της ελληνικής κυβερνήσεως και του ελληνικού λαού. Έως τον Ιούνιο 1917 η Ελλάδα τηρούσε αυστηρή ουδετερότητα στην ένοπλη σύρραξη μεταξύ των Συμμάχων και των Κεντρικών Δυνάμεων. Οι Σύμμαχοι είχαν επιβάλει την εκθρόνιση του βασιλέως Κωνσταντίνου δια μέσου ενός εγκληματικού αποκλεισμού εισαγωγής τροφίμων, ο οποίος προκάλεσε γενικό λοιμό και δοκιμασίες στον ελληνικό λαό. Μετά την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, οι Συμμαχικές Δυνάμεις εγκατέστησαν τον Βενιζέλο ως κυβερνήτη-ανδρείκελο, παρά την θέληση του ελληνικού λαού, και η Ελλάδα εισήλθε στον Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων.

Η πυρκαγιά εκδηλώθηκε με βομβαρδισμό από αέρος και θαλάσσης από αγγλικά και γαλλικά αεροπλάνα και από τα συμμαχικά πλοία που ναυλοχούσαν στον Θερμαϊκό κόλπο, καθώς και με ρίψεις βενζίνας στα σπίτια και τα καταστήματα. Μέσα σε διάστημα δέκα ημερών, η πυρκαγιά προκάλεσε την καταστροφή 10.000 σπιτιών, 20-30 συναγωγών και εκατοντάδων καταστημάτων. Άλλοι δείκτες της καταστροφής περιλαμβάνουν: 100.000 αστέγους, 54.000 τραυματίες ή με σοβαρά εγκαύματα, 20.000 αγνοουμένους που θεωρήθηκαν νεκροί, 15.000 νεκρούς. Επί συνολικού πληθυσμού στα 1917 180.000 ατόμων, περίπου 150.000 ήταν Εβραίοι. Λίγες ημέρες μετά την πυρκαγιά, ασφαλιστικές εταιρείες κυρίως βρετανικές, κατέβαλαν αποζημιώσεις 200.000.000 δολαρίων στην κυβέρνηση Βενιζέλου.

Λίγες ημέρες, επίσης, μετά την πυρκαγιά, ο Winston Churchill απήτησε να εισαγάγει ο Βενιζέλος στο ελληνικό κοινοβούλιο ένα νομοσχέδιο, με το οποίο εδήμευσε ολόκληρη την εβραϊκή ακίνητη περιουσία στην Θεσσαλονίκη. Ο νόμος ψηφίσθηκε και το 80% με 90% της ακίνητης περιουσίας στην Θεσσαλονίκη απαλλοτριώθηκε κατά τρόπο εγκληματικό. Οι ανάγκες του συμμαχικού στρατού δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία της βάρβαρης και εγκληματικής καταστροφής της Θεσσαλονίκης στα 1917. Στην πραγματικότητα η καταστροφή δεν ήταν πολεμική επιχείρηση κατά των Κεντρικών Δυνάμεων. Η βρετανική, γαλλική και ιταλική ηγεσία επεδίωκαν να αποχωρήσουν ολοκληρωτικά από την Θεσσαλονίκη. Η Ρωσία εγκατέλειψε τον πόλεμο, ακολουθώντας την πτώση του τσάρου, ενώ η Σερβία προσπαθούσε στα κρυφά τον Μάρτιο 1917, να συνάψει χωριστή ειρήνη με την Γερμανία. Κύρια εξήγηση της καταστροφής του αστικού πληθυσμού είναι η προσπάθεια να εξαφανισθεί η αντίσταση κατά του Βενιζέλου σε δημοκρατικά οργανωμένες μεταπολεμικές εκλογές. Εις πείσμα της δυναμικής συμμαχικής συμπαραστάσεως, ο Βενιζέλος ηττήθη ολοκληρωτικά. Ένα στοιχείο-κλειδί στην καταστροφή της Θεσσαλονίκης ήταν η ενεργητικός ανάμιξη ενός μυστικού στρατού 50.000 αμερικανών μισθοφόρων υπό την διοίκηση του αμερικανού συνταγματάρχη E.W. Ryan, αξιωματικού του στρατού και μυστικού πράκτορα του State Department". Κατόπιν παρακλήσεως της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου, δημοσιεύθηκε και κυκλοφόρησε αντίκρουση σε αγγλική γλώσσα των παραπάνω παραδοξοτήτων από τον Χ.Κ. Παπαστάθη, σε πολυγραφημένο φυλλάδιο 5 σελίδων.

3. Βλ. B.D. Kyriazopoulos, The Weather in Thessaloniki during the Fire of the eighteenth to the twentieth

of August 1917, *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 14 (1974) 330.

4. Υπεβλήθη από τον Στυλ. Πρωτονοτάριο του Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών (7 Αυγ. 1917, παλ. ημ.) και έχει δημοσιευθεί από τον Σπ.Δ. Λουκάτο, *ό.π.*, 333.

5. Βλ. Σπ.Δ. Λουκάτο, *ό.π.*, 334.

6. Βλ. Σπ.Δ. Λουκάτο, *ό.π.*, 334-335.

7. Κατά την έκθεση Πρωτονοταρίου, βλ. Σπ.Δ. Λουκάτο, *ό.π.*, 334.

8. Βλ. Χ.Κ. Παπαστάθη, *ό.π.*, 121-124, 132-134.

9. Βλ. Χ.Κ. Παπαστάθη, *ό.π.*, 124-125, 135-149: Ευ. Χεκίμογλου, Η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά, *ό.π.*, passim.

10. Βλ. Χ.Κ. Παπαστάθη, Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η Θεσσαλονίκη, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1987, 263 κ.εξ. (ανατύπ. του ιδίου, *Θεσσαλονίκεια και Μακεδονικά Ανάλεκτα*, *ό.π.*, 157-161).

11. Βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Θεσσαλονίκη (Δήμος Θεσσαλονίκης) 1985-86, passim.

12. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 386.

13. Β. Μιρμίρογλου, *Οι Δερβίσσαι*, Αθήναι 1940, 313.

14. Διαθέτουμε βέβαια πολλές χαρτογραφικές ενδείξεις. Βλ. Αλεξάνδρα Γερόλυμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη 1986, 88 (αποτύπωση 1917), 137 (σχέδιο 1918), 142 (προσχέδιο 1918), 146 (αποτύπωση 1918), 164 (σχέδιο 1921), 177 (αεροφωτογραφία του 1938, από την οποίαν λείπει πλέον ο τεκές).

15. Ν. Μουτσόπουλος, "Ο Μεβλεβιχανές έξω από τα ΒΔ τείχη της Θεσσαλονίκης", *ΕΕΠΣΑΠΘ* 12 (1990) 13-39, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

16. Α. Βακαλόπουλος, "Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή Πέλλας-Γιαννιτσών στα 1828", *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) 179-180.

17. Γ. Μωραϊτόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη. Προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων της πόλεως*, εν Αθήναις 1882, 26.

18. Η φωτογραφία του σεΐχη, χρονολογημένη το 1916, παρουσιάσθηκε στην έκθεση "Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Μεγάλου Πολέμου", από το Πολιτιστικό Κέντρο Βόρειας Ελλάδας της Εθνικής Τράπεζας (Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1991), και ανήκει στη συλλογή του κ. Β.Α. Μαυρομμάτη. Η ίδια ακριβώς φωτογραφία δημοσιεύεται στο N.P. Stavroulakis, Salonica: *Jews and Derviches*, Athens 1993, 71. Από το υπόλοιπο υλικό που δημοσιεύει ο ίδιος συγγραφέας, και το οποίο πιθανότατα είναι σύγχρονο με τη φωτογραφία του σεΐχη, προκύπτει ότι στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου υπήρχαν ακόμη δερβίσηδες, οι οποίοι κατοικούσαν στον τεκέ μαζί με πρόσφυγες. Πρβλ. Ε. Χεκίμογλου, "Πάνω στην ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης: ιστοριογραφικές παρανοήσεις", *Ελληνικός Βορράς*, φ. 26.5.1996.

19. Ο N. Stavroulakis, *ό.π.*, 76, πιθανολογεί ότι η κατεδάφιση έγινε μεταξύ των ετών 1927 και 1930.

20. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. 13.11.1922.

21. *Αυτόθι.*

22. Π. Βακουφάρης, *Ελευθέρια-Ν. Κορδελιό. "Πατρίδες" τότε και τώρα*, Θεσσαλονίκη 1997, 141-230, όπου και μετάφραση των υπ' αριθ. 3.457-4.024 εγγραφών του βιβλίου 882/1 Βασικού Φορολογικού (Εσάς), έτους 1323 Εγείρας (1907) της περιοχής Χαρμάνκιοϊ, πολλές από τις οποίες αφορούν τον τεκέ των Μεβλεβή.

23. Εφημερίδα *Αλήθεια*, φ. 13.05.1908.

24. H.G. Dwight, "Saloniki", *The National Geographic Magazine*, September 1916, 220.

25. Τη θέση των νεκροταφείων σημειώνει και ο βρετανικός χάρτης του 1909, βλ. στον κατάλογο της έκθεσης *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, έκδοση της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως, Θεσσαλονίκη 1983 (επιμέλεια Β. Κολώνα, Όλγας Δεληγιάννη). Επίσης, ανάλογο χάρτη βλ. Ηλ. Πετρόπουλος, *Παλιά Σαλονίκη*, Αθήνα 1980. Αναδημοσιεύεται στο Σπ. Λαζαρίδης, *Από το Βαρδάρι ως το Δερβένι*, Θεσσαλονίκη 1996, 141.

26. Γ. Μωραϊτόπουλος, *αυτόθι.*

27. Βλ. στο συλλογικό έργο *Θεσσαλονίκη 2.300 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1985, 95, όπου ο χάρτης αναφέρεται με τη σημείωση "Σχέδιο της Θεσσαλονίκης του 1732". Στον κατάλογο της έκθεσης *Η Θεσσαλονίκη στους χάρτες*, [έκδοση του Συλλόγου Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών Βορείου Ελλάδος] Θεσσαλονίκη 1985, 23, το εν λόγω τεκμήριο

αναδημοσιεύεται με την ένδειξη ότι πρόκειται για γαλλικό χάρτη του 1784.

28. *Θεσσαλονίκη 2.300 χρόνια*, *ό.π.*, σ. 95.

29. Ηλ. Πετρόπουλος, *ό.π.*

30. Παρεμφερή απεικόνιση βλ. σε λεπτομέρεια φωτογραφίας της συλλογής Γ. Μέγα στο Σπ. Λαζαρίδης, *ό.π.*, σ. 185.

31. Περί του καταυλισμού αυτού L. Abastado, *L' Orient qui mert*, Salonique 1918, 13-16. *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας*, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, φάκελος 28. Πρβλ. Σπ. Λαζαρίδης, *ό.π.*, 108-109.

32. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 212.

33. *Αυτόθι.*

34. *Αυτόθι*, 331.

35. Πρβλ. με τον προσανατολισμό του Αλατζά Ιμαρέτ. Σχετικά, βλ. Χρ. Παπαγεωργίου, "Ο αστρονομικός προσανατολισμός ναών, συναγωγών και τζαμιών της Θεσσαλονίκης παράλληλα προς τον άξονα της Εγνατίας Οδού", *Θεσσαλονίκη* 2 (1990) 35.

36. Ε. Χεκίμογλου, "Το μητροπολιτικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα", *Πρακτικά ΙΔ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, 465. Αναδημοσιεύθηκε στου ιδίου, *Τα Μυστήρια της Θεσσαλονίκης: Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2001, 189-222.

37. Στη συγκεκριμένη θέση, ο Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, τοποθετεί ένα mescid (ευκτήριο οίκο), ενώ βορειότερα, κοντά στο τείχος, το τέμενος Zihni Pasa. Βλ. *αυτόθι*, (104-105, και 319-321) την ενδιαφέρουσα συζήτηση για την ταύτιση τεμένους της συνοικίας με το καθολικό της μονής Λατόμου. Ίσως, η προσεκτική υπερμεγέθυνση της φωτογραφίας αποκαλύψει ένα άλλο τέμενος, που για κάποιον λόγο δεν απογράφηκε το 1906, το οποίο είναι το παλαιό μοναστήρι.

38. *Αυτόθι.*

39. *Αυτόθι*, 474.

40. Βλ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, "Νεότερα στοιχεία για το ναό του αγίου Νικολάου του Τρανού στη Θεσσαλονίκη (1863)-Προσέγγιση σε ένα θέμα μεταβυζαντινής τυπολογίας", *Μακεδονικά* 29 (1994) 132-174.

41. Δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των αποτεφρωθέντων ισλαμικών κτισμάτων. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 474.

42. Η ανάκτηση των βυζαντινών ναών που είχαν μετατραπεί σε τεμένη, αμέσως μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη, προκύπτει από τα φύλλα της εφημερίδας "Νέα Αλήθεια" (Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1912), αλλά δεν έχει μελετηθεί. Όπως προκύπτει από σποραδικές αναφορές, είχε σχηματιστεί μία επιτροπή της ελληνικής κοινότητας, η οποία γνωμάτευσε για τη βυζαντινή προέλευση των ναών, με πρόεδρο τον ιατρό Δημήτριο Ρίζο. Μέχρι στιγμής, δεν βρέθηκαν τα σχετικά αρχεία, αν και είναι πιθανό να λανθάνουν. Για τις κτηματολογικές πηγές της ελληνικής κοινότητας βλ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Ευάγγελος Χεκίμογλου, "Τα κτηματολόγια της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης ως πηγές για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης: Το παράδειγμα των ελληνικών σχολείων", *Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, 1994, Θεσσαλονίκη 1995, 370-406.

43. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 474.

44. Βλ. Γ.Αναστασιάδης-Ε. Χεκίμογλου, Η "χαμένη" Εγνατία της Θεσσαλονίκης: Από το μεσαιωνικό "Φαρδύ Δρόμο" στο σύγχρονο (στενό) αυτοκινητόδρομο, Θεσσαλονίκη 2001, 54-57.

45. Γιά την περιοχή, βλ. Ευτέρπη Μαρκή, "Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης ", *Μακεδονικά* 22 (1979) 133-153.

46. Από το 1914 το μονοπώλιο της εταιρείας αυτής είχε πάψει να υφίσταται, μετά την καθιέρωση και στις Νέες Χώρες του ελληνικού κρατικού μονοπωλίου. Βλ. εφημερίδα *Μακεδονία*, φ. 27-3-1914, εφημερίδα *Το Φως*, φ. 27-3-1914 και 1-4-1914.

47. Η μικρή σύνδεση από το σιδηροδρομικό σταθμό των Ανατολικών Σιδηροδρόμων μέχρι το λιμάνι δημιουργήθηκε το 1910. Βλ. B. Gounaris, *Steam Over Macedonia*, 1993, σ. 60.

48. Βλ. Ε. Χεκίμογλου-Εσρά Ντανατζίογλου, *Η Θεσσαλονίκη πριν από εκατό χρόνια: Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση*, Θεσσαλονίκη 1998, 79-81.

49. Βλ. Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 331, σύμφωνα με τον οποίον το τέμενος ονομαζόταν και "Καντί Κεμάλ" και δεν λειτουργούσε το 1906. Περιλαμβάνεται στα καμένα από την πυρκαγιά του 1917 τεμένη (*ό.π.*,. 474).

50. *Αυτόθι*, 200.

51. Βλ. Χ.Κ. Παπαστάθης, "Η θεμελίωσις του πρώτου καθολικού ναού της Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικά* 14 (1974) 395, Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1989, 491 κ.έ., Ε. Χεκίμογλου, "Τόποι λατρείας των Ρωμαιοκαθολικών στη Θεσσαλονίκη από τον

17° αιώνα και έπειτα", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 4 (2001) 139-144.

52. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, "Η παρουσία της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη", *Ελληνικός Βορράς*, φ. 3.2.1993, 14.2.1993, 21.2.1993 και 28.2.1993.

53. Β. Δημητριάδης, *ό.π.* 172-175. Πρβλ. Ε. Χεκίμογλου, "Το κτήριο του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής στην οδό Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη, *Θεσσαλονίκη* [Επιστημονική Επετηρίδα Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης], 3 [1992], 211-234. *Του ιδίου*, "A la kazika de Malta: Η ξεχασμένη εβραϊκή συνοικία της Μάλτας στη Θεσσαλονίκη", *Χρονικά* 146 (Δεκέμβριος 1996) 11-15 [αναδημοσιεύθηκε στου ιδίου, *Τα Μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, 175-188].

54. Βλ. και εικόνα 4.2.

55. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 171.

56. *Αυτόθι*.

57. Ε. Χεκίμογλου, "Η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917", *Μακεδονική Ζωή* 287 (Απρίλιος 1990) 40.

58. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 170.

59. Ε. Χεκίμογλου, *αυτόθι*.

60. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 76, 263.

61. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου και Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 399.

62. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 168.

63. *Αυτόθι*, 170.

64. Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*

65. Α. Ναρ, *Κειμένη επί ακτής θαλάσσης*, Θεσσαλονίκη 1997, 112.

66. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 166.

67. *Αυτόθι*, 168. Η συνοικία αυτή είχε οκτώ συναγωγές.

68. Α. Ναρ, *ό.π.*, 74.

69. Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*

70. Για την πλούσια βιβλιογραφία περί της περιοχής αυτής βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, 167-168.

71. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 33, 378 και 474, όπου και η σημείωση της Μουφτείας Θεσσαλονίκης για τα καμένα τεμένη: "Τέμενος Ισκελέ τζαμί ημίκαυστον, έναντι Ταχυδρομείου. Οδός Αιγύπτου". Βλ. και Ν. Μοσχόπουλος, "Η Ελλάς κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή", ΕΕΒΣ 16 (1940) 336.

72. Ε. Γεωργιλά, "Το κτήριο της Εθνικής Τράπεζας στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης: Οι εκπλήξεις της θεμελίωσης και το χρονικό της ανέγερσης 1928-1933", *Το κτήριο της Εθνικής Τράπεζας στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης: Το χρονικό της ανέγερσης και η ιστορία του χώρου*, Θεσσαλονίκη 1995, 21 κ.έ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Της ίδιας, "Πληροφορίες για τη θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης στην περιοχή της πλατείας Ελευθερίας", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (2000) 17-34.

73. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, "Το κτήριο της Τράπεζας Ανατολής", *ό.π.*, του ίδιου, "Γνωστά μετόχια και ο Άγιος Μηνάς", *Ελληνικός Βορράς*, φ. 28.6.1992.

74. Βλ. Κ. Τρακασοπούλου-Τζήμου, "Το αρχοντικό των Αλλατίνι στο Φραγκομαχαλά", *Νεοκλασική Πόλη και Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1983, 161 και 165. Ε. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 51.

75. Ε. Χεκίμογλου "Η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά...", *ό.π.*, 40.

76. Βλ. Χ. Ζαρκάδα-Πιστιόλη, "Στοά Σαούλ: Οικοδομική ιστορία και αρχιτεκτονική έκφραση", *Θεσσαλονικέων Πόλις, Γραφές και Πηγές 6.000 χρόνων* 1(1997) 132-139.

77. E. Petropoulos, *Salonique, L' incedie de 1917*, Salonique 1980, 71 και 98-κ.έ. Πρβλ. Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική Αρχιτεκτονική*, *ό.π.*, 416 κ.έ.

78. Ε. Χεκίμογλου, *Η ίδρυση του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη*, (ανάτυπο από το περιοδικό *Εμείς, Ο κόσμος της Εθνικής Τράπεζας*, 17[1988]), Θεσσαλονίκη 1988.

79. Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Επιχειρηματικοί τόποι της Θεσσαλονίκης στις αρχές του εικοστού αιώνα. Πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό από τη συλλογή Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου*, Θεσσαλονίκη 2001, 32-33.

80. *Αυτόθι*, 34.

81. *Αυτόθι*, 30-31.

82. Το κατάστημα ιματισμού "*Τίρριγγ*" εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1867. Μέχρι το 1910 στεγαζόταν στο Φραγκομαχαλά και τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς μεταφέρθηκε στην οδό Βενιζέλου 56, σε πολυτελείς εγκαταστάσεις. Ήταν από τα μεγαλύτερα στο είδος του στην Ευρωπαϊκή Τουρκία και ίσως το πρώτο κτήριο με ανελκυστήρα στην πόλη. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917.

83. Ε. Χεκίμογλου, *Η ίδρυση του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη*, *ό.π.*

84. Ε. Χεκίμογλου, "Ποιος ήταν ο Κατούνης", εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 24.2.2002.

85. Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Επιχειρηματικοί τόποι της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, 12-13.

86. Στη συνοικία υπήρχε η συναγωγή Σιουκάτ Σιαλόμ. Γ.Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων 1932-1933*, Τύποις Τριανταφύλλου και Σία, Θεσσαλονίκη χ.χ., 513. Η περιγραφή συνεχίζει: "Ο συνοικισμός ... αποτελείται από 1.280 οικογενείας απάσας Ισραηλιτικάς, εγκατασταθείσας εν αυτώ μετά την μεγάλην πυρκαϊάν της Θεσσαλονίκης του 1913. Οι κάτοικοι γενικώς τυγχάνουσιν εργάται και μικροεπαγγελματίαι και δη πλανόδιοι μικροπωληταί εν τη πόλει". Δεν ξέρουμε πόσο αξιόπιστες είναι αυτές τις πληροφορίες, αφού μία δημοσιευμένη αναφορά της εβραϊκής κοινότητας του 1924 μιλά για μικρές, προσεκτικά κατασκευασμένες, λιθόκτιστες οικίες, στις οποίες κατοικούσαν 1.000 οικογένειες (Vilma Hastaoglou-Martinidis, "On the State of the Jewish Community of Salonica after the Fire of 1917: An Unpublished Memoir and Other Documents from the Papers of Henry Morgenthau", *The Jewish Communities of Southeastern Europe*", Thessaloniki 1997, 159). Παμμεγέθη παραπήγματα ή μικρές οικίες;

87. Η Γερμανική Σχολή στεγαζόταν σε κτήριο που βρισκόταν στο οικόπεδο το οποίο καταλαμβάνει σήμερα το κτήριο της Εθνικής Τράπεζας στην πλατεία Δημοκρατίας (πρώην ιταλική σχολή). Το τμήμα του οικοπέδου που βρισκόταν η Γερμανική Σχολή απαλλοτριώθηκε για την επέκταση της πλατείας.

88. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, 163-165.

89. Βλ. Ντ. Χριστιανόπουλος, *Πίσω απ' την Αγία Σοφία*. Θεσσαλονίκη χ.χ. [1998], ιδιαίτερα σ. 18 κ.έ., όπου η συγκλονιστική περιγραφή των απομειναριών ενός βυζαντινού ναϊδρίου, με συνεχή κατοίκηση μέχρι τις μέρες μας. Πρβλ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου και Ε. Χεκίμογλου, "Μετόχι της Αγιορειτικής μονής του Αγίου Παύλου στη Θεσσαλονίκη-Για ένα βυζαντινό τοίχο που χάθηκε", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 5 (2001) 109-116.

90. Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Επιχειρηματικοί τόποι της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, 35-36.

91. Βλ. Alexandra Yerolympos, "Changing Uses of City Walls in Late Ottoman Balkans. Urban Expansion Projects and the Case of Thessaloniki", Μνημείο και Περιβάλλον 2 (1994) 111-124.

92. Ε. Χεκίμογλου, "Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Θεσσαλονίκης του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (1914-1918)", *Πρακτικά ΙΣΤ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1995, 469-489.

93. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 310.

94. Περί των χιλανδαρινών μετοχίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. Mirjana Zivojinovic, The Houses of Hilandar Monastery in Thessaloniki during the Fourteenth Century, *Το Ελληνικόν, Studies in Honor of Speros Vryonis Jr*, Vol. I Hellenic Antiquity and Byzantium, 467 κ.έ., C. Kissas, "Srpski srrednievekovni spomenici u Solunu", *Zograf* 11 (1980).

95. Βλ. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, "Ιστορικές πληροφορίες για τους ναούς του Αγίου Κωνσταντίνου και του Αγίου Αντωνίου από το Κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1918", Καιρός Αφιέρωμα στον Καθηγητή Διαμιανό Δόικο, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1994.

96. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 144.

97. Αυτ., 463. Ε. Χεκίμογλου, "Τα ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας", *Μακεδονικά* 28 (1992) 56-81.

98. Οπωσδήποτε, είναι αμφίβολη η ταύτισή του με το τέμενος του Μύλου, στην περιοχή των βυρσοδεψείων, μπροστά στο Τοπχανέ. Βλ. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 144, 203, 337 και 463.

99. Στο σημείο αυτό, πριν από την πυρκαγιά του 1890, υπήρχε το νοσοκομείο της ελληνικής κοινότητας. Μετά το 1965, ο χώρος καλύφθηκε από το νέο μητροπολιτικό μέγαρο. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Το κτιριακό συγκρότημα της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985 και Ε. Χεκίμογλου, "Το μητροπολιτικό συγκρότημα...", *ό.π.*

100. Το κωδωνοστάσιο κατασκευάσθηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική*, *ό.π.*, 303 και για το ναό, στο ίδιο, 365 κ.έ.

101. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, "Σχετικά με την ιστορία της Νέας Παναγίας", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (2000) 47-60.

102. Αυτόθι. Επίσης, Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, "Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα περί βακουφικών αστικών ακινήτων της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1829-1906)", *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκου*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989, 445-463,

103. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*

104. Ε. Χεκίμογλου-Εσρά Ντανατζίογλου, *ό.π.*

105. Ο ίδιος τόπος χρησιμοποιήθηκε για προσωρινό καταυλισμό μετά τους σεισμούς του 1978.

Γεώργιος Καράτζογλου

Τρόμος πάνω απ' την πόλη: η ανατίναξη της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη το 1913

Η βομβιστική ενέργεια κατά της Οθωμανικής Τράπεζας μέσα από τα αρχεία της

Πρόλογος

Το 1903 βρήκε την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον "μεγάλο ασθενή", σε μια μεγάλη αναταραχή. Κυριότερη αιτία της αναταραχής αυτής ήταν το μέρος εκείνο του "Ανατολικού Ζητήματος" που αφορούσε στην κυριαρχία της περιοχής που περιελάμβανε τα σαντζάκια του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης, δηλαδή την Μακεδονία. Ο βουλγαρικός εθνικισμός ανταγωνίζονταν με την οθωμανική βία, ο πρώτος με στόχο "την αφύπνιση του διεθνή παράγοντα για το ζήτημα της Μακεδονίας", η δεύτερη εφαρμόζοντας όλα τα παραδοσιακά μέσα καταστολής. Ο αγώνας αυτός μέχρι εκείνη τη στιγμή αφορούσε τους δύο προηγούμενους "μονομάχους": το ελληνικό, το εβραϊκό, το βλάχικο κ.λπ. στοιχείο στη Μακεδονία παρακολουθούσαν πότε ουδέτερα και πότε με φόβο τα τεκμαινόμενα, δίνοντας στοιχεία ή όρκους αφοσίωσης στον οθωμανό κύριο ή κάποτε συμμαχώντας με τους βούλγαρους εθνικιστές, όταν — σε τοπικό επίπεδο — δεν γίνονταν αλλιώς.

Ο αγώνας για τη διεθνοποίηση του θέματος από τη βουλγαρική πλευρά έλαβε συγκεκριμένη μορφή με τα "γεγονότα" της Θεσσαλονίκης του Απριλίου 1903, όταν μια ομάδα βουλγάρων εθνικιστών και αναρχικών, οι αποκαλούμενοι "Γεμιτζήδες", προέβη σε διάφορες "τρομοκρατικές" (όπως θα λέγαμε σήμερα) πράξεις στην πόλη, με κυριότερες ενέργειες την βύθιση του γαλλικού πλοίου "Γκουανταλκιβίρ" στο λιμάνι (15 Απριλίου) και την ανατίναξη του κτιρίου της Οθωμανικής Τράπεζας, όλους στόχους "δυτικών"

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Οδος Φραγκων 1917

συμφερόντων (αντιμονοπωλιακών, όπως θα λέγαμε στις μέρες μας).

Ο αγώνας των Βουλγάρων για την "αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού" και την σκοπούμενη από κάποιους προσάρτηση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία και από άλλους στην ανεξαρτητοποίησή της συνεχίστηκε την ίδια χρονιά με την αιματηρή επανάσταση του Ίλιντεν της 2ας Αυγούστου 1903 που ανακήρυξε την δεκαήμερη "Δημοκρατία του Κρουσόβου", η οποία κατεπνίγη από τα στρατεύματα του Αβδούλ Χαμίτ εν μέσω σφαγών και δηώσεων.

Τα παραπάνω δεν αναφέρονται πια σήμερα σε κανένα διεθνές "Άλμανάκ" για το 1903. Για τη Δύση η χρονιά αυτή ήταν εκείνη με την πρώτη αεροπορική πτήση των αδελφών Ράιτ, χρονιά που ιδρύθηκε η "Φόρντ" και άρχισε να διαθέτει το μοντέλο «Τ» αντί 850 $, που υπογράφηκε η συνθήκη του Παναμά, που πήραν το Νόμπελ Φυσικής ο Ανρί Μπεκερέλ με τον Πιέρ και τη Μαρία Κιουρί, που πρωτοκατατέθηκε το σήμα "Πέπσι-κόλα" και στάλθηκε το πρώτο «υπερατλαντικό» τηλεγράφημα από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Θ. Ρούσβελτ, που κυκλοφόρησε το πρώτο ηλεκτρικό τραίνο στο Λονδίνο και τέθηκαν όριο ταχύτητας στους δρόμους της Βρετανίας τα 20 μίλια την ώρα, που δολοφονήθηκε ο βασιλιάς της Σερβίας Αλέξανδρος (Ομπρένοβιτς) ο Α΄ και που ο Πικάσο εγκαινίασε την "γαλάζια" του περίοδο.

Όλα τα προηγούμενα είναι "Βαλκανικές Ιστορίες".

Εισαγωγή

Την Τετάρτη 29 Απριλίου 1903 στις 8.00 το βράδυ, ένας εκκωφαντικός κρότος που προέρχονταν από το κέντρο της πόλης, τον Φραγκομαχαλά όπως αποδείχθηκε αργότερα, κατατρόμαξε τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Όπως μαθεύτηκε σε λίγη ώρα, το κτίριο της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, που λειτουργούσε ήδη γύρω στα σαράντα χρόνια[1], καταστράφηκε εξ ολοκλήρου από έκρηξη βόμβας και από την πυρκαγιά που ξέσπασε αμέσως.

1. Βλέπε «Θεσσαλονικέων Πόλις» 9, Γιάννη Καρατζόγλου «Η Οθωμανική Τράπεζα στη Θεσσαλονίκη – Τα πρώτα 25 χρόνια, 1864-1889», μελέτη.

Στο άρθρο αυτό θα δούμε τα γεγονότα της ανατίναξης του κτιρίου της Τράπεζας και όσα προηγήθηκαν ή ακολούθησαν, μέσα από τα αρχεία της Οθωμανικής Τράπεζας που διατηρούνται στην Κωνσταντινούπολη, στο ιστορικό κτίριο της Τράπεζας στην Voyvoda Caddesi (γνωστή στην Πόλη και ως Bankalar Caddesi).

Η επίθεση μέσα από τα αρχεία της Τράπεζας

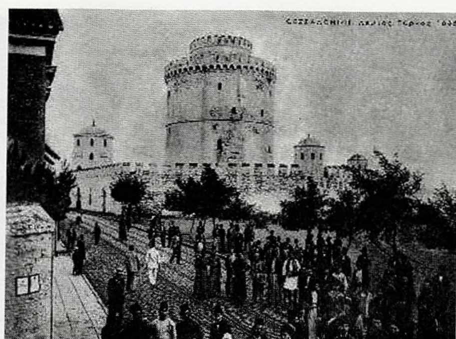
Τα έγγραφα του αρχείου της Οθωμανικής Τράπεζας της 30ης Απριλίου 1903 αναφέρουν ότι «οι βούλγαροι επαναστάτες κατέφθασαν με τρία οχήματα, σκότωσαν τους φρουρούς, εισήλθαν στο κτίριο, έκλεισαν την παροχή αερίου, μετά ξανά άνοιξαν τις βάνες αερίου και πέταξαν τις βόμβες προκαλώντας την έκρηξη που οδήγησε στην μεγάλη πυρκαγιά. Οι υπεύθυνοι συνελήφθησαν. Το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου κάηκε. Αρχικά, εκφράστηκε η ελπίδα ότι το θησαυροφυλάκιο δεν υπέστη βλάβη, αλλά στην αρχή ήταν αδύνατο να εισέλθει κανείς στα υπόγεια. Πράγματι, εκτός του θησαυροφυλακίου και του χρηματοκιβωτίου, όλα τα άλλα χάθηκαν».

Την μεθεπόμενη μέρα από την επίθεση, την Παρασκευή 1η Μαΐου, το υποκατάστημα άνοιξε και ξανάρχισε τις συνήθεις συναλλαγές του στον κήπο γύρω από το καμένο κτίριο, σαν να μην είχε συμβεί τίποτε. Τα υποκαταστήματα της Τράπεζας στην Αδριανούπολη, τα Σκόπια και το Μοναστήρι ανέφεραν ότι πάρθηκαν μέτρα και εκεί για την αποσόβηση παρόμοιων επιθέσεων. Η ομάδα επιθεώρησης ανέφερε ότι «ησυχία και ηρεμία βασιλεύουν στην πόλη» και ότι «η εμπιστοσύνη αποκαθίσταται μέρα με τη μέρα».

Τηλεγράφημα στις 2 Μαΐου αναφέρει ότι τα κυριότερα έγγραφα και παραστατικά που απαιτούνταν για να «κλείσουν» οι λογιστικές εγγραφές 30 Απριλίου είχαν διασωθεί. Το κτίριο καταστράφηκε πλήρως εκτός του υπογείου, όπου βρισκόταν το θησαυροφυλάκιο. Η άμεση επανέναρξη των εργασιών της Τράπεζας δημιούργησε μια άριστη εντύπωση στην αγορά, που τόσο την είχε ανάγκη. Στις 9 Ιουνίου το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης ανέφερε ότι κατάφερε, είτε με τη χρήση αντιγράφων και αλληλογραφίας είτε χρησιμοποιώντας ότι διασώθηκε από τη φωτιά, να αποκαταστήσει πλήρως τα λογιστικά βιβλία με 30 Απριλίου. Υπέβαλε, μάλιστα, πλήρως ισοσκελισμένο ισοζύγιο με αυτή την ημερομηνία.

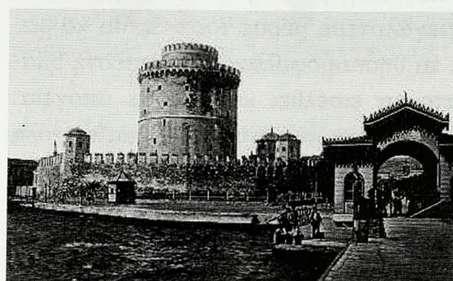

Το επόμενο της «ενέργειας» βράδυ (Πέμπτη 30 Απριλίου) ο γενικός διευθυντής στην Κωνστα-

ντινούπολη κ. Aubeyneau έστελνε επειγόντως δύο εκπροσώπους της Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη για να συντάξουν την αναφορά τους για τα γεγονότα και για την κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη. Οι δύο αυτοί επιθεωρητές δεν ήταν καθόλου τυχαίοι: ο ελληνικής καταγωγής Καρτάλης είχε τη θέση του αρχιεπιθεωρητή (inspecteur general) της Τράπεζας και ο εβραϊκής καταγωγής Σαντώχ ήταν ο προηγούμενος διευθυντής του υποκαταστήματος, πριν από τον Letayf. Οι δύο επιθεωρητές θα πρέπει να έφτασαν στη Θεσσαλονίκη το βράδι της Παρασκευής 1ης Μαΐου, εργάστηκαν μαζί με τον διευθυντή της Τράπεζας κ. Letayf όλο το Σαββατοκύριακο 2 και 3 Μαΐου και την ίδια μέρα (Κυριακή 3/5/1903) έγραψαν και έστειλαν στα κεντρικά την αποτελούμενη από 11 σελίδες λεπτομερή αναφορά τους, γραμμένη στη γαλλική γλώσσα, επίσημη γλώσσα αλληλογραφίας της Τράπεζας.

Από τις επόμενες κι όλα μέρες της επίθεσης, το υποκατάστημα άρχισε να σχεδιάζει τα της ανέγερσης του νέου κτιρίου της Τράπεζας. Στο μεταξύ, όμως, ήταν απόλυτα απαραίτητη η μεταφορά των γραφείων από τον ... κήπο της κατεστραμμένης Τράπεζας (όπου λειτούργησε τις μέρες που ακολούθησαν την καταστροφή) σε κάποιο κατάλληλο κτίριο. Τότε ο γνωστός επιχειρηματίας της πόλης Σαούλ Μοδιάνο προσφέρθηκε να έρθει αρωγός, θέτοντας στη διάθεση του Letayf ένα μέρος των γραφείων της επιχείρησής του στην ομώνυμη cité.

Ο διευθυντής Letayf κατέγραψε τις ζημίες που υπέστη το προσωπικό της Τράπεζας και έθεσε στην Γενική Διεύθυνση το θέμα καταβολής αποζημίωσης σε όλους όσους βοήθησαν το υποκατάστημα εκείνες τις μέρες. Εισηγήθηκε, μάλιστα, για το προσωπικό, την καταβολή μιας αποζημίωσης ίσης με έναν μισθό. Η Γενική Διεύθυνση ενέκρινε την καταβολή διαφόρων ποσών ως αποζημίωση σε υπαλλήλους του υποκαταστήματος καθώς και διάφορες μικρές καταβολές σε όσους προσέφεραν τη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια ή μετά τα γεγονότα: τους στρατιώτες της φρουράς, τις Αδελφές του Ελέους και τα άτομα που συνέβαλαν στο σβήσιμο της πυρκαγιάς και στον καθαρισμό των ερειπίων. Ο ίδιος ο Letayf εισέπραξε κι αυτός ένα δώρο, όχι μόνον για τη δραστηριότητά του κατά τα γεγονότα αλλά για τον ζήλο που επέδειξε στην άμεση επανέναρξη των εργασιών του υποκαταστήματος και την αποφυγή ζημιών της Τράπεζας.

Το νέο κτίριο της Τράπεζας στον Φραγκομαχαλά κατασκευάστηκε με σχέδια του Βιταλιάνο Ποζέλλι και εγκαινιάστηκε το 1904. Το κτίριο ήταν αντιπροσωπευτικό του «νέου τύπου» κατασκευών που εισήγαγε η εμπορική τάξη της πόλης

και συμβόλιζε τον καινοτόμο ρόλο της, με περίτεχνα μεταλλικά κάγκελα για περίφραξη (κατασκευής του οίκου "Fedi") και διάφορα στυλιστικά στοιχεία εκλεκτικισμού στην πρόσοψη. Το κτίριο αυτό διατηρήθηκε ως υποκατάστημα της Οθωμανικής Τράπεζας μέχρι το 1938 που η Τράπεζα αποχώρησε από την πόλη. Από το 1951 μέχρι το 1978 στέγασε το κεντρικό κατάστημα του ΙΚΑ Θεσσαλονίκης, οπότε και υπέστη σοβαρές ζημίες από τον μεγάλο σεισμό του 1978 και απαιτήθηκαν χρονοβόρες εργασίες αποκατάστασής του. Σήμερα στεγάζει το Ωδείο Θεσσαλονίκης.

Τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης περιέχονται, επίσης, στα αρχεία της Τράπεζας που ονομάζονται «Archives du Comitè du Direction». Στα αρχεία αυτά υπάρχουν οι αποφάσεις του Συμβουλίου Διευθύνσεως της Τραπέζης, η αλληλογραφία της Διευθύνσεως, έγγραφα σχετικά με την εσωτερική λειτουργία της Τράπεζας κ.ά. Αξίζει να μνημονευθεί εδώ ότι η καταγραφή των αποφάσεων του Συμβουλίου Διοίκησης της Τράπεζας ξεκινάει από το 1895 και φτάνει στο 1931, καλύπτοντας 47 τόμους αρχειακού υλικού.

Έτσι, τα σωζόμενα σχετικά έγγραφα που αφορούν τη βομβιστική επίθεση στο υποκατάστημα Θεσσαλονίκης είναι:

1. Το τηλεγράφημα του Γενικού Διευθυντή της Τράπεζας Aubeyneau της 30ης Απριλίου 1903 που απευθύνεται στο Παρίσι, με αριθμό 9.845.001 και ειδική αρίθμηση 459. Βρίσκεται στον φάκελο CDCPCA 006, 30.4.1903.
2. Η έκθεση των Sadech και Cartali που απευθύνεται στην Γενική Διεύθυνση της Τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη με ημερομηνία 3 Μαΐου 1903, αριθμό 9.899.001 και ειδική αρίθμηση 486. Βρίσκεται στον ίδιο φάκελο, ως ανωτέρω.
3. Τα πρακτικά του Συμβουλίου Διευθύνσεως της εβδομάδος 16-22 Μαΐου 1903 που αναφέρονται στις αποζημιώσεις οι οποίες προτείνεται να καταβληθούν στο προσωπικό της Τράπεζας και περιλαμβάνονται στον τόμο πρακτικών του Συμβουλίου Διευθύνσεως του 1903. Βρίσκονται στον φάκελο CDCR 008.
4. Η επιστολή της έδρας της Τράπεζας στο Παρίσι της 6ης Μαΐου 1903 με την οποία εγκρίνονται τα προταθέντα στο Συμβούλιο Διευθύνσεως, με αριθμό 12.128.001. Βρίσκεται στον φάκελο CDCPCP 006.

Η αναγγελία των γεγονότων στα κεντρικά

Δεν γνωρίζουμε από τα αρχεία τον τρόπο με τον οποίο πληροφορήθηκε το κεντρικό κατάστημα στην Κωνσταντινούπολη για τη βομβιστική επίθεση της Θεσσαλονίκης. Υποθέτουμε ότι, κάποια στιγμή το ίδιο βράδυ της 29ης Απριλίου ή το πρωί της 30ης, ο διευθυντής Letayf θα τηλεγράφησε τα καθέκαστα στον Γενικό Διευθυντή Auboyneau, ο οποίος με τη σειρά του έσπευσε να ενημερώσει το Παρίσι.

Το πρώτο έγγραφο που διαθέτουμε με μνεία της επίθεσης είναι το τηλεγράφημα που στέλνει ο Γενικός Διευθυντή της Τράπεζας το επόμενο πρωί μετά τα γεγονότα της 29ης Απριλίου προς την Banque Imperiale Ottomane, Comitè de Paris, και αναφέρει:

30 Απριλίου 1903

ΕΠΕΙΓΟΝ - ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ - ΠΑΡΙΣΙ

Πληροφορούμαστε πυρκαγιά υποκαταστήματος μας Θεσσαλονίκης κατόπιν εκρήξεως. Προσωπικόν σώο και αβλαβές. Δεν διαθέτουμε καμία άλλη λεπτομέρεια, ο Cartali και ο Sadoh αναχωρούν απόψε.

Πιστοποίηση:

Auboyneau.

Η αναφορά των δύο επιθεωρητών

Το δεύτερο έγγραφο, η αναφορά των δύο επιθεωρητών της Τράπεζας Καρτάλη και Σαντώχ, περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα μέχρι τη στιγμή εκείνη γνωστά συμβάντα, αποτελείται από 11 σελίδες κειμένου που γράφτηκε σε γραφομηχανή (!) και έχει ως εξής:

Θεσσαλονίκη, 3 Μαΐου 1903

Προς την Γενική Διεύθυνση
Της Αυτοκρατορικής
Οθωμανικής Τράπεζας,
Κωνσταντινούπολη

Κύριοι,

Έχουμε την τιμή να σας εκθέσουμε παρακάτω το ιστορικό της επίθεσης εναντίον του υμετέρου υποκαταστήματος στην πόλη αυτή κατά τη διάρκεια της νύχτας της περασμένης Τετάρτης και να σας αναφέρουμε ταυτοχρόνως τα μέτρα που έχουν ληφθεί έκτοτε για την διαπίστωση των ζημιών και την επανάληψη των εργασιών.

Εδώ και μερικούς μήνες, ένας Βούλγαρος νοίκιασε ένα γωνιακό κατάστημα σχεδόν απέναντι από την αριστερή πλευρά του κτιρίου της Τράπεζας και εγκατέστησε εκεί ένα παντοπωλείο. Το κατάστημα διέθετε υπόγειο με εσωτερική σκάλα. Η εσωτερική εγκατάσταση του παντοπωλείου ήταν καμωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε η μπροστινή βιτρίνα που περιείχε εμπορεύματα μπορούσε να κρύβει τη σκάλα που οδηγούσε στο υπόγειο. Μετά από όσα προέκυψαν σήμερα, ο ενοικιαστής, αφότου εγκαταστάθηκε, βοηθούμενος πιθανώς από δύο ή τρία άλλα άτομα, ξεκίνησε κατά τη διάρκεια των νυχτερινών ωρών να διανοίγει μία σήραγγα με κατεύθυνση προς την Τράπεζα. Η εργασία αυτή έγινε με συστηματικό και επιδέξιο τρόπο, γιατί, παρά το μακρύ χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε για τη διάνοιξη της σήραγγας, ουδέποτε ακούστηκε θόρυβος και κανείς δεν αντελήφθη τη μεταφορά του χώματος και των λίθων που εξορύσσονταν και, κρίνοντας από δυο-τρεις πέτρες που βρέθηκαν στο παντοπωλείο, τυλιγμένες μέσα σε χαρτί —που είδαμε με τα ίδια μας τα μάτια— φαίνεται ότι είχε επιλεγεί ακριβώς αυτού του είδους το εμπορικό κατάστημα για να είναι δυνατόν, εντελώς φυσιολογικά, να βγαίνουν από το κατάστημα κατά τη διάρκεια της ημέρας, μέσω πελατών που ερχόταν δήθεν να αγοράσουν τρόφιμα, όλα τα υλικά που εξορύσσονταν στη διάρκεια της νύχτας.

Δεν μπορεί ακόμα να προσδιοριστεί το ακριβές μήκος της σήραγγας. Υποθέτουμε ότι διανοίχτηκε σε μήκος περίπου 5 μέτρων, δηλαδή

ENTERING. THE DYNAMITERS' DEN.

έως τα θεμέλια της Τράπεζας, γιατί, για να φτάσει κανείς εκεί, δεν είχε παρά να διανοίξει σήραγγα κατά το πλάτος του δρόμου, ενώ για να πάει πιο μακριά, θα έπρεπε να διαπεράσει τον ίδιο τον τοίχο της Τράπεζας, εργασία που θα ήταν πολύ πιο κοπιώδης και η οποία σίγουρα δεν θα μπορούσε να εκτελεστεί χωρίς να προκληθεί θόρυβος. Άλλωστε, οι ζημιές που προκλήθηκαν από την έκρηξη επιβεβαιώνουν την παραπάνω υπόθεση.

Μετά τη διάνοιξη της σήραγγας τοποθετήθηκε στο βάθος της ποσότητα δυναμίτιδας, η οποία συνδέθηκε μέσω ενός ηλεκτρικού καλωδίου με το ίδιο το παντοπωλείο, προκειμένου να προκληθεί η έκρηξη.

Η επίθεση εναντίον της Τραπέζης δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ένα μεμονωμένο γεγονός. Το σχέδιο ήταν να συμπέσει αυτή η ενέργεια με την ταυτόχρονη έκρηξη βομβών και φυσιγγίων δυναμίτη σε διάφορα άλλα σημεία της πόλης, με τρόπο που να δημιουργήσει έναν πανικό και γενική αναταραχή.

Γύρω στις 8 το βράδι της Τετάρτης, μερικοί Βούλγαροι μετέβησαν κοντά στην τοποθεσία του σιδηροδρομικού σταθμού, στο σημείο όπου ο κεντρικός αγωγός αερίου διασχίζει μια μικρή γέφυρα και είναι, συνεπώς, εύκολα προσπελάσιμος. Με δυναμίτη ανατίναξαν τον αγωγό αυτόν, προκαλώντας έτσι πλήρη συσκότιση στην πόλη. Η συσκότιση θα πρέπει να ήτανε το συμφωνημένο σινιάλο για ταυτόχρονη γενική επίθεση, διότι ταυτόχρονα ρίχτηκαν δύο βόμβες εναντίον του κτιρίου της Τραπέζης, η μία προς το παράθυρο της διεύθυνσης του υποκαταστήματος που χτύπησε σε ένα κάγκελο και εξοστρακίστηκε χωρίς να προκαλέσει ζημιές, η δεύτερη με κατεύθυνση το γραφείο αλληλογραφίας εξερράγη.

Την ώρα εκείνη δεν υπήρχε πλέον κανείς από το προσωπικό στα γραφεία της Τράπεζας πλην του κ. Guys, που βρίσκονταν στο τελευταίο γραφείο, κοντά στην πόρτα. Ο κ. Guys έτρεξε στην κεντρική σάλα της Τράπεζας και πήρε τις σκάλες υπηρεσίας που οδηγούν στο πρώτο πάτωμα, όπου και βρήκε τον κ. Letayf και την οικογένειά του. Εκείνη τη στιγμή ακούστηκε μια φοβερή έκρηξη και αμέσως μετά μια τρομερή κατάρρευση του μέρους του κτιρίου που βρίσκονταν πιο κοντά στη σήραγγα. Αμέσως μετά εξερράγη πυρκαγιά στο εσωτερικό της Τράπεζας.

Ο κ. Leitmair βρισκόταν στο δρόμο, κοντά στην Τράπεζα, τη στιγμή της έκρηξης της πρώτης βόμβας. Κατευθύνθηκε προς την Τράπεζα και βρέθηκε στα σκαλοπάτια της εισόδου τη στιγμή που έγινε η μεγάλη έκρηξη, οπότε ανετράπη και μωλωπίστηκε ελαφρώς.

Ο καβάσης Κασίμ κατέβαινε από τις μεγάλες σκάλες του δεύτερου ορόφου προς τον πρώτο όροφο και βρέθηκε θαμμένος μέσα στα χαλάσματα απ' όπου και ανεσύρθη από τον Αλή, υπηρέτη της Τράπεζας.

Ο κ. Letayf με τη γυναίκα του, τα παιδιά του και τον κ. Guys κατέβηκαν από τις σκάλες υπηρεσίας στο ισόγειο, ώστε να φτάσουν σε μια πόρτα προς μια παράπλευρη οδό. Η πόρτα αυτή βρέθηκε

Ἐνθύμιον Θεσσαλονίκης
Salonique Prisoniers Comitadjis

κλειδωμένη και για να μη χάσουν χρόνο περιμένοντας να την διαρρήξουν οι ζαπτιέδες, έσωσαν τα παιδιά βγάζοντάς τα απ' τα παράθυρα.

Μόλις ανοίχθηκε η πόρτα, ο κ. και η κ. Letayf συνοδευόμενοι από τον κ. Guys ξαναβρέθηκαν με τα παιδιά και όλοι μαζί βρήκαν καταφύγιο στις Αδελφές του Ελέους, των οποίων το κτίριο βρίσκεται δίπλα στη Τράπεζα.

Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των γεγονότων βόμβες εκρήγνυντο σε διάφορα σημεία της πόλης, ενώ πολυάριθμοι πυροβολισμοί ανταλλάσσονταν μεταξύ των στρατιωτών και των ταραχοποιών, κατάσταση που συνεχίστηκε μέχρι τα ξημερώματα.

Μόλις μαθεύτηκε η απόπειρα εναντίον της Τράπεζας, οι αρχές έστειλαν αμέσως πυροσβεστικές αντλίες, αλλά παρ' όλες τις προσπάθειες το κτίριο ανεφλέγη ολοσχερώς πλην της πτέρυγας του χρηματοκιβωτίου. Το υπόγειο θησαυροφυλάκιο, κάτω από το τμήμα του κτιρίου που ανεφλέγη, δεν υπέστη καμία ζημία.

Η κυβέρνηση οργάνωσε αμέσως στην πόλη ομάδες ασφαλείας με στρατιώτες που διέθετε, αλλά η δύναμη ήταν ανεπαρκής. Ευτυχώς, τα μεσάνυχτα κατέφθασαν 2.000 στρατιώτες από την Ανατολή, καθ' οδόν προς Μοναστήρι και Σκόπια, οι οποίοι και παρέμειναν, προκειμένου να ενισχύσουν την υφιστάμενη φρουρά.

Τα μέτρα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να αποτραπεί η ανάμιξη του πληθυσμού, κυρίως του τουρκικού στοιχείου, και να κατασταλεί τις αναταραχές.

Γίνεται λόγος για 150 νεκρούς, περί τους εκατό τραυματισμένους και για 400-500 συλληφθέντες.

Από την πλευρά του στρατού 3 ή 4 νεκροί, εκ των οποίων ένας στρατιώτης της Τραπέζης που σκοτώθηκε από την έκρηξη μιας βόμβας που ρίχτηκε εναντίον των Οθωμανικών Ταχυδρομείων που βρίσκονται απέναντι από το υποκατάστημα. Οι τραυματίες στρατιώτες δεν ξεπερνούν τους 15.

Από την Πέμπτη το πρωί φαίνεται να επικρατεί ηρεμία και αυτή να συνεχίζεται, πλην μεμονωμένων επεισοδίων άνευ αποτελέσματος.

Μεγάλες ποσότητες δυναμίτιδας, βομβών και φυσιγγίων ανακαλύπτονται συνεχώς σε μέρη που διεξάγονται έρευνες. Υπάρχει κάθε λόγος να πιστεύεται ότι πολυάριθμες αποθήκες με εκρηκτικές ύλες υπάρχουν ακόμα. Λαμβάνοντας εντούτοις υπ' όψη την σοβαρότητα των ληφθέντων μέτρων, οδηγούμεθα να πιστέψουμε ότι τυχόν νέες απόπειρες θα είναι άνευ αποτελέσματος.

Από την επομένη κιόλας ημέρα της πυρκαγιάς ο κ. Letayf ξεχώρισε τις ταμειακές αποδείξεις του μηνός Απριλίου (μείον τρεις ημέρες) που βρίσκονταν στο τμήμα εκείνο του ταμείου που δεν κάηκε και μπόρεσε να συλλέξει από τα αποκαΐδια διάφορα κατάστιχα για τα οποία θα μιλήσουμε αργότερα.

Ασχολήθηκε όλη τη μέρα, με πολλή ψυχραιμία και θάρρος, με τη λήψη μέτρων για την επανάληψη των εργασιών το ταχύτερο δυνατόν.

Οι διαπιστώσεις που έκανε σχετικά με το Ενεργητικό της Τράπεζας είναι οι ακόλουθες:

Το ταμείο μετρητών του υπόγειου θησαυροφυλακίου και στο χρηματοκιβώτιο υπηρεσίας βρέθηκαν απολύτως άθικτα, καθ' όσον στο σημείο στο οποίο φυλάσσονταν δεν πήρε φωτιά.

Το ίδιο συνέβη και με όσους τίτλους βρίσκονταν στο υπόγειο θησαυροφυλάκιο και ήταν κατατεθειμένοι σε παρακαταθήκη ή ενεχυριασμένοι (αξίες προς φύλαξη).

Το χρηματοκιβώτιο του χαρτοφυλακίου (τύπου "Μίλνερ") και το χρηματοκιβώτιο της διευθύνσεως (γαλλικής κατασκευής "Χάφφνερ") που περιείχαν διάφορα έγγραφα, όπως δανειακές συμβάσεις και βρίσκονταν στο τμήμα που κατεστράφη από την πυρκαγιά παρέμειναν κάτω από τα ερείπια και δεν μπόρεσαν να ανοιχτούν παρά μόνον την Παρασκευή 1η Μαΐου. Το περιεχόμενό τους ήταν σε καλή κατάσταση. Είναι αληθές ότι τα χαρτιά είχαν αποξηρανθεί από τη θερμοκρασία και μερικά από αυτά πρέπει να χρησιμοποιηθούν με προσοχή, χωρίς όμως να παρεμποδίζεται η ανασύνταξη του χαρτοφυλακίου.

Όσον αφορά τα δάνεια υπό μορφή αλληλόχρεων λογαριασμών, τους φακέλους δανείων επί αξιόγραφων και επί δημοσίων τίτλων καθώς επίσης το μητρώο πιστωτικών και χρεωστικών αλληλόχρεων λογαριασμών, κατέστη δυνατόν να ανασυρθούν όλα από τα ερείπια. Παρ' όλο που οι άκρες των φύλλων έχουν ελαφρώς ασβεστοποιηθεί, τα βιβλία αυτά είναι σε καλή κατάσταση, ώστε χρησιμοποιήθηκαν ακόμα και για την καταγραφή των συναλλαγών που γίνανε εφεξής.

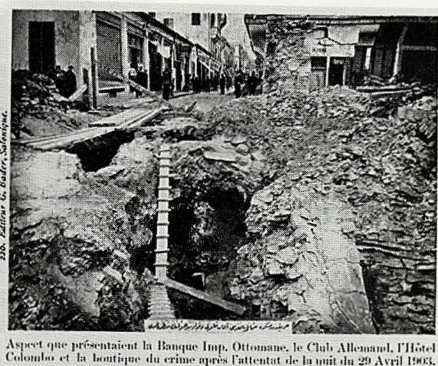
Το αρχείο των δανείων έναντι εμπορευμάτων κάηκε, αλλά οι κινήσεις των λογαριασμών μπορούν εύκολα να εξευρεθούν μέσω του βιβλίου που τηρείται στις αποθήκες εμπορευμάτων. Κατά τα λοιπά, τα ενέχυρα εις χείρας μας εξασφαλίζουν πλήρως τα δάνεια.

Τα αρχεία των ανταποκριτών εσωτερικού και εξωτερικού, των υποκαταστημάτων, του Κεντρικού, του Παρισιού και του Λονδίνου, έχουν καταστραφεί. Σε ό,τι αφορά τους ανταποκριτές εσωτερικού, οι λογαριασμοί τους είναι σχεδόν ισοσκελισμένοι και, αν και απομένουν κάποια υπόλοιπα προς είσπραξη, δεν διατρέχουμε κανέναν κίνδυνο. Όσον αφορά τους ανταποκριτές εξωτερικού, που είναι όλοι οίκοι πλήρως αξιόπιστοι, είμαστε υποχρεωμένοι να εμπιστευτούμε τα αντίγραφα των λογαριασμών που θα τους ζητήσουμε, λαμβάνοντας ως βάση, όσον μας αφορά, τα χρεωστικά και πιστωτικά υπόλοιπα στις 31 παρελθόντος Μαρτίου, που μας είναι ήδη γνωστά.

Σχετικά με τους λογαριασμούς με τα κεντρικά της Τράπεζας, το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης αναμένει τα αντίγραφα των λογαριασμών για να ενημερώσει τα βιβλία του.

Τέλος, τα ενυπόθηκα δάνεια έναντι είναι πολύ εύκολο να ενημερωθούν, διότι καμία κίνηση λογαριασμού δεν έγινε από την 31η Μαρτίου.

Όπως είστε σε θέση να κρίνετε βάσει των ανωτέρω επεξηγήσεων, η καταγραφή του ενεργητικού μπορεί να πραγματοποιηθεί. Εντούτοις, καθώς λείπουν οι κινήσεις ορισμένων λογαριασμών (όπως κέρδη και ζημίες, αξιόγραφα προς είσπραξη κ.λπ.), είναι αναπόφευκτο να υπάρχει μια διαφορά μεταξύ του ενεργητικού και παθητικού. Όμως, όπως είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε ήδη από σήμερα, η διαφορά αυτή δεν θα είναι σημαντική. Ελπίζουμε δε ότι σιγά-σιγά η διαφορά αυτή θα καταστεί δυνατόν να μειωθεί σε ένα πολύ μικρό ποσόν.

Aspect que présentaient la Banque Imp. Ottomane, le Club Allemand, l'Hôtel Colombo et la boutique du crime après l'attentat de la nuit du 29 Avril 1903.

❧ ❧

Χάρις στις επίμονες φροντίδες του κ. Letayf, η λειτουργία του υποκαταστήματος ξανάρχισε την Παρασκευή το πρωί και σας γνωρίζω με ικανοποίηση ότι όλα τα ληξιπρόθεσμα αξιόγραφα είχαν εισπραχθεί πλήρως. Μας αναφέρθηκε μόνον ότι στην Τράπεζα Θεσσαλονίκης κάποιος αριθμός αξιόγραφων παρέμεινε ανεξόφλητος.

Η επανάληψη των συναλλαγών γνωστοποιήθηκε στο κοινό με ανακοίνωση που καταχωρήθηκε σε ειδική έκδοση της "Journal de Salonique", της οποίας ένα αντίτυπο επισυνάπτεται, και προς στους ανταποκριτές και τα υποκαταστήματα της Τράπεζας με εγκύκλιο, που ομοίως επισυνάπτεται.

Η επανάληψη των συναλλαγών μετά από διακοπή μόνο μιας ημέρας προκάλεσε εξαιρετική εντύπωση στο κοινό και ήταν σωτήρια για την αγορά, διότι πολλοί δήλωναν πως θα καθυστερούσαν τις πληρωμές τους, αν η Τράπεζα διέκοπτε τη λειτουργία της επ' αρκετόν.

Οι συναλλαγές διενεργούνται σε μια γωνιά του κήπου όπου εγκαταστήσαμε προσωρινά γραφεία. Επειδή, όμως, η κατάσταση αυτή δεν μπορεί να παρατεθεί, ήδη ασχολούμεθα με τον κ. Letayf με την αναγκαιότητα να μεταφερθούν τα γραφεία το γρηγορότερο δυνατόν σε κατάλληλο χώρο. Ο Βαλής έλαβε εντολές να μας παράσχει χώρο προσωρινής εγκατάστασης, αλλά, παρά την επιθυμία του να μας εξυπηρετήσει, δεν κατάφερε να μας βρει γραφεία κατάλληλα που να παρέχουν ταυτοχρόνως και απόλυτη ασφάλεια. Έτσι, επωφεληθήκαμε της αυθόρμητης και φιλόφρονος προσφοράς του οίκου "Σαούλ Μοδιάνο" να μας διαθέσει ένα χώρο των γραφείων του που βρίσκεται στην μεγάλη cité Modiano που του ανήκει. Το τμήμα που μας παραχώρησε αποτελείται από 3 μεγάλες αίθουσες που επικοινωνούν μεταξύ τους, επιπλωμένες, συν ένα χώρο που εγκαταστάθηκε το χρηματοκιβώτιο. Στην διάθεσή μας, επίσης, ετέθη το θησαυροφυλάκιό τους στο υπόγειο, όπου ήδη υπάρχει ένα μεγάλο δίφυλλο χρηματοκιβώτιο κατασκευής "Chubbs".

Η μεταφορά στον χώρο αυτόν δεν κατέστη δυνατόν να γίνει εχθές λόγω της εβραϊκής αργίας και του χρόνου που χρειαζόταν ο κ. Μοδιάνο για να αδειάσει τους χώρους. Μόνο σήμερα το πρωί άρχισε η μετακόμιση και έτσι αύριο το πρωί το υποκατάστημα θα ξεκινήσει τις συναλλαγές του στον νέο αυτό τόπο.

Το ταμείο μετά τα δυσάρεστα αυτά γεγονότα παρέμεινε στο υπόγειο θησαυροφυλάκιο και στο χρηματοκιβώτιο του ταμείου υπηρεσίας. Φυλάσσεται από μια επαρκέστατη στρατιωτική δύναμη. Εντούτοις, το Σάββατο το πρωί η προϊσταμένη του γαλλικού νοσοκομείου παραπλεύρως της Τράπεζας μας είπε ότι κατά τη διάρκεια της νύχτας άκουγε υπόκωφους θορύβους που προέρχονταν απ' το έδαφος.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις φήμες που κυκλοφορούσαν στην πόλη για την ύπαρξη υπογείων σηράγγων, μας έκανε να σκεφθούμε ότι πιθανόν κάποιος να κατασκεύαζε μία δεύτερη σήραγγα από άλλη κατεύθυνση, με σκοπό να ανατινάξει είτε το θησαυροφυλάκιο είτε κάποιο από τα παρακείμενα κτήρια.

Επειδή ανησυχήσαμε από την ιδέα αυτή κρίναμε απαραίτητο, σε συνεννόηση με τον κ. Letayf, να μεταφέρουμε πλήρως το ταμείο (που ανήρχετο περίπου σε 150.000 Λ.Τ.), πήραμε από τον Βαλή την άδεια για την προσωρινής μεταφορά του επί του τουρκικού θωρηκτού που ναυλοχούσε στα ανοιχτά.

Αφού τοποθετήσαμε σε κιβώτια 68.000 Λ.Τ. σε χαρτονομίσματα, 15.000 Λ.Τ. σε χρυσό και 2.600 ναπολεόνια, όπως και τους τίτλους, και αφού τα κλείσαμε και τα σφραγίσαμε, τα μεταφέραμε με υψηλό βαθμό ασφαλείας στη μεγάλη άκατο του θωρηκτού που τα οδήγησε στο πλοίο με συνοδεία 6 ατόμων από την Τράπεζα. Τα κιβώτια αυτά τοποθετήθηκαν σε θωρακισμένο χώρο που βρίσκεται κάτω από την καμπίνα του πλοιάρχου και όπου η πρόσβαση είναι εφικτή μόνον από την καμπίνα του.

Τα υπόλοιπα του ταμείου που αποτελούνταν από μετζιδιέδες και κέρματα, τα κλειδώσαμε στο μεγάλο χρηματοκιβώτιο που συνεχίζει να φυλάσσεται από στρατιωτική δύναμη.

Το υποκατάστημα απέστειλε σήμερα 135.000 τεμάχια μετζιδιέδων.

Τα κιβώτια που μεταφέραμε εχθές στο θωρηκτό θα μεταφερθούν στο χρηματοκιβώτιο του κτιρίου του κ. Μοδιάνο. Το ήμισυ των χαρτονομισμάτων θα αποσταλεί αύριο με τους "Lloyd", ενώ τα υπόλοιπα θα ακολουθήσουν με την επόμενη αποστολή.

❧ ❧

Παρά τη μεγάλη συναισθηματική δοκιμασία για τον κ. Letayf, πρέπει να εκτιμηθεί η ψυχραιμία που επέδειξε μέχρι σήμερα και ο τρόπος με τον οποίο εξεπλήρωσε τα καθήκοντά του. Υπογραμμίζουμε την αφοσίωση που επέδειξαν οι υπάλληλοι ευρισκόμενοι από την πρώτη ημέρα στις θέσεις τους. Σε ό,τι αφορά τον κ. Letayf, κάηκαν όλα τα έπιπλά του που δεν ήσαν μάλιστα και ασφαλισμένα.

Ο καβάσης Κασίμ βρίσκεται στο γαλλικό νοσοκομείο. Έχει θλάση στο στήθος, χωρίς όμως κανένα κάταγμα στα πλευρά. Ο γιατρός διαβεβαιώνει ότι είναι εκτός κινδύνου.

Ο κ. Leitmair έχει συνέλθει και μπόρεσε να αναλάβει τα καθήκοντά του υποχρεωμένος να έχει το χέρι του σε νάρθηκα.

❧ ❧

Ο Βαλής επέδειξε προς την Τράπεζα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ό,τι του ζητήσαμε μας το ικανοποίησε άμεσα.

Χθες αργά ήλθε στη Τράπεζα. Κατά την ομιλία του διαβίβασε στο προσωπικό το περιεχόμενο του τηλεγραφήματος που απέστειλε η Πύλη.

Αυτή τη στιγμή κατεδαφίζονται οι τοίχοι που είχαν παραμείνει όρθιοι και καθαρίζονται τα ερείπια. Μετά την ισοπέδωση θα ασχοληθούμε με την εκπόνηση σχεδίων επανακατασκευής του κτιρίου, τα οποία θα σας υποβάλλουμε το ταχύτερο δυνατόν.

Σας επισυνάπτω αντίγραφα των τηλεγραφημάτων που ανταλλάξαμε. (Αντίγραφα των τηλεγραφημάτων αυτών έχουν ήδη αποσταλεί στο Συμβούλιο Διευθύνσεως).

Σαντώξ *Καρτάλης*

Υ.Γ.

Τη στιγμή αυτή που σας γράφω, ένας καλοντυμένος Βούλγαρος αποπειράθηκε να εισέλθει στο Τηλεγραφείο που βρίσκεται κοντά στο ξενοδοχείο μας. Ο φύλακας του Τηλεγραφείου έκρινε ύποπτη την όψη του, τον σταμάτησε και τον ρώτησε τι ήθελε.

Ο Βούλγαρος έκανε μια κίνηση να βγάλει το πιστόλι του, αλλά ο φύλακας τον έπιασε απ' το λαιμό και τον έβγαλε έξω. Ο φρουρός της εισόδου τον έριξε καταγής και τον σκότωσε. Στη σωματική έρευνα φάνηκε ότι έφερε βόμβες. Προφανώς, η πρόθεσή του ήταν να καταστρέψει τα όργανα του Τηλεγραφείου, προκειμένου να διακοπούν οι επικοινωνίες. Φοβούμενος ότι παρόμοια περιστατικά ίσως επαναληφθούν, σας έχουμε τηλεγραφήσει μέσω του γάλλου Προξένου και σας παρακαλούμε να κάνετε τις αναγκαίες παραστάσεις προς τις σιδηροδρομικές εταιρίες "Jonction Salonique και Orientaux" και να τους ζητήσετε να μας δώσουνε τη δυνατότητα, αν χρειαστεί, να κάνουμε χρήση των τηλεγραφικών γραμμών τους για την επικοινωνία μας.

Τα πρακτικά του Συμβουλίου Διευθύνσεως

Σχετικά με το τρίτο κείμενο, τα «Πρακτικά του Συμβουλίου Διευθύνσεως της 16ης-22ης Μαΐου 1903» αναφέρουν τα παρακάτω σχετικά με τις καταβληθείσες έκτακτες παροχές προς διάφορα πρόσωπα που είχαν εμπλακεί στα γεγονότα της 29ης Απριλίου στη Θεσσαλονίκη:

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ:	*(Διάφορα θέματα)*
ΚΑΪΡΟ:	*(Διάφορα θέματα)*
ΚΑΣΤΑΜΟΝΗ:	*(Διάφορα θέματα)*
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:	*Γνωστοποιείται η γενική έκθεση του κ. Letayf, διευθυντού του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης, επί των γεγονότων της 29ης περασμένου Απριλίου ε.ε. και επί των μέτρων που ελήφθησαν εν συνεχεία. Αναφέρει τις ζημίες που υπέστη το προσωπικό και ζητά από την Γενική Διεύθυνση την ευμενή μεταχείριση όλων των ατόμων που τον εξυπηρέτησαν.*

Μετά από εξέταση, και σύμφωνα με τις υποβληθείσες προτάσεις, η Γενική Διεύθυνση εξουσιοδοτεί την καταβολή των ακολούθων ποσών:

- *Λ.Τ. 380,40 ως αποζημίωση προς το προσωπικό του υποκαταστήματος για την απώλεια διαφόρων κινητών και μετρητών λόγω της πυρκαγιάς στο κτίριο.*
- *Λ.Τ. 91, φιλοδωρήματα σε διάφορα πρόσωπα ξένα προς την Τράπεζα που την παρέσχον υπηρεσίες κατά τη διάρκεια των γεγονότων ή μετά.*
- *Λ.Τ. 40 στους 50 στρατιώτες που αποτελούν την φρουρά*
- *Λ.Τ. 45 στις Αδελφές του Ελέους για την φιλοξενία και τις φροντίδες που παρέσχον σε πολλά μέλη του προσωπικού.*
- *Λ.Τ. 88 στον κυβερνήτη του Γκουνταλκιβίρ των "Messageries Maritimes" για να μοιραστούν στους 48 ναύτες του πλοίου που συνέβαλαν στην κατάσβεση της πυρκαγιάς στην Τράπεζα και την αποκομιδή των ερειπίων.*
- *Λ.Τ. 644,40 εν τω συνόλω.*

Όσον αφορά το αίτημα του κ. Letayf να καταβληθεί, επίσης, σε όλο το προσωπικό δώρο ίσο προς έναν μηνιαίο μισθό, πέραν των εκτάκτων δώρων που έχει ζητήσει για ορισμένους υπαλλήλους που διακρίθηκαν ιδιαιτέρως για ζήλο τους και την αφοσίωσή τους, η Γενική Διεύθυνση επιφυλάσσεται να υποβάλλει τις προτάσεις αυτές στην Επιτροπή Διοικήσεως ταυτόχρονα με το θέμα της αποζημιώσεως προς τον κ. Letayf για την απώλεια όλων των κινητών του, από τον οποίο ζητήθηκε να προσδιορίσει περίπου την αξία τους.

Η Γενική Διεύθυνση απευθύνει ευχαριστήριες επιστολές:

- *στον γενικό διοικητή Θεσσαλονίκης για την προστασία του και τη συνδρομή που είχε την καλοσύνη να παράσχει στην Τράπεζα και το προσωπικό της,*
- *στον κ. Σαούλ Μοδιάνο, που έσπευσε αυτοβούλως και γενναιόδωρα στην διάθεση της Τράπεζας τα γραφεία του και τα χρηματοκιβώτιά του,*
- *στον κ. Πρόξενο της Γαλλίας, που παρέσχε τη συνδρομή του στην διαβίβαση των τηλεγραφημάτων.*

Όσον αφορά την παράκληση του κ. Letayf να του αποσταλεί προσωρινά ένας λογιστής για να συνεργαστούν στην καταγραφή της λογιστικής καταστάσεως με ημερομηνία 30 Απριλίου, η γενική διεύθυνση διορίζει προς τούτο τον κ. Μ. Ammir Ali, του κεντρικού καταστήματος.

Η έγκριση από την Επιτροπή Παρισίων

Τέλος, η επιστολή των Κεντρικών στο Παρίσι που έρχεται να εγκρίνει τις παραπάνω ενέργειες γράφει τα εξής:

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΤΡΑΠΕΖΑ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΑΡΙΣΙΩΝ
Rue Meyerbahn 7 — *ΠΑΡΙΣΙ, 3 ΜΑΪΟΥ 1903*

Κύριον Ο. AUBOYNEAU
Γενικό διευθυντή της αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας
Κωνσταντινούπολη

Κύριε Γενικέ Διευθυντά,

Έχουμε την τιμή να σας γνωστοποιήσουμε την λήψη των επιστολών σας της 30ης Απριλίου, 1ης, 2ας και 3ης Μαΐου, σχετικών με τη βομβιστική επίθεση κατά του υποκαταστήματος μας στη Θεσσαλονίκη και σας επιβεβαιώσουμε τη λήψη των τηλεγραφημάτων που μας αποστείλατε για το εν λόγω θέμα.

Όπως σας γνωστοποιήσαμε ήδη κατά την λήψη των τηλεγραφημάτων σας, εγκρίνουμε πλήρως όλα τα μέτρα που λάβατε από την πρώτη στιγμή και τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση επαναλειτουργία του υποκαταστήματός μας και θα επιθυμούσαμε να εκφράσετε στον κ. Letayf όλη την ικανοποίησή μας για την στάση του και την ενεργητικότητα με την οποία προάσπισε τα συμφέροντα που του έχουμε εμπιστευθεί.

Παρακαλούμε δεχθείτε, κύριε γενικέ διευθυντά, την διαβεβαίωση της αφοσίωσής μας.

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
(Υπογραφές)

Το φωτογραφικό υλικό

Γύρω από την ανατίναξη του κτιρίου της Τράπεζας υπάρχει αρκετό φωτογραφικό υλικό. Το υλικό που διαθέτει η ίδια η Τράπεζα τηρείται στα αρχεία της, στους φακέλους της Σειράς IMH (Les photographies et images d' immeubles appartenent à la Banque) καταταγμένο σε τρεις υπο-φακέλους:
IMH-THE 003
IMH-THE 002, 29.4.1903
IMH-THE 001 A, 1904 (Φωτογραφίες του νέου κτιρίου, μετά την αποκατάσταση του Ποζέλλι)

Όλες οι παραπάνω φωτογραφίες έχουν δημοσιευτεί και σε διάφορες εκδόσεις για τη Θεσσαλονίκη. Στο βιβλίο του «Οι "βαρκάρηδες" της Θεσσαλονίκης» ο Γιάννης Μέγας δημοσιεύει συνολικά 17 φωτογραφίες και παλιές καρτποστάλ που απεικονίζουν το κτίριο της Τράπεζας και τα γύρω κτίρια πριν και μετά την καταστροφή τους, την όρθια πρόσοψη του κτιρίου της Τράπεζας και τα θεμέλια με τα χαλάσματα, το μπακάλικο των βουλγάρων «Γεμιτζήδων» και το νέο κτίριο του Ποζέλλι. Οι πιο χαρακτηριστικές είναι του G. Bader (Salonique) με 5 φωτογραφίες και του J.S. Varsano με 2 φωτογραφίες.

Σημείωση

Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναρωτηθούμε ποιοι υπάλληλοι από τους αναφερόμενους στη μελέτη του υποφαινομένου «Η Οθωμανική Τράπεζα στη Θεσσαλονίκη – Τα πρώτα 25 χρόνια 1864-1890» που υπηρετούσαν στην Τράπεζα το 1889 βρίσκονταν ακόμα στο υποκατάστημα Θεσσαλονίκης το 1903 που γίνανε τα γεγονότα;

Στην αναφορά τους οι Σαντώχ-Καρτάλης αναφέρονται ονομαστικά στα παρακάτω πρόσωπα:
Στον Διευθυντή, κ. Letayf,
στον κ. Guys,
στον κ. Leitmair,
στον καβάση (φύλακα) Κασίμ,
στον υπηρέτη Αλή.

Από τους παραπάνω αναφερόμενους, δύο άτομα υπηρετούσαν στην Τράπεζα και το 1889, δεκατέσσερα χρόνια πριν. Κατ' αρχήν, ο George Leitmair, υποδιευθυντής του καταστήματος το 1903, ήταν υπάλληλος του Λογιστηρίου από το 1881, αυστριακής καταγωγής που έφθασε τον βαθμό του υποδιευθυντή με διαδοχικές προαγωγές. Ο δεύτερος πρέπει να είναι ο Αλή Μπεν Ελίας, που το 1889 μνημονεύεται ως κλητήρας. Δεν πρέπει ο αναφερόμενος «Αλή» να είναι ο φύλακας Αλή Ριζά (ο έτερος "Αλή" της εποχής εκείνης), γιατί το 1903 θα ήταν, αν ζούσε ακόμα, 61 ετών.

Οι λοιποί αναφερόμενοι, Letayf, Guys και καβάσης Κασίμ είναι νέα πρόσωπα για το υποκατάστημα, που ήρθαν σ' αυτό μετά το 1890.

Επίλογος

Από τα γεγονότα αυτά που περιγράφηκαν προηγουμένως έχει περάσει ήδη ένας αιώνας. Στο μεταξύ, είναι γνωστό ότι "ο αγώνας" των "Γεμιτζήδων" δεν δικαιώθηκε, δεδομένου ότι το 1912 ο ελληνικός στρατός κατέλαβε οριστικά τη Θεσσαλονίκη και τη Δυτική Μακεδονία, η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη προσκυρώθηκαν κι αυτές αργότερα στο Ελληνικό Βασίλειο, η δε άνω Μακεδονία ήταν κομμάτι του Γιουγκοσλαβικού Βασιλείου και της Γιουγκοσλαβικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας, μέχρι την ανακήρυξή της σε ανεξάρτητο κράτος το 1991, παρά την προσωρινή κατοχή των περιοχών αυτών από τη Βουλγαρία στο διάστημα 1941-1944.

Τον Δεκέμβριο του 2001 η (πρώην "Αυτοκρατορική") Οθωμανική Τράπεζα συγχωνεύτηκε με απορρόφησή της από την τουρκική "Garantie Bank" και έπαψε να υπάρχει ως νομικό πρόσωπο.

Στη σύγχρονη Βουλγαρία που προετοιμάζεται για την δική της ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση η λέξη "Γεμιτζήδες" δεν θυμίζει πια τίποτα. Τα ονόματά τους είναι γνωστά μόνον σε καθηγητές Ιστορίας και σε συλλέκτες καρτποστάλ του προηγούμενου αιώνα.

Τόσο αίμα, τόσες καταστροφές, "για ένα πουκάμισο αδειανό, για μιάν Ελένη".

Ιούνιος 2003

* Τα γεγονότα του Απριλίου 1903, κατά τον οποίο οι "Γεμιτζήδες", μία ομάδα βουλγάρων εθνικιστών, προέβη σε μια σειρά βομβιστικών ενεργειών κατά διαφόρων στόχων στην Θεσσαλονίκη, έχουν περιγραφεί αναλυτικά στο βιβλίο του Γιάννη Μέγα «Οι "βαρκάρηδες" της Θεσσαλονίκης – Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903» που εκδόθηκε το 1994 από τον εκδοτικό οίκο "Τροχαλία".
Το βιβλίο του Μέγα κυκλοφόρησε για να διαβαστεί από το ευρύ κοινό και γι' αυτό τον λόγο δεν περιέχει τις παραπομπές εκείνες που θεμελιώνουν τη σχέση των αναφορών του με το αρχειακό υλικό, πράγμα που θα ήταν κουραστικό για τους αναγνώστες. Μόνο στο τέλος του βιβλίου παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία, απ' όπου μπορεί να πάρει κανείς μια εικόνα των πηγών που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας.
Σε ό,τι αφορά την καταστροφή του κτιρίου της Οθωμανικής Τράπεζας ειδικότερα, ο συγγραφέας εκτός των περιγραφών που δίδει στις σελίδες 91-114 για τα γεγονότα της 29ης Απριλίου, μέρας της ανατίναξης του κτιρίου, παραθέτει στο "Επίμετρο" (σελ. 227-232) και την "Έκθεση των ελεγκτών της Οθωμανικής Τράπεζας, 3 Μαΐου 1903" Sadoch και Cartali μεταφρασμένη στα ελληνικά. Από την παράθεση της βιβλιογραφίας συμπεραίνεται ότι την "έκθεση" αυτή εντόπισε ο συγγραφέας στο αρχείο του υπουργείου των Εξωτερικών της Γαλλίας, όπου υπάρχουν "λεπτομερέστατες εκθέσεις του διευθυντού και των ελεγκτών της Οθωμανικής Τράπεζας προς τα κεντρικά στην Κωνσταντινούπολη", όπως γράφει.

989P001 486

Salonique, le 3 Mai 1903.

Direction Générale

de la Banque Impériale Ottomane,

CONSTANTINOPLE

Messieurs,

Nous avons l'honneur de vous donner ci-après l'historique de l'attentat qui a été dirigé contre votre Agence en cette ville dans la nuit de mercredi dernier, et de vous exposer en même temps les mesures qui ont été prises depuis pour la constatation des dégâts et la reprise des services.

Il y a quelques mois, un Bulgare avait loué un magasin formant l'angle d'une bâtisse située à peu près en face du côté gauche de la Banque, et y avait installé une épicerie. Ce magasin avait un sous-sol auquel un escalier donnait accès. L'installation intérieure de l'épicerie a été faite de façon que les armoires vitrées devant contenir des marchandises, pussent masquer l'escalier conduisant au sous-sol. - D'après ce qui ressort aujourd'hui, le locataire, dès son installation, aidé probablement de deux ou trois autres personnes, avait entrepris, pendant la nuit, le percement d'un tunnel dirigé vers la Banque. - Ce travail a été fait d'une façon systématique et adroite, car malgré le long laps de temps qu'il a fallu pour faire ce percement, aucun bruit ne fût jamais entendu et personne ne s'aperçut du transport de la terre et des pierres extraites. à A en juger par deux ou trois pierres trouvées dans l'épicerie, enveloppées dans du papier -que nous avons nous-

BANQUE IMPÉRIALE OTTOMANE
COMITÉ DE PARIS
7, Rue Meyerbeer

1212P001

REÇU le 12/5 1903
No 11
RÉPONDU

Paris, le 6 Mai 1903

Monsieur O. AUBOYNEAU
Directeur Général de la
Banque Impériale Ottomane
CONSTANTINOPLE.

Monsieur le Directeur Général,

Nous avons l'honneur de vous accuser réception de vos lettres des 30 Avril, 1er, 2 et 3 Mai, relatives à l'attentat dirigé contre notre Agence de Salonique et nous confirmant les dépêches que vous nous avez adressées à ce sujet.

Ainsi que nous vous l'avons déjà fait connaître à la réception de vos télégrammes, nous approuvons entièrement toutes les mesures prises par vous dès la première heure et qui ont eu pour résultat une reprise immédiate de l'activité de notre Agence, et nous serions désireux que vous marquiez à M. Letayf toute la satisfaction que nous ont données sa conduite et son énergie à défendre les intérêts qui lui sont confiés.

Veuillez agréer, Monsieur le Directeur Général, l'assurance de nos sentiments bien dévoués.

BANQUE IMPÉRIALE OTTOMANE

Πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου μετά το 1478

Απόπειρα χρονολόγησης του «Κανουναμέ των αρχών του 16[ου] αιώνα» βάσει του περιεχομένου του

Το υπό εξέταση διασωθέν τμήμα οθωμανικού φορολογικού κατάστιχου εκδόθηκε προ ετών από την Bistra Cvetkova[1]. Τμήμα του επανεκδόθηκε από τον Β. Δημητριάδη[2]. Δεν έχει χρονολογηθεί ως τώρα με ακρίβεια. Η γενική εκτίμηση είναι ότι συντάχθηκε στις αρχές του 16[ου] αιώνα[3]. Αποτελεί το τρίτο κατά σειρά οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο που αφορά την περιοχή της Θεσσαλονίκης. Το πρώτο χρονολογείται στα 1465, αλλά δεν έχουν διασωθεί τα τμήματά του που αφορούν τους κατοίκους της πόλης[4]. Το δεύτερο χρονολογείται στα 1478 και έχει παρουσιαστεί από τον H. Lowry[5].

Σε ό,τι αφορά τους χριστιανούς κατοίκους της Θεσσαλονίκης του έτους 1478, ο H. Lowry δημοσίευσε μόνον τα ονόματα των 56 κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου[6]. Από το εξεταζόμενο αχρονολόγητο κατάστιχο των αρχών του 16[ου] αιώνα, ο Β. Δημητριάδης έχει δημοσιεύσει όλα τα ονόματα των χριστιανών κατοίκων. Έγινε, έτσι, δυνατή η διερεύνηση της τύχης των χριστιανών κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου του 1478, μέσα στα δεδομένα του αχρονολόγητου φορολογικού κατάστιχου.

Σκοπός της διερεύνησης ήταν (με την αντιπαραβολή των δύο κατάστιχων): (α) να εντοπίσουμε αν ζούσαν κάτοικοι του 1478, όταν συντάχθηκε το αχρονολόγητο κατάστιχο (β), να εντοπίσουμε τυχόν ίχνη συγγενών τους.

1. *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae* XVI, II, 386-403.

2. Β. Δημητριάδης, "Ο Κανουναμέ και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525", *Μακεδονικά* 1979.

3. H. Lowry, "When Did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613", στον τόμο *The Jews of the Ottoman empire*, (The Darwin Press Inc., Princeton, New Jersey in cooperation with the Institute of Turkish Studies, Inc., Washington, D.C.), 205.

4. *Αυτόθι*, 204-205.

5. H. Lowry, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) In the Year 1478", *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τόμος Β' Αθήναι 1980-1981, 254-293. Αναδημοσιεύτηκε στο H. Lowry Jr, *Studies in Defterology, Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (The Isis Press), Istanbul 1992, σ. 65-100.

6. *Αυτόθι*, 284, πίνακας VI.

Η αντιπαραβολή παρουσίασε πολλά προβλήματα, που οφείλονται στον πολλαπλό τρόπο ανάγνωσης της αραβικής γραφής[7] και από το γεγονός ότι τα ονόματα κατέγραφαν τούρκοι υπάλληλοι που γνώριζαν ελάχιστα ή καθόλου την ελληνική γλώσσα. Επιπλέον, τα ονόματα του 1478 έχουν αποδοθεί από τον H. Lowry με λατινικούς χαρακτήρες. Έτσι, στις περισσότερες περιπτώσεις μπορεί να υποκρύπτεται λανθασμένη πρόσληψη του ονόματος από τον απογραφέα είτε λανθασμένη ανάγνωσή τους είτε και τα δύο.

Από τα 56 πρόσωπα του 1478, ορισμένα αναγνωρίζονται —με τις αναγκαίες επιφυλάξεις— στον κατάλογο του αχρονολόγητου κατάστιχου. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί σε μία πιθανή επανατοποθέτηση του χρόνου σύνταξης του τελευταίου.

Στην περίοδο μεταξύ των δύο καταστίχων, η συνοικία του Αγίου Δημητρίου ήταν από εκείνες που έχασαν τον χριστιανικό πληθυσμό τους, φαινόμενο που οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στην εγκατάσταση μουσουλμάνων και την μετατροπή του ναού του πολιούχου σε τέμενος. Ο αριθμός των 56 ονομάτων του 1478, στο αχρονολόγητο κατάστιχο μειώνεται σε 33, που αντιστοιχεί σε μείωση πάνω από 40%[8]. Αντίθετα, ο πληθυσμός άλλων συνοικιών αυξήθηκε (Αγία Πελαγία, Ιπποδρόμιο). Έτσι, είναι ακόμη δυσκολότερο να εντοπίσουμε τα ίχνη των κατοίκων, διότι, ακόμη και αν οι οικογένειές τους υπήρχαν μετά από μερικά χρόνια, είχαν μετοικήσει σε άλλη περιοχή.

Τέλος, υπενθυμίζεται η γνωστή δυσκολία που δημιουργεί η περιορισμένη χρήση οικογενειακών επιθέτων και η αναγνώριση των προσώπων με το πατρώνυμό της ή άλλους ρευστούς τρόπους[9].

Με όλους αυτούς τους περιορισμούς, καταγράφουμε τις περιπτώσεις των κατοίκων της συνοικίας Αγίου Δημητρίου του 1478 ή συγγενών τους, που ενδεχομένως άφησαν ίχνη στο αχρονολόγητο κατάστιχο.

1. Aghapotos son of Priyasnos

Κάτοικος της περιοχής του Αγίου Δημητρίου στα 1478 ήταν ο **Αγαπητός γιος Περιγιασινού**[10]. Είναι δύσκολο να αποκρυπτογραφήσουμε το πρόσωπο που κρυβόταν πίσω από το μη αληθοφανές αυτό προσωνύμιο. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο βρίσκουμε το όνομα *Αγαπητός του Γεράσιμου*, στη συνοικία του Ιπποδρομίου[11]. Το όνομα Γεράσιμος δικαιολογεί τουλάχιστον την κατάληξη "-γιάσινος", που άκουσε ο τούρκος απογραφέας.

2-4. Aleksi Kolaris, Manol Escolar, Yani son of Eskolar

Στο κατάστιχο του 1478 καταγράφονται τα ονόματα Aleksi Kolaris, Manol Eskolar, Yani son of Eskolar[12]. Το πιθανότερο είναι ότι ο Αλέξης, ο Μανόλης και ο Γιάννης ήταν οι γιοι του ίδιου προσώπου, που έφερε το προσωνύμιο Κολάρης ή Σχολάρης. Το προσωνύμιο αυτό υπάρχει στο αχρονολόγητο κατάστιχο. Βρίσκουμε, μάλιστα, ένα πρόσωπο με την ονομασία "Γιάννης (Ι)Σκολάρη", στη συνοικία της Αγίας Πελαγίας[13], που πιθανότατα είναι το ίδιο που καταγράφτηκε το 1478 στον Άγιο Δημήτριο.

Δεν ανευρίσκουμε, όμως, τον Αλέξη Σκολάρη και τον Μανόλη (Σ)Κολάρη. Αντ' αυτών, στο αχρονολόγητο κατάστιχο εντοπίζεται ο

7. Τα προβλήματα εξηγεί αναλυτικά ο Β. Δημητριάδης, "Κανουναμέ", ό.π. σ. 346 κ.ε.

8. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών) Θεσσαλονίκη 1983, σ. 50.

9. H. Lowry, "Portrait of A City", ό.π., 284 κ.ε. Ε. Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη, τουρκοκρατία και μεσοπόλεμος* (University Studio Press), σ. 76-82. Του ιδίου, "Η χριστιανική συντεχνία των εμπόρων της Αιγυπτιακής Αγοράς της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα", Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18ος-20ός αιώνας, (Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1998, 135-146.

10. H. Lowry, ό.π., 284.

11. Β. Δημητριάδης, "Κανουναμέ", 350.

12. H. Lowry, ό.π., 284.

13. Β. Δημητριάδης, ό.π., 359.

Παυλής (Ι)Σκολάρης και, μάλιστα, στη συνοικία του Αγίου Δημητρίου[14]. Πρέπει να ήταν μέλος της οικογένειας που αναζητούμε.

Ακόμη, στη συνοικία της Αγίας Πελαγίας ζούσαν ο Αντώνης (Ι)Σκολάρη και ο Δημήτρης (Ι)Σκολάρη[15], ενώ στο Ιπποδρόμιο ο Κυριαζής Σκολάρη[16].

5. Aleksi Sevastiano

Ευκολότερα φαίνονται τα πράγματα με τον **Αλέξη Σεβαστιανό**, που ζούσε το 1478[17]. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο συναντούμε στη συνοικία "Χρυσή" το όνομα Αλέξης Γιάννη Σεβαστού[18]. Ίσως, λοιπόν, ο Αλέξης Σεβαστιανός και ο Αλέξης Γιάννη Σεβαστού είναι το ίδιο πρόσωπο. Ας σημειωθεί ότι στο αχρονολόγητο κατάστιχο δεν υπάρχει άλλος Σεβαστός ή Σεβαστιανός είτε ως βαπτιστικό όνομα είτε ως προσωνύμιο.

6. Dimitri Koros

Ο Δημήτρης Κόρος απαντάται το 1478 στον Άγιο Δημήτριο[19]. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο, στη γειτονική συνοικία της Καταφυγής, καταγράφτηκε ο Δημήτρης Κιούρου[20]. Η ομοιότητα του ονόματος είναι μεγάλη και πιθανόν να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

7. Dimitri son of Khrikomana

Στον κατάλογο του 1478 ο Lowry διάβασε Dimitri son of Khrikomana[21]. Η κατάληξη -μάνα μας οδηγεί στην εκδοχή ότι πρόκειται για αναφορά όχι στον πατέρα, αλλά στη μητέρα. Έχουμε, δηλαδή, το γιο της "Κρητομάνας", της μητέρας από την Κρήτη. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο συναντούμε πρόσωπο με το όνομα Δημήτρης Κρητικόπουλος στη συνοικία του Αγίου Μηνά[22]. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε έναν Δημήτριο, με καταγωγή από την Κρήτη[23].

14. *Αυτόθι*, 374.

15. *Αυτόθι*, 361.

16. *Αυτόθι*, 350.

17. H. Lowry, ό.π., 284.

18. Β. Δημητριάδης, ό.π., 363. "Σεβαστιανού" σημαίνει στην κυριολεξία "του Σεβαστού".

19. H. Lowry, ό.π.

20. Β. Δημητριάδης, ό.π., 368.

21. H. Lowry, ό.π., 284.

22. Β. Δημητριάδης, ό.π., 368.

23. Υπάρχει και άλλη οικογένεια στη συνοικία Χρυσή: Καλή, χήρα Κρητικόπουλου, και Μανόλης Κρητικόπουλος.

8. Dimo son of Eflatino

Ηχητικά, η λέξη Eflatino μπορεί να παραχθεί, παρακούοντας το πατρώνυμο "Ευλαμπίου", γενική του βαπτιστικού Ευλάμπιος. Στην περίπτωση αυτή, το πρόσωπο που καταγράφτηκε το 1478 ονομαζόταν Δήμος, γιος του Ευλαμπίου[24].

Η περίπτωση είναι πολύ πιθανή, διότι στο αχρονολόγητο κατάστιχο συναντούμε, στην *ίδια συνοικία του Αγίου Δημητρίου*, τον Δημήτρη Ευλάμπου και την Καλή, χήρα Ευλάμπου[25].

9. Estaniko son of Ovalari, Pavl Kavalar(is)

Η πιθανότερη εκδοχή της ανάγνωσης του Lowry από το κατάστιχο του 1478 "Estaniko son of Ovalari" είναι "Στάγκος[26] γιος του Καβαλάρη"[27]. Σ' αυτό συνηγορεί και η ταυτόχρονη ύπαρξη του ονόματος "Παύλος Καβαλάρης" στο ίδιο κατάστιχο και στην ίδια γειτονιά του Αγίου Δημητρίου[28]. Καταγράφτηκε, δηλαδή, ένας "καβαλάρης", ο Παύλος, και ο γιος του, ο Στάγκος. Κατά πάσα πιθανότητα, ο τελευταίος ζούσε όταν συντάχθηκε το αχρονολόγητο κατάστιχο. Πράγματι, συναντούμε στη γειτονιά του Αγίου Δημητρίου τον "Στάγκο Ραντγκαβάν"[29]. Ραντγκβάν σημαίνει ακριβώς "ιπποκόμος".

10. Istanislav son of Dimitri

Στην περίπτωση αυτή, το όνομα του κατοίκου της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου διαβάζεται ευκρινώς. Πρόκειται για τον Στανισλάβ, γιο Δημήτρη[30]. Στην εποχή του αχρονολόγητου κατάστιχου, δεν ζούσε ο ίδιος, αλλά καταγράφτηκαν η Μαρία, χήρα Στανισλάβ, στην Αγία Πελαγία[31], και ο Νικόλας Στανισλάβ, στο Ιπποδρόμιο[32]. Μπορεί βέβαια να υπήρχε ένας άλλος Στανισλάβ το 1478, εκτός από εκείνον του Αγίου Δημητρίου, ενδεχόμενο όχι πολύ πιθανό, λόγω της σπανιότητας του ονόματος[33].

11. Kosti Morali (Maroulis)

Ο Κωστής Μόραλη ή Μαρούλη, που ζούσε το 1478 στον Άγιο Δημήτριο[34], ίσως είχε έναν αδελφό ή γιο, που τον βρίσκουμε στο αχρονολόγητο κατάστιχο. Είναι ο Γιώργης Μόραλη, στη γειτονική συνοικία του Ομφαλού[35].

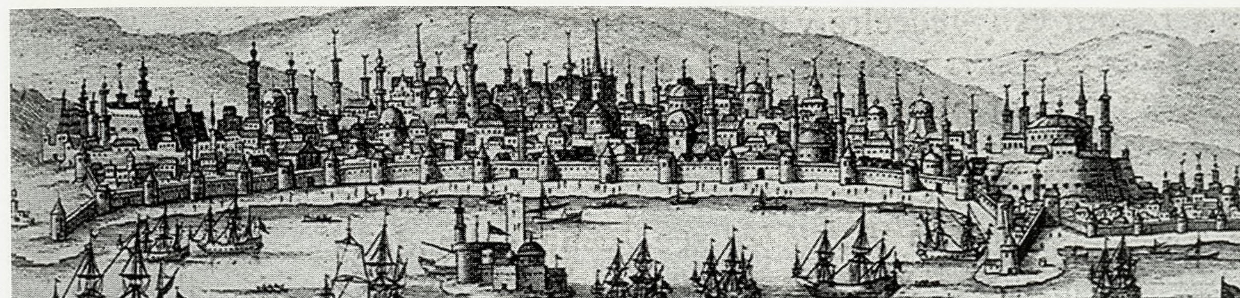
12. Kosti son of Exsathopulo

Πιθανή εκδοχή της παραπάνω ανάγνωσης είναι το όνομα "Κωστής του Ξανθόπουλου[36]". Στο αχρονολόγητο κατάστιχο βρίσκουμε τον Δήμο Ξασόπουλο, στη γειτονική συνοικία της Χρυσής[37]. Ήταν, ίσως, αδελφός ή και γιος του Κωστή.

13. Manol son of Kharpino

Πίσω από το μη αληθοφανές προσωνύμιο "Kharpino"[38] ίσως κρύβεται το όνομα "Χαριτίνος". Ο κάτοικος, δηλαδή, ονομαζόταν Μανόλης του Χαριτίνου. Στην εποχή του αχρονολόγητου κατάστιχου, ζούσε κάποιος Μανόλης Χαρίτη, στη συνοικία του Ομφαλού[39]. Πιθανότατα, είναι το ίδιο πρόσωπο.

24. H. Lowry, *ό.π.*
25. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 374.
26. Οι Τούρκοι δυσκολεύονται να προφέρουν μαζί τα συνεχόμενα σύμφωνα "στ" και προτάσσουν ένα φωνήεν, συνήθως το "ι".
27. H. Lowry, *ό.π.*
28. *Αυτόθι.*
29. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 374.
30. H. Lowry, *ό.π.*, 284.
31. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 353.
32. *Αυτόθι*, 363.
33. Αντίθετα, το 1478 στη συνοικία του Αγίου Δημητρίου υπήρχε και δεύτερος Στανισλάβ, που ήταν ράφτης. Δηλαδή, δύο από τα 56 ονόματα ήταν Στανισλάβ. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο, επί 1782 ονομάτων, δεν υπήρχε ζων Στανισλάβ, αλλά μόνο η περίπτωση του πατρώνυμου και του προσωνυμίου της χήρας που σημειώσαμε.
34. H. Lowry, *ό.π.*
35. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 366.
36. H. Lowry, *ό.π.*
37. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 363.
38. H. Lowry, *ό.π.*
39. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 363.

14. Manol son of Kondari[40]

Εδώ ελάχιστες δικαιολογούνται αμφιβολίες ότι έχουμε το όνομα Μανόλης γιος Κονταρή. Ένας Δημήτρης Κονταρή καταγράφτηκε στην επόμενη απογραφή στη συνοικία του Αγίου Μηνά[41]. Ίσως ήταν γιος ή αδελφός του Μανόλη.

15. Nikola Pabucci[42]

Ο Νικόλας παπουτσής ζούσε στον Άγιο Δημήτριο το 1478. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο βρίσκουμε στο Ιπποδρόμιο δύο πρόσωπα που καταγράφτηκαν ως "Νικόλας παπουτσής"[43]. Ίσως να πρόκειται για συνωνυμία, αλλά στατιστικά η πιθανότητα είναι περιορισμένη[44]. Το πιθανότερο είναι ότι ο ένας από τους δύο παπουτσήδες του Ιπποδρομίου ήταν εκείνος του Αγίου Δημητρίου.

16. Yani son of Theologhi

Ο Γιάννης Θεολόγη που ζούσε στον Άγιο Δημήτριο το 1478[45] είναι ίσως το ίδιο πρόσωπο με έναν συνώνυμό του, που καταγράφτηκε στο αχρονολόγητο κατάστιχο στη συνοικία της Αγίας Πελαγίας[46].

17. Yani son of Yorgi Theologho

Ο "Γιάννης γιος του Γιώργη Θεολόγη" ήταν ο μόνος κάτοικος της περιοχής Αγίου Δημητρίου του 1478 που είχε διπλό προσωνύμιο[47]. Προφανώς, το χρειαζόταν για να ξεχωρίζει από τον "Γιάννη Θεολόγη" (βλ. την προηγούμενη παράγραφο). Υπήρχε, δηλαδή, κάποτε (προ του 1478) κάποιος Θεολόγης που είχε ένα γιο, το Γιάννη και έναν άλλο, τον Γιώργη[48]. Ο γιος του δεύτερου, του Γιώργη, ονομάστηκε και αυτός Γιάννης, παίρνοντας το ίδιο όνομα με το θείο του. Για να ξεχωρίζει, λοιπόν, ονομαζόταν "Γιάννης γιος του Γιώργου Θεολόγη", ενώ ο θείος του απλώς "Γιάννης Θεολόγη".

Στο αχρονολόγητο κατάστιχο συναντούμε τρία πρόσωπα με το όνομα "Γιάννης γιος Γιώργου"[49], από τα οποία το ένα στη συνοικία της Αγίας Πελαγίας[50], όπου πιθανολογήσαμε ότι κατοικούσε ο Γιάννης Θεολόγης, θείος του Γιάννη του Γιώργου.

Τα παραπάνω μπορεί να είναι συνωνυμίες. Όμως, η *Καλή*, χήρα Θεολόγου, που ζούσε στη συνοικία του Αγίου Δημητρίου την εποχή του αχρονολόγητου κατάστιχου[51], δεν μπορεί παρά να είναι η χήρα του Θεολόγη που έδωσε το όνομα στην οικογένεια.

40. H. Lowry, *ό.π.*
41. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 356.
42. H. Lowry, *ό.π.*
43. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 352 και 353.
44. Στην αχρονολόγητη απογραφή, ποσοστό 4% των ονομάτων ήταν Νικόλαος. Στους οκτώ παπουτσήδες, έφεραν το όνομα αυτό οι δύο (ποσοστό 25%). Αν πρόκειται περί συνωνυμίας, σημαίνει ότι υπήρχε και τρίτος παπουτσής που πέθανε. Δηλαδή, κάποια στιγμή, οι παπουτσήδες ήταν εννέα, και η αναλογία του ονόματος "Νικόλας" έφτανε το 33% στους παπουτσήδες, έναντι 4% στο συνολικό πληθυσμό.
45. H. Lowry, *ό.π.*
46. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 359.
47. H. Lowry, *ό.π.*
48. Πράγματι, ο Γιώργης του Θεολόγη σημειώνεται στο κατάστιχο του 1478.
49. Αν ο Γιάννης γιος Γιώργου Θεολόγη άλλαξε γειτονιά, δεν υπήρχε κανείς λόγος να αναγνωρίζεται με διπλό προσωνύμιο, διότι στην άλλη γειτονιά δεν γνώριζαν τον Θεολόγη. Έφτανε να τον αναγνωρίζουν ως Γιάννη Γιώργου.
50. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 361 (Γιάννης Θεολόγη στην Αγία Πελαγία), 354 (στο Ιπποδρόμιο) και 368 (στην Αχειροποίητο).
51. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 374.

18. Thiryano son in law of Theologho[52]

Ο Θηριανός ή μάλλον Συριανός γαμπρός Θεολόγη κατοικούσε το 1478 στην ίδια συνοικία με τους άλλους συγγενείς του. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο συναντούμε στη συνοικία του Αγίου Δημητρίου το όνομα *Συριανός του Κώστα*[53]. Πιθανόν να πρόκειται για τον ίδιο Συριανό, που αρχικώς τον αναγνώριζαν με το όνομα του πεθερού του, διότι ήταν ξένος στη γειτονιά. Αλλά, στην εποχή του αχρονολόγητου κατάστιχου ο πεθερός του δεν ζούσε πια από καιρό. Έτσι, οι κάτοικοι και οι αρχές τον αναγνώριζαν με το πατρώνυμό του, αφού πια τον είχαν μάθει.

19. Thomas Andrea[54]

Ο Θωμάς του Ανδρέα ζούσε το 1478 στον Άγιο Δημήτριο. Στο αχρονολόγητο κατάστιχο συναντούμε πρόσωπο με το ίδιο όνομα και προσωνύμιο, "Θωμάς του Ανδρέα", στη γειτονική συνοικία της Αχειροποιήτου[55].

20. Zitranos son of Istilyano

Ο "Ζητρανός γιος Στυλιανού" του 1478[56] είναι πιθανότατα ο *Τρανός Στυλιανού* που εντοπίζεται στο αχρονολόγητο κατάστιχο στην περιοχή της Αχειροποιήτου[57].

Γεωγραφία

Συνεπώς, από τις 56 περιπτώσεις του κατάστιχου του 1478, οι 20 έχουν αφήσει πιθανά ίχνη στο αχρονολόγητο κατάστιχο. Από τις 20 αυτές περιπτώσεις, οι 13 αφορούν τους ίδιους τους καταγραφέντες και οι 7 στενούς συγγενείς τους.

Από τις 20 περιπτώσεις που σχολιάσθηκαν, οι 5 εντοπίζονται στην ίδια συνοικία του Αγίου Δημητρίου. Οι κάτοικοι, δηλαδή, δεν μετακινήθηκαν σε άλλη περιοχή. Ο Παυλής Σκολάρη, ο Δημήτρης Ευλάμπου, ο Στάγκο Ρακτιβάν και η Καλή χήρα Θεολόγη δεν είχαν απογόνους στην συνοικία, την εποχή του αχρονολόγητου κατάστιχου. Μόνο, ο Συριανός, που ήδη ήταν έγγαμος το 1478, ζει την εποχή του αχρονολόγητου κατάστιχου κοντά στο γιο του, τον Γιάννη Συριανού. Φαίνεται, δηλαδή, ότι —καθώς η περιοχή εξισλαμιζόταν— παρέμειναν στη συνοικία κυρίως εκείνοι που δεν είχαν παιδιά.

Από τις 15 περιπτώσεις που μετοίκησαν, στις 6 η μετοικεσία πραγματοποιήθηκε στις γειτονικές συνοικίες (Αχειροποιήτου, Καταφυγή, Ομφαλού), ενώ στις 9 υπόλοιπες οι κάτοικοι έφυγαν προς τις παραθαλάσσιες συνοικίες της Αγίας Πελαγίας και του Ιπποδρομίου (βλέπε πίνακα 1). Το δεδομένο αυτό συμφωνεί με τις δημογραφικές αλλαγές μεταξύ του κατάστιχου του 1478 και του αχρονολόγητου, σύμφωνα με τις οποίες η Αγία Πελαγία και το Ιπποδρόμιο παρουσίασαν μεγάλη αύξηση, ενώ οι συνοικίες γύρω από τον Άγιο Δημήτριο μικρή αύξηση (Αχειροποίητος), στασιμότητα (Καταφυγή), ακόμη και μείωση (Αγίου Δημητρίου, Ομφαλού)[58].

Είναι βέβαιο ότι παρατηρείται μαζική μετανάστευση προς την Αγία Πελαγία (τόσο ως συνολικό αποτέλεσμα όσο και στο μικρόκοσμο της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου). Τα αριθμητικά στοιχεία παρατίθενται στον πίνακα 2. Η μετανάστευση αυτή πρέπει να προηγήθηκε από την ακόμη μαζικότερη εξάπλωση των νέων εβραίων κατοίκων. Γνωρίζουμε ότι πολύ σύντομα μετά την έλευσή τους, οι Εβραίοι μετα-

52. H. Lowry, *ό.π.*
53. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 374.
54. Lowry, *ό.π.*
55. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 368.
56. H. Lowry, *ό.π.*
57. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 369.
58. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, σ. 50.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Επεξεργασία δεδομένων

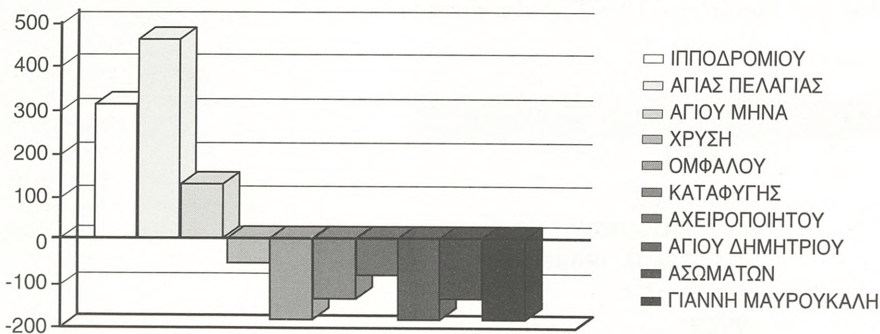
Α/α	Εύρημα	Συνοικία
I	Ο ίδιος	ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΟ
II	Γιος	ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
III	Γιοι	ΑΓΙΑ ΠΕΛΑΓΙΑ, ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΟ
IV	Ο ίδιος	ΑΓΙΑ ΠΕΛΑΓΙΑ
V	Ο ίδιος	ΧΡΥΣΗ
VI	Ο ίδιος	ΚΑΤΑΦΥΓΗ
VII	Ο ίδιος	ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ
VIII	Ο ίδιος	ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
IX	Ο ίδιος	ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
X	Χήρα	ΑΓΙΑ ΠΕΛΑΓΙΑ
XI	Γιος ή αδελφός	ΟΜΦΑΛΟΣ
XII	Γιος ή αδελφός	ΚΑΤΑΦΥΓΗ
XIII	Ο ίδιος	ΟΜΦΑΛΟΥ
XIV	Γιος ή αδελφός	ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ
XV	Ο ίδιος	ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΟ
XVI	Ο ίδιος	ΑΓΙΑ ΠΕΛΑΓΙΑ
XVII	Χήρα	ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
XVIII	Ο ίδιος	ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
XIX	Ο ίδιος	ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ
XX	Ο ίδιος	ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Εξέλιξη του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης κατά συνοικία*

ΣΥΝΟΙΚΙΑ	Πληθυσμός 1478	Αναμενόμενος πληθυσμός αχρονολόγητου κατάστιχου	Πραγματικός πληθυσμός αχρονολόγητου κατάστιχου	Απόκλιση μεταξύ αναμενόμενου και πραγματικού πληθυσμού
ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΟΥ	992	1.250	1.563	313
ΑΓΙΑΣ ΠΕΛΑΓΙΑΣ	950	1.197	1.655	458
ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ	663	835	756	-79
ΧΡΥΣΗ	712	897	851	-46
ΑΣΩΜΑΤΩΝ	935	1.178	1.053	-125
ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ	263	331	153	-178
ΟΜΦΑΛΟΥ	392	493	315	-178
ΚΑΤΑΦΥΓΗΣ	530	668	536	-132
ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ	490	617	749	132
ΓΙΑΝΝΗ ΜΑΥΡΟΥ ΚΑΛΗ	167	210	45	-165
	6.094	7.676	7.676	0

Παρατηρήσεις:
- Αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού μεταξύ των ετών 1478 και αχρονολόγητου κατάστιχου: 7676-6094 = 1582 άτομα. Ποσοστιαίως 1582/6094 = 26%.
- Η αύξηση κατά 26% αντιστοιχεί ετησίως:
- Για εικοσαετή περίοδο σε 1,11%.
- Για εικοσιπενταετή περίοδο σε 0,92%
- Για τριακονταετή περίοδο σε 0,77%.
- Στον 19ο αιώνα, η ετήσια αύξηση υπολογίζεται σε 3,5%**

* Β. Δημητριάδης, *Η τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, σ. 50.
** Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, 124.

ΣΥΝΟΙΚΙΑ	Απόκλιση μεταξύ αναμενόμενου και πραγματικού πληθυσμού
ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΟΥ	313
ΑΓΙΑΣ ΠΕΛΑΓΙΑΣ	458
ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ	132
ΧΡΥΣΗ	-46
ΟΜΦΑΛΟΥ	-178
ΚΑΤΑΦΥΓΗΣ	-132
ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ	-79
ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ	-178
ΑΣΩΜΑΤΩΝ	-125
ΓΙΑΝΝΗ ΜΑΥΡΟΥ ΚΑΛΗ	-165

νάστες έλαβαν μέτρα, για να αποφύγουν την υπερβολική συγκέντρωση στην περιοχή της εγκατάστασης, συγκέντρωση που προκαλούσε ανταγωνισμό και άνοδο στις τιμές γης[59]. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι χριστιανοί των βορειοτέρων συνοικιών έσπευσαν να καταλάβουν την λιγότερο κατοικημένη παραθαλάσσια ζώνη, πριν εγκατασταθούν όλοι οι πρόσφυγες Εβραίοι. Διότι η μαζική μετακίνησή τους μετά την εγκατάσταση των Εβραίων θα ήταν αδύνατη.

Είναι αλήθεια ότι —κατά την εκτίμηση των ειδικών— δεν έχει σωθεί ολόκληρο το τμήμα του κατάστιχου που αφορά τον εβραϊκό πληθυσμό, χωρίς όμως να μπορεί να προσδιοριστεί αν το κομμάτι που χάθηκε ήταν πολύ μεγάλο[60]. Συγκεκριμένα, το εναπομείναν τμήμα περιλαμβάνει ολόκληρη την ομάδα των Ασκεναζίμ, που περιλαμβάνει μόνο 68 οικογένειες[61]. Το ημιτελές τμήμα που περιλαμβάνει τους Σεφαρντίμ είναι πολυπληθέστερο και αριθμεί 754 οικογένειες. Έχουμε, έτσι, ένα σύνολο 822 καταγεγραμμένων εβραϊκών οικογενειών, έναντι 1.700 μουσουλμανικών και 1.215 χριστιανικών.

Με βάση τα γεωγραφικά και τα πληθυσμιακά δεδομένα που προαναφέρθηκαν, η χρονολόγηση του κατάστιχου θα πρέπει να εντοπιστεί σε χρόνο που δεν απέχει πολύ από την έλευση των πρώτων εβραϊκών μεταναστευτικών ρευμάτων.

Μια άλλη παρατήρηση προέρχεται από την ηλικία των προσώπων που άφησαν ίχνη και τον αναμενόμενο κύκλο του βίου τους. Υπενθυμίζουμε ότι ίχνη βρίσκονται για 13 επί 56 προσώπων του κατάστιχου του 1478, δηλαδή για το 23% του πληθυσμού.

Από τη μοναδική γνωστή ηλιακή σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, με βάση το κατάστιχο του 1835, προκύπτει ότι μόνο το 10% του πληθυσμού άνω των 15 ετών πέρασε το εξηκοστό έτος της ηλικίας του. Ακόμη και αν τα πρόσωπα αυτά που εντοπίσαμε ήταν αφενός τα νεότερα το 1478 και αφετέρου τα μακροβιότερα την εποχή που συντάχθηκε το αχρονολόγητο κατάστιχο, η πιθανότητα να επιβίωσε το 23% του πληθυσμού του 1478 για περισσότερο από 20 έτη είναι αμελητέα[62].

Τέλος, πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού (βλέπε παρατηρήσεις στον πίνακα 2). Αν η απόσταση μεταξύ των δύο κατάστιχων προσδιοριστεί στα 30 χρόνια, τότε ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού που προκύπτει είναι εξαιρετικά χαμηλός.

Το συμπέρασμά μας είναι ότι η χρονολόγηση του κατάστιχου θα πρέπει να μετατοπιστεί προς τα τελευταία χρόνια του 15ου αιώνα.

59. Ε. Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη, τουρκοκρατία και μεσοπόλεμος*, σ. 63-70.

60. H. Lowry, "When Did the Serhardim...", *ό.π.*, 205 και 207.

61. Η εκτίμηση των ιστορικών είναι ότι οι Ασκεναζίμ εγκαταστάθηκαν πριν από τους Σεφαρντίμ, περί το 1470. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 215 και Ρένα Μόλχο, "Η εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη", *Ο Παρατηρητής* 25-26 (1994) 19. Η απουσία των Ασκεναζίμ από τον κατάλογο του 1478 δεν έχει ερμηνευθεί. Για πιθανές εξηγήσεις βλ. H. Lowry, "Portrait of A City ", *ό.π.*, 261-264.

62. Ο μέσος όρος των προσώπων με ηλικία άνω των 15 ετών ήταν 36 χρόνια, με μέση απόκλιση 14 ετών. Ο υπολογισμός έγινε από τον γράφοντα, με βάση τα στοιχεία των Meropi Anastassiadou, "Yanni, Nikola, Lifder et les autres... Le profil demographique et socio-professionnel de la population orthodoxe de la Salonique a la veille des Tamzimat", *Sudost-Forschungen* 53 (1994) 113-115 και Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής: Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997, σ. 119-132.

Γιώργος Αναστασιάδης

Η Θεσσαλονίκη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου: Λογοτεχνικές αναφορές στο «φαντασμαγορικό συνονθύλευμα» της πόλης

«Την εποχή εκείνη είχαν μαζευτεί μες στην αυλή του όλα τα μιλέτια, κι είπε ο Νικόλας: "κάτι πρέπει να κερδίσω", που του είχαν πιάσει τα δωματιάκια και κόντευαν να χωθούν και μες στο σπίτι και στο κρεβάτι του που λέει ο λόγος.

Και ήταν Σέρβοι, Γάλλοι και Εγγλέζοι και άλλοι από το Τονκίνο, κίτρινοι και ζουάβοι και Σενεγαλέζοι και Μαροκινοί κι από πάνω μελαψοί απ' την Ινδία και με τα σαρίκια τους τρεις πήχες τυλιγμένες. Και όλοι και όλα φασαρία και πανζουρλισμός, να φουμάρουνε αλλοπαρμένοι και —το πιο χειρότερο— να πίνουν και να βλαστημούν σε χίλιες γλώσσες (...) Και τις νύχτες να ξεχύνονται σα διάβολοι και να μη λογιέσαι πια αφέντης μες τον τόπο σου. (...) ... Έτσι που άλλοι φεύγαν και άλλοι έρχονταν, έτσι που άδειαζαν ή γέμιζαν οι στρατώνες δίχως να καταλάβεις και που φτάναν όλο και καινούργιες τους φουρνιές και τους στέλναν, λέγαν, δίχως τελειωμό στο μέτωπο και τους τρώγαν τα κανόνια, τα λαγούμια και οι ξιφολόγχες (...)

Και ήτανε και οι 2 σέρβοι αξιωματικοί που τους είχε τώρα μήνες στην αυλή του (...) που μεθούσαν ως τα άγρια μεσάνυχτα και κρατούσαν ξυπνητή τη γειτονιά (...) και οι Ιταλοί με τα ξουράφια τους που είχαν, λέει, μια θανάσιμη επιδεξιότητα, σου τα πετούσαν από μακρυά και δεν είχε, λέγαν, μείνει ούτε γάτα, ούτε γάτος μες στην πολιτεία. (...) Κι' απ' τους Γάλλους άλλα πάλι τα παράπονα, πως τα πίνανε αγρίως και δεν ξέρανε τι κάνανε (...)

Τέτοια και άλλα τόσα γίνονταν καθημερινά "μέχρι που να φύγουν και να ησυχάσουμε", έλεγε ο κόσμος, να τελειώσει και ο πόλεμος, η στέ-

ρηση και να πάει ο κάθε κατεργάρης πίσω από τον πάγκο του (...) Απ' τους άγγλους λόρδους ούτε ν' αγοράσεις ούτε να πουλήσεις μια και ήταν ακατάδεκτοι και φουσκωμένοι, κατεβάζανε πουτίγκες ή ζαμπόνια και ουΐσκυ, όλα πράγματα που δεν τα ξέραμε (...)

Στα 1918 τους χάσαν όλους και ξεχάστηκαν και είπαν "ε, δεν είδαμε και το κακό τους — που τους είχαν κάψει — κι έτσι έπεσαν στον ύπνο ήσυχα..."»

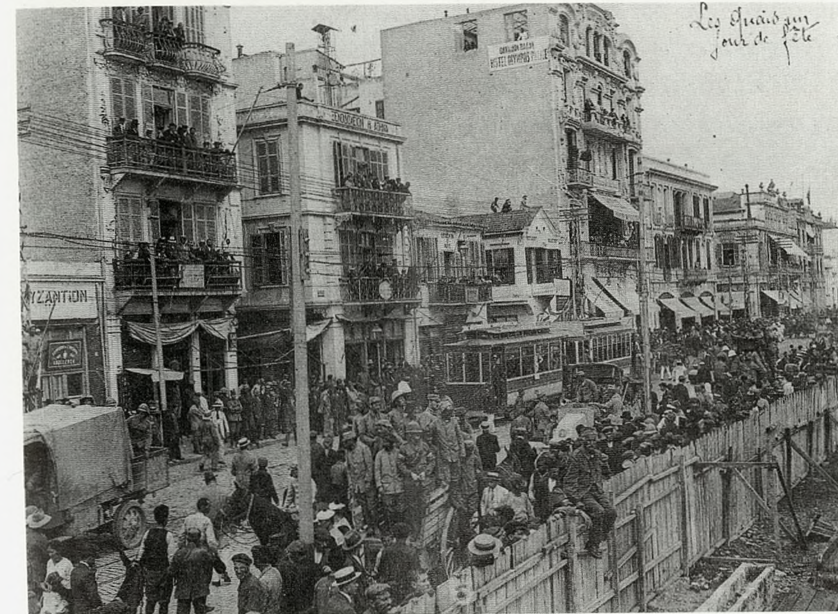
Φιλοτεχνημένη από τον Ν. Μπακόλα ("Μυθολογία", 1977) αυτή η γλαφυρή εκδοχή της Θεσσαλονίκης του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου, με το βλέμμα και την έκφραση ενός ταπεινού "καθημερινού" μαγαζάτορα της πόλης, είναι μια από τις πιο χαρακτηριστικές ψηφίδες στο μωσαϊκό που συνθέτουν τα κείμενα που έχουν γραφεί για να αναπλάσουν — αναβιώσουν το χρώμα και το ύφος της πολιτείας, που μεταβαίνει σ' αυτά τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου από την μια "εποχή" στην άλλη και βιώνει μια μοναδική ρευστότητα σ' όλα τα επίπεδα, σε μια ατμόσφαιρα γοητευτικού μυστηρίου. Και είναι αυτή η "μαγγανεία" που συνέβαλε αρκετά στην δημιουργία μιας μυθολογίας για την Θεσσαλονίκη αυτών των χρόνων.

Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι μαρτυρίες που αντλούμε από λογοτεχνικά και αναμνησιογραφικά κείμενα δεν έχουν την ιστορική τους αξία, έστω και για να μυρίσουμε κάτι από την "αύρα" της εποχής. Και πάντως ένα είναι βέβαιο, ότι προσφέρουν στον ερευνητή ένα σαγηνευτικό ταξίδι στα τοπία της μνήμης, διασώζοντας "κομμάτια και θρύψαλα" από την αίσθηση και την καθημερινότητα της Θεσσαλονίκης εν πολέμω.

Τα νέα ήθη που έφεραν στη ζωή της Θεσσαλονίκης του μακεδονικού μετώπου ο πόλεμος και οι σύμμαχοι αναδύονται από το βιβλίο που έγραψε ο Μ. Τριάστερος (= Μίνως Λαγουδάκης) και που φέρει τον εύγλωττο τίτλο: "Ο κύριος Παρλεβού Φρανσέ και η Κυρία Ιτσελόγκουε" (1920;) Ενδεικτικό είναι το παρακάτω παράθεμα:

«... Που τά' βρε τα χιλιάρικα η Μαζέτα και τα πεντακοσάρικα η Πέρδικα; που βουτήχθηκε ο Λυκουρίνος στα μπριλάντια και στο μάλαμα; (...) Είναι αληθές ότι όλα αυτά τα παιδιά εδυστυχούσαν πριν έλθωσιν οι Σύμμαχοι. Αλλά τώρα εργάζονται (...) Η Πέρδικα είναι σήμερα ένας από τους καλύτερους εκφορτωτάς (...) Εκφορτώνει απλούστατα τα αυτοκίνητα των εγγλέζων την νύκτα. Όταν μεταφέρει το αυτοκίνητο από τας αποθήκας σάκκους αλεύρι, ζάχαρι κ.λπ. η Πέρδικα σου ρίχνεται επάνω με ζούλα και κρύβεται μέσα στα σακιά. Κατόπιν, από κάθε δρόμο που περνά το αυτοκίνητο περιμένει και κάποιος φίλος εις τον οποίον ρίπτει από ένα σακί. Και στα τελευταία, προτού φθάση το αυτοκίνητον στο Μπεχτσινάρι, πηδά και ο ίδιος και φεύγει (...) Και ο Λυκουρίνος; Αυτός είναι τώρα εργοστασιάρχης, μπορούμε να πούμε, σου φτιάνει, φίλε μου, μια μπύρα με τσάι και με καμμένη ζάχαρη που τροφοδοτεί τα κυριότερα καταστήματα. (...) Η Μαζέτα πάλι είναι στη μυστική γαλλική αστυνομία. Δεν ξέρει γράμματα, αλλά τα ρεπορτάζ τα λέει και του τα γράφουν άλλοι. Αυτός μόνον τα σχίζει και πληρώνεται δια να τα σχίση, όσο βαστά η ψυχή του (...)

Τρία ολόκληρα έτη παρήλθον αφ' ης εποχής εμεσουράνει εν Θεσσαλονίκη ο κ. Παρλεβού Φρανσέ και εσπινθηροβόλει η κυρία Ιτσελόγκουε.

Συγκεντρωμένο πλήθος στην οδό Κουντουριώτου περιμένει την άφιξη των πρώτων ρώσων στρατιωτών για την ενίσχυση του μακεδονικού μετώπου (30 Ιουλίου 1916).
[«Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Μεγάλου Πολέμου. Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής, 1915-1919». Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1991].

Τα τελευταία συμμαχικά συντάγματα είχον ήδη αναχωρήσει τμηματικώς, εγκαταλείποντα αμαξητούς δρόμους και εγκαταστάσεις χρησιμότατες, αλλά εν ταυτώ και ερείπια και υλικόν πολέμου αφθονώτατον. Το περιττόν εκείνον υλικόν χάρις εις την εμποριχήν ιδιοφυΐαν ενός Αρμενίου απερρόφησε τας σφριγώσας δραχμάς της αγοράς της Θεσσαλονίκης, μεταβληθείσης εις διασυμμαχικόν κάλαθον των αχρήστων...»

Ήδη λίγο καιρό μετά την άφιξη των Συμμάχων, ο αρθρογράφος της εφ. "Άγκυρα" (24.11.15), Κλέων Βρανάς, εκφράζει, εν θερμώ, μ' αρκετή υπερβολή, την δυσαρέσκειά του για την νέα πραγματικότητα που δημιουργήθηκε στην πόλη: *"...Θα προτιμούσα να μένω στη Γη του Πυρός παρά να βρίσκομαι μέσα σ' αυτή την Νύμφην του Θερμαϊκού την οποία Άγγλοι, Γάλλοι, Σενεγαλέζοι, Μαροκινοί, Αυστραλοί και όλες οι ράτσες της οικουμένης, εστρατπατσάρισαν και την κατάντησαν σαν την πιο σιχαμερή τσιγγάνα (...) Αξιωματικοί, στρατιώται, πολίται, αυτοκίνητα, τραμ, άλογα, μοτοσυκλέτες, αμάξια, κάρα, όλα μαζί ανακατωμένα κινούνται μέσα στους λασπωμένους δρόμους με μελαγχολία και αγανάκτηση ως πένθιμος πομπή...».*

Πολύτιμη θεωρώ την μαρτυρία που καταθέτει, με την αισθαντικότητα που τον διακρίνει, ο 28ετής Ν. Λαπαθιώτης (1888-1944) που φτάνοντας στη Θεσσαλονίκη το φθινόπωρο του 1916 αντικρύζει — όπως γράφει — *«... ένα θέαμα αλλόκοτο και αξέχαστο. Όλων των τόπων και των τύπων οι στολές, αεροπλάνα, μιναρέδες, εβραιόκοσμος, χρυσά γαλόνια και φτερά των βερσαλιέρων, Άγγλοι, Σκωτσέζοι, Γάλλοι, Ιταλοί, Ρώσοι ναύτες και Σενεγαλέζοι, σαρίκια, φέσια, δίχοχα, πηλίκια σ' ένα συνοθύλευμα πολύχρωμο, φαντασμαγορικό. Στην ανθρωποπλημμυρισμένη, κοσμοπολίτικη Θεσσαλονίκη (που αμέσως βάφτισα "Λευκό Πύργο της Βαβέλ") καταλύσαμε μαζί με τον πατέρα μου στο άνετο σπίτι ενός δικηγόρου κοντά στην Πλατεία Διοικητηρίου. Το σπίτι αυτό δεν ησύχαζε από τις αδιάκοπες επισκέψεις επισήμων και αφανών, στρατιωτικών και πολιτικών, Ρωμιών και ξένων. Ο Βενιζέλος, ο Σαράιγ, ο Μιλν, ο Κουντουριώτης, ο Δαγκλής, ο Ρέπουλης, ο Παρασκευόπουλος, όλοι οι τότε υπουργοί και*

στρατηγοί πέρασαν από την πόρτα του, κάνοντας ή ανταποδίδοντας την τυπική επίσκεψη στον υποστράτηγο πατέρα μου.

Εκεί στο γραφικό το παλατάκι που έμενε η Τριανδρία του Κινήματος γνώρισα κι εγώ τον Βενιζέλο και ήρθα σ' επαφή μαζί του για πρώτη και στερνή φορά. Με την χαρακτηριστική (...) ευλυγισία της ματιάς του, της κουβέντας και των τρόπων του, σηκώθηκε μόλις μπήκαμε από το γραφείο του και μου 'σφιξε το χέρι δυνατά, ενώ συγχρόνως με περιεργαζόταν με τα διεισδυτικά του μάτια (...)

Ένα βράδυ γυρίζοντας στο σπίτι έπειτα από μία επικίνδυνη περιπλάνησή μου ως τα τείχη, βρέθηκα μπροστά σ' ανθρώπους ξαπλωμένους σαν νεκρούς καταμεσής του δρόμου (οι φόνοι και οι μεταμεσονύκτιες ληστείες ήταν τότε κάτι πολύ συνηθισμένο). Είδα πως ήταν ναύτες με τις άσπρες τους στολές και τύφλα στο μεθύσι, που παραλίγο να πατήσω στα πελώρια και ακίνητα κορμιά τους. Δεν θα ξεχάσω την συγκίνησή μου όταν ένα απόγευμα άκουσα την ιταλική ναυτική μπάντα να παίζει μέρη της αγαπημένης μου "Τραβιάτας"... Ο πατέρας μου έδωσε και μία διάλεξη στο κινηματοθέατρο του Λευκού Πύργου "περί πειθαρχίας", όπου ήταν όλες οι αρχές και η κοινωνία της πόλης...»

Η Θεσσαλονίκη των Συμμάχων

Χαρακτηριστικές όψεις από το "φαντασμαγορικό συνοθύλευμα" της καθημερινής "ανθρωποπλημμυρισμένης" Θεσσαλονίκης των Συμμάχων διασώζει με το γλαφυρό του ύφος ο Γεώργιος Βαφόπουλος: ("Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης"):

«...Με την παρουσία του συμμαχικού στρατού η Θεσσαλονίκη είχε αποκτήσει τώρα μια καινούργια γραφικότητα. Γάλλοι φαντάροι με τις γαλάζιες στολές τραγουδούσαν στους δρόμους τη "Madelon", ένα τραγούδι πολύ της μόδας την εποχή εκείνη... Πολλοί απ' αυτούς είχαν αφημένα μικρά γενάκια κι άλλοι πάλι, καλλιτέχνες φαίνεται, στήνανε τα φορητά καβαλέτα τους καταμεσής των δρόμων για να ζωγραφίζουν την ακουαρέλα ενός παλιού σπιτιού. Κάπνιζαν μαύρες χοντρές πίπες (...) και συχνά πίνανε κρασί στις ταβέρνες. Κι όλοι σχεδόν κουβαλούσαν από μια φωτογραφική μηχανή και φωτογράφιζαν τα βυζαντινά μνημεία ή τις ζωντανές γραφικότητες της πόλεως. (...) Οι αξιωματικοί γυρίζανε κρατώντας χοντρά ξύλινα μπαστούνια. Στο γαλλικό στρατό υπηρετούσαν και Μαροκινοί Ζουάβοι με τα ψηλά κόκκινα φέσια, αλπινιστές με τα μεγάλα μαύρα μπερέ (...) Αναμίτες με λοξά μάτια και σκούρα βαμμένα δόντια (...) Κι ακόμα γύριζαν στους δρόμους μαύροι Σενεγαλέζοι από τις γαλλικές αποικίες της Αφρικής. Τούτα τα αγαθά παιδιά της μαύρης ηπείρου ήσαν ο τρόμος των μικρών παιδιών και των μανάδων, γιατί είχαν ακουσθεί κάτι φήμες πως τάχα κλέβανε μικρά παιδιά και τα τρώγανε κρυφά στους καταυλισμούς τους (...) Οι Εγγλέζοι, νέα ξανθά παιδιά με ρόδινα μάγουλα πάντα ξυρισμένα, περπατούσαν δύο-δύο ή και περισσότεροι, δίχως να χάνουν το στρατιωτικό ρυθμό του βήματος. Όλοι οι Εγγλέζοι, σύμφωνα με μια παλιά παράδοση, ήσαν για τον ελληνικό λαό αληθινή γενιά από λόρδους. Και τα νέα αυτά παιδιά που γύριζαν στους δρόμους της Θεσσαλονίκης έπρεπε, σύμφωνα με την ίδια παράδοση, νά' ναι όλα γιοι εκατομμυριούχων λόρδων. Γιατί αλλιώς δεν μπορούσε να εξηγηθεί πώς πετούσαν με τόση ευκολία τα σελίνια τους αγοράζοντας σε τιμές υπερβολικές τα πιο

Η παραλία της Θεσσαλονίκης στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Ιανουάριος 1916.
[«Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Μεγάλου Πολέμου. Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής, 1915-1919». Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1991].

φθηνά πράγματα που τα παρουσιάζουν για σπουδαία ευρήματα έξυπνοι εβραίοι κομπιναδόροι ή ελληνικές ατσίδες.

Το μοναδικό τραγούδι που είχαν μάθει να λένε ήταν το "Tipperary". Κι' αυτό είχε γίνει μαζί με τη "Madelon" των Γάλλων ένα σύμβολο του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Όμως στα καφέ Σαντάν πού' χανε ξεφυτρώσει σε κάθε γωνιά για την ψυχαγωγία των νέων αυτών λόρδων παραμέριζαν αυτό το χαριτωμένο "Tipperary" για να τραγουδήσουν κάποιο σοβαρό τραγούδι, καθώς το απαιτούσε η περίσταση. Ανέβαιναν τότε τρικλίζοντας στο παλκοσένικο κι επέμεναν να τραγουδήσουν το "God Save the King" (...)

Και ο κόσμος έσπαζε πλάκα όταν τα αυτοκίνητα της στρατιωτικής αστυνομίας μαζεύανε τα νέα αυτά παιδιά της παλιάς Αλβιόνος από τους δρόμους, όπου ήσαν κατάχαμα ξαπλωμένα με βαρύ το κεφάλι τους από το ποτό και ξαλαφρωμένη την τσέπη τους (...)

Οι μελαχρινοί Ινδοί με τις χακί στολές και τα τουρμπάν στο κεφάλι ήσαν οι πιο χαρακτηριστικοί τύποι του αποικιακού στρατού. Όμως οι Σκωτσέζοι ήταν εκείνοι που έδιναν ένα ξεχωριστό τόνο. Έκαμναν συχνές παρελάσεις, ντυμένοι με την ιδιόμορφη στολή τους, παίζοντας μονότονους σκοπούς στις φουσκωμένες τους γκάιντες (...)

Το ίδιο εκείνο καιρό έβλεπε κανείς και ρώσους στρατιώτες του Τσάρου, Σέρβους, φτωχοντυμένους και δυστυχείς και Ιταλούς με τις σκούρες πράσινες μπέρτες (...)

Τις Κυριακές στην πλατεία του Λευκού Πύργου μία περίφημη ιταλική μπάντα έπαιζε ολόκληρα κονσέρτα συμφωνικής μουσικής. Κι ένας κοντόσωμος μελαχρινός κορνετίστας είχε γίνει ξακουστός για την τέχνη του να κάμνει παιχνίδια από μεταλλικούς ήχους (...)

Στις δοξολογίες των επίσημων εορτών, ο ελληνικός στρατός άπλωνε την παράταξη του γύρω από την Αγία Σοφία. Κρητικοί χωροφύλακες με βράκες κολλημένες στα πόδια κρατούσαν την τάξη. Ο Βενιζέλος με υπουργούς που φορούσαν όλοι φράκα και ψηλά μαύρα καπέλα, οι στρατηγοί των Συμμάχων, τα ξένα επιτελεία, οι συντεχνίες με τα λάβαρά τους κι όλος εκείνος ο κόσμος των προσωπικοτήτων της προσωρινής κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας έδιναν τον επίσημο τόνο σ' όλο αυτό το εκπληκτικό μωσαϊκό που ήταν η Θεσσαλονίκη εκείνα τα χρόνια...».

Το Ζέπελιν

Ειδική αναφορά γίνεται από τον Γ. Βαφόπουλο στο "περίφημο" Ζέπελιν που είχαν καταρρίψει οι Σύμμαχοι σε μια νυκτερινή επιδρομή του κατά της Θεσσαλονίκης.

Στο Ζέπελιν αυτό αφιερώθηκαν τότε επιθεωρησιακά τραγούδια:

"Τα Ζέπελιν μας ήρθαν και μπόμπες μας ερρίξαν
αλλά μας κάνανε, μα το σταυρό, μια τρύπα στο νερό",

είναι ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς στίχους.

Ο Γ. Ιωάννου σημειώνει κι ένα άλλο παρεμφερή στίχο:

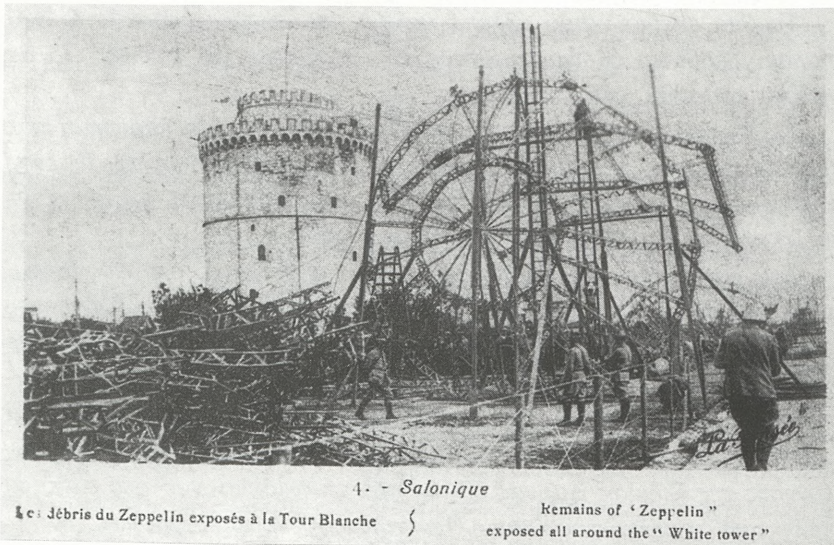
"Και ζέπελιν μας ήρθαν και βόμβες μας
ερρίξαν και τάχουμε για σουβενίρ
avec les compagnies".

υπενθυμίζοντας ότι από το μέταλλο του Ζέπελιν βγήκε τότε η μόδα να κάμνουν δακτυλίδια και άλλα φτηνοκοσμήματα που τα 'παιρνε ο κόσμος ως σουβενίρ.

"Τώρα" —παρατηρεί ο Ιωάννου— "το μόνο σουβενίρ της τρελής όσο και μεγάλης για την πόλη μας εποχής είναι το νεκροταφείο Ζεϊντελίκ, όπου χιλιάδες από τους άντρες των συμμάχων κοιμούνται τον νήδυμο, ζυγισμένοι και στοιχημένοι για πάντα". Το Ζέπελιν, πάντως, τροφοδοτεί μέχρι τις μέρες μας την σχετική φιλολογία:

Το 1996 ένα καλογραμμένο κείμενο του Γ. Σκαμπαρδώνη ξαναζωντάνεψε τον θρύλο του.

"...*Το αερόστατο Ζέπελιν*" —γράφει ο Γ.Σ.— "*που συντετριμμένο εκτέθηκε μπροστά στο Λευκό Πύργο (ως τρόπαιο, ως σκοτωμένη αρκούδα) έμεινε για καιρό στην παραλία εκεί να το βλέπει ο διερχόμενος κοσμάκης (...) Αλλά και για να το μετατρέψουν τα φαντάρια της Στρατιάς της Ανατολής και οι φωτογράφοι της εποχής σε χιλιάδες φωτό και κάρτες, διασώζοντας το έτσι στον αιώνα: Αν δεν είχε καταρριφθεί, δεν θα είχε φωτογραφηθεί —κανείς πλέον δεν θα το θυμόταν κι αυτό ίσως είναι ένα ανάποδο μάθημα αθανασίας (...) Περιέργως δεν έχει γραφεί ούτε ένα ποίημα γι' αυτό το θρυλικό Ζέπελιν, ούτε ένα σονέτο ούτε ένας στίχος από τους θεσσαλονικείς λογοτέχνες του μεσοπολέμου.*

Τα συντρίμμια του Ζέπελιν. (Ι. Μέγας «Θεσσαλονίκη – Μάιος 1916: Η κατάρριψη του Ζέπελιν, μέσα από τις καρτποστάλ», 1993)

Το μεγαλόπρεπο σκάφος, λοιπόν, σηκώθηκε από την Ουγγαρία και άρχισε να πλέει αθόρυβα ως παχιά εναέρια πέστροφα διαμέσου του ποταμού Μοράβα και του Αξιού. Το σκάφος είχε ξαναβομβαρδίσει την πόλη τις νύκτες της 31ης Ιανουαρίου και 17ης Μαρτίου 1916. Την παράξενη νύχτα της 5ης Μαΐου 1916, μετά τα μεσάνυχτα, το ανάλαφρο απειλητικό Ζέπελιν εντοπίστηκε στα ελληνοσερβικά σύνορα, οπότε στη Θεσσαλονίκη της Ανατολικής Στρατιάς έπεσε σήμα και πανικός: οι γκαζόλαμπες σβήνουν, τα φώτα όλα εξαφανίστηκαν, μέχρι και τα κόκκινα φανάρια του Βαρδαριού και της Μπάρας προτίμησαν την εσωστρέφεια. Συναγερμός! Τα πολεμικά πλοία, που νυσταγμένα ομφαλοσκοπούσαν στον Θερμαϊκό, ξύπνησαν, τα τροχειοδεικτικά του Λευκού Πύργου, του Επταπυργίου και του Χορτιάτη άρχισαν να ψαχουλεύουν αγωνιωδώς τον ουρανό, ενώ οξυδερκείς διασταυρούμενοι προβολείς όργωναν με άγχος τον μαύρο θόλο της νύχτας.

Η πόλη όλη επί ποδός!

Πέφτουν οι πρώτοι ατζαμίδικοι κανονιοβολισμοί, συμμαχικά καταδιωκτικά αεροσκάφη σηκώνονται βιαστικά από το Σέδες και τον αεροσταθμό του Καράμπουρνου (...) Το Ζέπελιν πλησιάζει τρυφερά προς τις εκβολές του Αξιού. Η Θεσσαλονίκη έχει αλλοφρονήσει. Όλες οι πυροβολαρχίες αρχίζουν άσπλαχνο πυρ είτε στα κουτουρού, είτε κατά του δυσδιάκριτου αργοσάλευτου Ζέπελιν που αιωρείται πάνω από την πόλη (...)

Ο Γάλλος Gustave Govin, που διανυκτέρευε το βράδυ εκείνο στην έπαυλη Μοδιάνο, γράφει:

«...Οι προβολείς ανακαλύπτουν το Ζέπελιν κι αυτή τη φορά δεν θα το εγκαταλείψουν. Δεν θα μπορέσει τώρα να ξεφύγει από την εκθαμβωτική αγκάλη που θα του δώσει τη χαριστική βολή. (...) Νάτο, κτυπημένο. Κλυδωνίζεται, αναφλέγεται, κατεβαίνει, σκάει και σαν αναμμένος δαυλός βουτάει μέσα στη νύκτα. Κραυγάζουμε από θαυμασμό. Όλα τελείωσαν".

Λαβωμένο το Ζέπελιν, ως καμακωμένη εναέρια φάλαινα της νύχτας βούτηξε προς τα νερά της εκβολής του ποταμού. Γράφτηκε δε πως την πιο εύστοχη βολή την εισέπραξε από το εγγλέζικο καταδρομικό "Agamemnon", μια οβίδα κατάστηθα σε συνδυασμό μ' άλλες οβίδες που έφαγε και από άλλα πολεμικά που ναυλοχούσαν στον Θερμαϊκό (...)

Τα συντρίμμια του Ζέπελιν τα κουβάλησαν οι Σύμμαχοι πρώτα στο αεροναυτικό πεδίο του Καραμπουρνού και μετά τα μετέφεραν με φορτηγίδες μπροστά στον Λευκό Πύργο (...) εκεί το έβλεπαν για καιρό, βολτάροντας, ο λαός και οι στρατιώτες της Ανατολικής Στρατιάς που το φωτογράφιζαν ανηλεώς ως κήτος που εξώκειλε...".

Το Ζέπελιν, λοιπόν, "έκλεψε τότε την παράσταση" και διασώθηκε στη λαϊκή μνήμη κομματιασμένο σε φω-μπιζού, δίσκους για καφέ και σουβενίρ.

Μαρτυρίες

Όμως το ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης του Α' Παγκόσμιου πολέμου συμπληρώνουν θραύσματα από πολύτιμες μαρτυρίες που έχουν καταθέσει και οι αναμνησιογράφοι της πόλης. Περιοριζόμαστε σε τρία ενδει-

κτικά παραθέματα από κείμενα του Ν. Σφενδόνη, του Β. Μεσολογγίτη και του Ν. Χριστοδούλου.

Στο κείμενό του με τον εύγλωττο τίτλο "Ευδαίμων Βαβυλών η Θεσσαλονίκη" ο Ν. Σφενδόνης μας παρέχει κατ' αρχήν χρήσιμες πληροφορίες για την τοπογραφία των κτιρίων στα οποία είναι εγκατεστημένες οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές!

[:Ο Σαράιγ στο "Ορφανοτροφείο Μέλισσα", όπου προηγουμένως λειτουργούσε το βουλγαρικό προξενείο. Η "Βίλα Ίντα" (όπου το τουρκικό προξενείο) στην οδό Μισραχή χρησιμοποιήθηκε ως ξενώνας άγγλων αξιωματικών. Ως αγγλικό στρατηγείο νοικιάσθηκε ένα διώροφο σπίτι, όπου στα χρόνια του '60 το σχολείο "Κοραής". Εκεί εγκαταστάθηκε ο άγγλος στρατηγός Μιλν κ.λπ.].

Ενδιαφέρουσα είναι η βιωματική μαρτυρία του Ν. Σφενδόνη από την ημέρα της υπογραφής της ανακωχής στη Θεσσαλονίκη (29.9.1918):

«... Ήταν ώρα 4 μ.μ. ... Μόλις είχαμε σχολάσει από το απογευματινό πρόγραμμα του γυμνασίου μας (...) Φθάνοντας από την Εδμόνδου Ροστάν στη Μισραχή δύο γάλλοι χωροφύλακες μας σταμάτησαν ευγενικά για να περάσει ένα αυτοκίνητο που ερχόταν με μεγάλη ταχύτητα. Ήταν ανοιχτό, άσπρο από τη σκόνη και μέσα σ' αυτό 4 ηλικιωμένοι άνθρωποι, ο ένας μάλιστα με γένια. Πίσω ακολουθούσε άλλο αυτοκίνητο επίσης σκονισμένο με 4 αξιωματικούς των Συμμάχων. Τα αυτοκίνητα εστάθμευσαν μπροστά στην Γερμανική Σχολή που εχρησιμοποιείτο ως κατάλυμμα των γάλλων αξιωματικών. Ήταν οι πρέσβεις των Βουλγάρων που έρχονταν να υπογράψουν την ανακωχή. Αφού πλύθηκαν, ξαναμπήκαν στο αυτοκίνητο, κρατώντας τους χαρτοφύλακες κάτω από τις μασχάλες τους και κατευθύνθηκαν στο Στρατηγείο του Ντ' Εσπερέ. Εγώ και οι συμμαθητές μου πετάξαμε τα πηλίκια στον αέρα φωνάζοντας: "Ζήτω η Ελλάς". Είμασταν από τους πρώτους που πληροφορηθήκαμε και ζήσαμε το μεγάλο ιστορικό γεγονός...".

"Και να εγώ ενώπιον του φοβερού Αρχιστρατήγου Σαράιγ —αφηγείται ο δημοσιογράφος Β. Μεσολογγίτης— Έκοβε βόλτες, εσταμάτησε, γύρισε και με κοίταξε βλοσυρά. Με τις άσπρες παχειές και στριμμένες μουστάκες του, με τα φουντωμένα κάτασπρα μαλλιά του και με το παγερό βλέμμα του μ' έκανε να τα χάσω. Άρχισε να ομιλεί εντόνως και όσο προχωρούσε τόσο εθύμωνε και εδυνάμωνε τον τόνο της φωνής του. Κατάλαβα —με τα λίγα γαλλικά μου— ότι μου έλεγεν ότι αυτό που έκαμα ήτο σοβαρόν πράγμα, ότι θα μου εστοίχιζε, αν όχι στρατοδικείο, ασφαλώς όμως εξορία, αλλά μια που ήμουν ακραιφνής ανταντόφιλος, με συγχωρούσε, αρκεί να προσέξω στο μέλλον (...)"

Η εφ. "Άγκυρα" του Ι. Κούμενου —σημειώνει ο Β. Μ.— *"είχε παυθεί από τον Σαράιγ, διότι έρριπτε καθημερινώς το Βερντέν όχι μια φορά αλλά 3-4, όσες δηλ. ήταν και οι ημερήσιες έκτακτες εκδόσεις της..."*

Αλλά η Θεσσαλονίκη του Μακεδονικού Μετώπου έχει και την ποδοσφαιρική της ιστορία:

"...Η ομάς του Ηρακλέους" —θυμάται ο Ν. Χριστοδούλου— *"ηγωνίζετο επανειλημμένως μετά των αγγλικών ομάδων. Κατά το 1917 ο σύλλογος επέτυχε να αναθέσει την προπόνησιν των ποδοσφαιριστών μας εις τον Πέρυ Γ. Κορχ, έναν εκ των καλυτέρων ποδοσφαιριστών του αγγλικού στρατού, εις ον ανέθεσε και την γενικήν αρχηγίαν των ομάδων. Ο Κορχ, αγαπήσας ενθουσιωδώς τον Ηρακλή, επεδόθη μετά φανατισμού στα καθήκοντά του, πέτυχε δε δωρεάς εις αθλητικά είδη εκ μέρους του αγγλικού στρατού προς τον Σύλλογον (...)*

Την 9.4.1917 ο Ηρακλής οργάνωσε τους μεγάλους επίσημους ποδοσφαιρικούς αγώνας μετά της ομάδος του βρετανικού πολεμικού "St. Georges" και των οποίων αι πρόσοδοι διετέθησαν υπέρ των οικογενειών των επιστράτων. Μετά την πυρκαγιά (του '17) το γυμναστήριον του Ηρακλέους κατελήφθη υπό επιτροπής Γαλλίδων Φιλανθρώπων Κυριών, γαλλικά δε αποσπάσματα Μηχανικού μετέτρεψαν αυτό εις στρατωνισμόν πυροπαθών συμπολιτών μας (...)"

Από την Θεσσαλονίκη, αυτό το "φλεγόμενο κέντρο των συμμαχικών δυνάμεων του Α' Παγκοσμίου πολέμου", υποστηρίζει ο Γ. Βαλέτας, ξεκίνησε η αντιπολεμική λογοτεχνία στην Ελλάδα και στη σαλονικιώτικη εφημερίδα "Νέα Ελλάς" είδε το φως ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά κεφάλαια της "Ζωής εν Τάφω" του Στρ. Μυριβήλη, που ήταν ένας από τους διανοούμενους και καλλιτέχνες που υπηρέτησαν στον στρατό της Εθνικής Αμύνης. Αναφέρονται ενδεικτικά οι Μάχιστος, Κατσίμπαλης, Σταμ. – Σταμ., Ράδος Χατζηνάσιος, Αλ. Καζαντζής, Αιμίλιος Ριάδης, Γ. Γουναρόπουλος, Στρ. Δούκας κ.ά.

Δύο χαρακτηριστικοί τύποι άγγλου και γάλλου στρατιωτικού αστυνομικού με φόντο το εστιατόριο του Μ. Λούση «Ο Μέγας Βενιζέλος» στην οδό Εθνικής Αμύνης. Αργότερα ο γιος του, Γ. Λούσης, άλλαξε το όνομα σε «Νάουσα»... (Μάιος 1918). [«Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Μεγάλου Πολέμου. Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής, 1915-1919». Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1991].

Η Θεσσαλονίκη του λογοτεχνικού βλέμματος. Η Θεσσαλονίκη αξιοθέατο και τόπος ψυχαγωγίας, όπως την βιώνουν είτε από κοντά είτε "εξ αποστάσεως" και με "λαογραφική διάθεση" οι ξένοι επισκέπτες της ("Η ξενιτεμένη φανταρία της Αντάντ", όπως γράφει ο Σ. Σερέφας, που έχει συγκεντρώσει σε δύο κείμενά του τις σχετικές μαρτυρίες...), όλοι αυτοί που μαγεύονται από την οπτασία και την ιστορικότητά της, αλλά ταυτόχρονα γκρινιάζουν καθισμένοι στον "Φλόκα" της Πλατείας Ελευθερίας για τις μύγες, τις άσχημες μυρωδιές και την μίζερη καθημερινότητά της...

Αυτό το "φαντασμαγορικό συνοθύλευμα", η "Ευδαίμων" —αλλά και επικίνδυνη— "Βαβυλών", η πόλη σε μια περίοδο μεταβατική που δεν την ξέρουμε ακόμη καλά, περιμένει τους ερευνητές της που με ψηφίδες μνήμης σαν αυτές που περισυλλέξαμε αλλά και με πολλές άλλες (Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης π.χ. δεν έχει ακόμη επαρκώς διερευνηθεί, ενώ έχει ασφαλώς πολλά να μας πει για τις καθημερινές ιστορίες της μικρής ανθρώπινης κλίμακας...) θα συμπληρώσουν το παζλ της Θεσσαλονίκης των μεγάλων αντιφάσεων και των καθοριστικών αλλαγών.

Τέχνη και Αρχιτεκτονική

Νίκος Διονυσόπουλος

Πορτρέτα ρουμάνων ηγεμόνων στην εντοίχια ζωγραφική του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου[1]

Η μελέτη των μεταβυζαντινών πορτρέτων, που διασώζει η τέχνη του Αγίου Όρους μας δίνει τη δυνατότητα, αποκρυπτογραφώντας τα πολυσήμαντα στοιχεία του ιστορικού πορτρέτου ως εικαστικού ντοκουμέντου, να γνωρίσουμε καλύτερα τη μεταβυζαντινή ιστορία και τέχνη του Όρους, αλλά και να κατανοήσουμε δομές του ευρύτερου ορθόδοξου κόσμου την περίοδο της τουρκοκρατίας. Αποδεικνύεται ότι ο Άθως συνέχισε και μετά την πτώση του Βυζαντίου να αποτελεί το σύμβολο της οικουμενικής «χριστιανικής αυτοκρατορίας», προσφέροντας τη δυνατότητα στους ορθόδοξους ηγεμόνες να εκφράσουν στο χώρο του, μέσω της προσωπογραφικής τους παρουσίας, τη θρησκευτικοπολιτική τους ιδεολογία και στάση. Ο λόγος κυρίως για τους ρουμάνους βοεβόδες της Βλαχίας και Μολδαβίας, οι οποίοι, βασιζόμενοι σε βυζαντινά ηγεμονικά πρότυπα, θέλησαν με την υλική ενίσχυση των μονών να εμφανιστούν ως νόμιμοι συνεχιστές της κτητορικής δραστηριότητας των επιφανών αυτοκρατόρων και βασιλέων του Μεσαίωνα. Η βασική αυτή επιδίωξη σε συνδυασμό με άλλα κίνητρα —αναζήτηση της θεϊκής προστασίας, εξασφάλιση της σωτηρίας της ψυχής, προσωπική προβολή— αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη, που ώθησε τις ορθόδοξες αυτές δυνάμεις στο να διατηρήσουν άσβεστη την πνευματική ακτινοβολία του Όρους.

Τα σωζόμενα ιστορικά πορτρέτα στην εντοίχια ζωγραφική του καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου αποτελούν ως εικονογραφικό σύνολο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εικαστικής προβολής της ιδεολογίας ενός ρουμάνου βοεβόδα και κτήτορα. Προτού όμως προχωρήσουμε στην παρουσίαση, ταύτιση και ερμηνεία των πορτρέτων αυτών, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί εν συντομία η ιστορία των σχέσεων της μονής Κουτλουμουσίου με τις ρουμανικές χώρες, και συγκεκριμένα με τη Βλαχία, μέχρι τα μέσα περίπου του 16^{ου} αιώνα.

Η αρχή των σχέσεων αυτών τοποθετείται χρονικά στο δεύτερο μισό 14ου αιώνα, όταν η αδελφότητα του μοναστηριού ζήτησε την οικονομική βοήθεια του βοεβόδα Νικόλαου-Αλέξανδρου (1352 – 1364), γιού του ιδρυτή του μεσαιωνικού πριγκηπάτου της Βλαχίας (ή Ουγγροβλαχίας), Μπασαράμπ Α' (1310 – 1352).[2] Η ίδρυση της μητρόπολης της Ουγγροβλαχίας το 1359 από τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Κάλλιστο Α', πρώην αγειορίτη μοναχό, πρόσφερε προφανώς την κατάλληλη ευκαιρία για την πρώτη αυτή επαφή. Την οικονομική προστασία του Αλέξανδρου, αλλά πολύ πιο ουσιαστική, συνέχισε ο γιος του, Βλάντισλαβ Α' (1364 – circa 1377), γνωστός και ως Βλάικου, στον οποίο απευθύνθηκε ο τότε ηγούμενος της Κουτλουμουσίου Χαρίτων, ζητώντας την οικονομική του ενίσχυση για μια εκ θεμελίων ανακαίνιση της μονής.[3] Οι παραδοσιακοί προστάτες του Αγίου Όρους, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, αλλά και οι σέρβοι ηγεμόνες, ήταν αδύναμοι, λόγω της οθωμανικής επέκτασης, να επωμιστούν ένα τέτοιο έργο. Τον κτητορικό ρόλο του Βλάντισλαβ ανέλαβαν μετά το θάνατό του ο αδελφός του Ράντου Α' (1377-1382)[4] και ο γιος αυτού, Μίρτσεα ο Γέρων. Ο Μίρτσεα, του οποίου η ηγεμονία τοποθετείται μεταξύ του 1386 και 1418, θεωρείται σημαντικός δωρητής· συνέβαλε στην ενίσχυση της έγγειας ιδιοκτησίας της μονής, ενώ δεν αποκλείεται να χρηματοδότησε και την ανακαίνιση του καθολικού, όπως τουλάχιστον αναφέρεται σε έγγραφα ρουμάνων δωρητών του 16ου αιώνα.[5] Ο ίδιος υπήρξε ο πρώτος από τους ηγεμόνες της Βλαχίας που ανέλαβε ένα συστηματικό αγώνα εναντίον του οθωμανικού επεκτατισμού στο όνομα της Ορθοδοξίας, υιοθετώντας για τον εαυτό του την εικόνα του ηγεμόνα-αγωνιστή.[6]

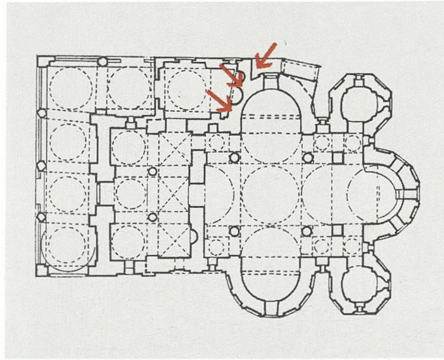
Στη διάρκεια του 15ου αιώνα το ενδιαφέρον της Βλαχίας για το Κουτλουμούσι δε φθίνει, αλλά αντίθετα ενισχύεται, έτσι που μπορεί να γίνει λόγος για τη δημιουργία, από πλευράς των βλάχων ηγεμόνων, μιας ξεχωριστής κτητορικής παράδοσης γύρω από τη συγκεκριμένη μονή, που αποκτά πλέον εθνικό χαρακτήρα. Στον κατάλογο των κτητόρων προστίθενται τα ονόματα του γιου του Μίρτσεα, Βλαντ Ντράκουλ (1436-1446), του Λάιοτα Μπασαράμπ (1473-1477, με διακοπές), του Μπασαράμπ του Νεώτερου (1477-1481) και του Βλαντ του Μοναχού (1482-1495).[7] Ο ένας μετά τον άλλο πιστοποιούν με χρυσόβουλλά τους τη δωρεά γαιών στη μονή. Να σημειωθεί ότι γύρω στα 1475 τη διοίκηση της Κουτλουμουσίου αναλαμβάνουν σλαβόφωνοι μοναχοί, τους οποίους ο πατριάρχης Ιερεμίας Α' σε πράξη του 1541 —όταν ήδη η μονή είχε περάσει και πάλι στα χέρια ελλήνων μοναχών— αποκαλεί Βουλγάρους.[8]

Η βοήθεια που προσφέρθηκε δε στάθηκε ικανή να αποτρέψει την περίοδο κρίσης που βίωσε το μοναστήρι μετά την πτώση του Βυζαντίου, η οποία μάλιστα επιδεινώθηκε με τη μεγάλη πυρκαγιά του 1497. Και σ' αυτή, όμως, την περίπτωση η επέμβαση των βλάχων ηγεμόνων υπήρξε σωτήρια. Από τους κτήτορες του πρώτου μισού του 16ου αιώνα ξεχωρίζουν ο Ράντου ο Μέγας (1495-1508), ο Νεαγκόε Μπασαράμπ (1512-1521) και ο Βλαντ Βιντίλα (1532-1535). Ο Ράντου, γιος και διάδοχος του Βλαντ του Μοναχού, επιβεβαιώνει με έγγραφό του, που εξέδωσε το 1500, τις δωρεές των προκατόχων του, ενώ παράλληλα συμβάλλει στην αναδόμηση του μοναστηριακού συγκροτήματος. Τη μεγαλύτερη βέβαια απόδειξη της συμβολής του αποτελεί ο επιβλητικός πύργος στη νοτιοδυτική πλευρά της μονής, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε το 1508, λίγο μετά το θάνατο του βοεβόδα († μεταξύ 8 και 15 Απριλίου του 1508), όπως μαρτυρεί ανάγλυφη επιγραφή.[9]

Η ανακαίνιση της μονής Κουτλουμουσίου συνεχίστηκε με έξοδα του μεγάλου προστάτη του Αγίου Όρους, Νεαγκόε Μπασαράμπ. Στο βίο του αγίου Νήφωνα, αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, που έγραψε ο Πρώτος του Αγίου Όρους Γαβριήλ μεταξύ του 1517 και 1519, απαριθμούνται λεπτομερώς όλα τα έργα που έγιναν στη μονή και τα εξαρτήματά της χάρις στη γενναιοδωρία του επιφανούς ηγεμόνα, όπως για παράδειγμα η κάλυψη της οροφής του καθολικού με μολύβδινη επίστρωση, η ενίσχυση των τειχών του μοναστηριού και η κατασκευή της εκκλησίας του αγίου Νικολάου στο ομώνυμο κελλί.[10] Σε δύο δωρητικά έγγραφα του 1512/13 και 1514 ο Νεαγκόε βεβαιώνει τα περιουσιακά στοιχεία της μονής στη χώρα του και προσφέρει το τεράστιο ετήσιο εισόδημα των 10.000 άσπρων, τονίζοντας ότι στο κτητορικό του έργο είχε ως πρότυπο τους ορθόδοξους και ευσεβείς βασιλείς του παρελθόντος.[11]

Το παράδειγμα του Νεαγκόε θα ακολουθήσει σχεδόν δώδεκα χρόνια μετά ο Βλαντ Βιντίλα, γιος του Ράντου του Μεγάλου. Ο Βιντίλα κατείχε το θρόνο της Βλαχίας από το 1532 μέχρι το 1535, όταν δολοφονήθηκε μετά από συνωμοσία των βογιάρων εναντίον του († 12 Ιουνίου 1535).[12] Στο σύντομο διάστημα της ηγεμονίας του κατάφερε να αναπτύξει σημαντική κτητορική δραστηριότητα στο Άγιον Όρος.[13] Η μονή Κουτλουμουσίου διαθέτει σήμερα τρία δωρητικά χρυσόβουλλά του, που εκδόθηκαν στο διάστημα μεταξύ του 1533 και 1535.[14] Σύμφωνα με μια σημαντική πληροφορία του Γεωργίου Τσιοράν, ενός από τους πρώτους μελετητές των σχέσεων των ρουμανικών χωρών με τον Άθω, η κτητορική δραστηριότητα του Βιντίλα, εκτός από την πιστοποίηση των υπαρχόντων περιουσιακών στοιχείων και της προσθήκης νέων, επεκτάθηκε τόσο σε έργα επισκευής όσο και στην τοιχογράφηση του καθολικού.[15] Η άποψη του Τσιοράν έρχεται, όμως, σε αντίθεση με το περιεχόμενο της κτητορικής επιγραφής, που αφορά στην εντοίχια διακόσμηση και σώζεται στον κυρίως ναό, στην οποία δεν αναφέρεται το όνομα κανενός ρουμάνου ηγεμόνα, αφού, όπως διαβάζουμε, οι τοιχογραφίες έγιναν με την αποκλειστική συμμετοχή της αδελφότητας της μονής.[16] Επιπλέον, η χρονολογία 1539/1540, που συνοδεύει την επιγραφή, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι η τοιχογράφηση έγινε πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Βιντίλα. Πιστεύουμε ότι, αν υπάρχουν κάποια ψήγματα αλήθειας στα λόγια του Τσιοράν, αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί μόνο με τη μελέτη των ιστορικών πορτρέτων του καθολικού.

Στο γνωστό προσκυνητάριο του Ιωάννη Κομνηνού, του έλληνα γιατρού που επισκέφθηκε το Άγιον Όρος το 1698, διαβάζουμε: «Ὁ Ἐκλαμπρότατος Αὐθέντης τῆς Βλαχίας Νεάγουλος Βοεβόνδας, μετὰ χρόνους πολλοὺς, καὶ Ράντουλας Βοεβόνδας, οἱ Βασσαράβαι, καὶ Μίρτζας Βοεβόνδας, καὶ Βιντίλας Βοεβόνδας, κατ' ὀλίγον, τὸ ἀνεκαίνισαν ὅλον (το μοναστήρι)· οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται ἱστορισμένοι τριγύρω εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡσὰν ὁποῦ ἐστάθησαν μετὰ τὸν πρῶτον (τον Αλέξιο Κομνηνό), δεύτεροι Κτήτορες καλλωπισταὶ τοῦ ἁγίου ἐκείνου μοναστηρίου».[17] Είναι η πρώτη μαρτυρία που διαθέτουμε για τα κτητορικά πορτρέτα του

Εικόνα 1. Κάτοψη του καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου με τις θέσεις των σωζόμενων ιστορικών πορτρέτων.

καθολικού, την οποία επαναλαμβάνει 46 χρόνια αργότερα ο ουκρανός μοναχός Βασίλη Γκρηγκόροβιτς Μπάρσκι, με την ευκαιρία της δεύτερης επίσκεψής του στον Άθω το 1744.[18] Εκτός απ'τους παλιούς αυτούς περιηγητές, ο ιερομόναχος Γεράσιμος Σμυρνάκης στο βιβλίο του για το Άγιον Όρος, που εκδόθηκε το 1903, παρέχει την πληροφορία ότι τα πορτρέτα του Μίρτσεα και του Βιντίλα στο νάρθηκα είχαν ήδη καλυφθεί από το παρεκκλήσι της Φοβεράς Παρουσίας.[19]

Στο καθολικό της μονής, που ακολουθεί το γνωστό αγιορειτικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλαίου ναού με πλάγιους χορούς,[20] σώζονται σήμερα τρία ιστορικά πορτρέτα, που μπορούν να οριστούν ως κτητορικά, εφόσον και οι τρεις μορφές εικονίζονται με το αντικείμενο της προσφοράς τους. Καταλαμβάνουν τις αντίστοιχες επιφάνειες τριών τυφλών αψιδωμάτων, που βρίσκονται στο κάτω τμήμα της εξωτερικής όψης της βόρειας κόγχης, δυτικά του κεντρικού παραθύρου (εικ. 1). Από αυτά τα πορτρέτα μόνο ένα είναι σήμερα ορατό, αυτό που απεικονίζεται στο αψίδωμα δίπλα στο παράθυρο. Τα άλλα δύο καλύφθηκαν μέχρι τη μέση από την κόγχη του ιερού του παρεκκλησίου της Φοβεράς Προστασίας, που κτίστηκε στο χώρο αυτό το 1773 (εικ. 2).[21] Τα πορτρέτα συνέχουν με παλιότερο ζωγραφικό στρώμα, μεγάλο μέρος του οποίου καταστράφηκε το 1744, όταν κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε ο σημερινός εξωνάρθηκας, που έχει τη μορφή κτιστής στοάς και περιβάλλει το καθολικό σε σχήμα Γ από τη δυτική και το μισό της βόρειας πλευράς.[22] Στεγάζεται με σύστημα θόλων, οι οποίοι καλύπτονται με τη σειρά τους με μολύβδινη, μονόκλινη στέγη ξύλινης υποδομής (εικ. 3). Από το παλιότερο στρώμα ζωγραφικής σώζεται μόνο το ανώτερο τμήμα, απομονωμένο, όπως και τα δύο αθέατα κτητορικά πορτρέτα ανάμεσα στη θολωτή οροφή και τη μολύβδινη επιστέγαση του εξωνάρθηκα και του παρεκκλησίου της Φοβεράς Προστασίας. Ο περιορισμένος αυτός χώρος είναι επισκέψιμος μόνο από το παράθυ-

Εικόνα 2. Βόρεια πρόσοψη του καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου. Διακρίνεται το πορτρέτο του δωρητή δίπλα στο κεντρικό παράθυρο του βόρειου χορού.

Εικόνα 3. Βορειοδυτική άποψη του καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου.

ρο του βόρειου τοίχου της λιτής, στο εσωτερικό του ναού. Αξίζει να τονιστεί ότι ο σημερινός κτιστός εξωνάρθηκας αντικατέστησε παλιότερο ξύλινο, που σχετίζεται χρονικά με τις αρχικές τοιχογραφίες, τις οποίες πιθανότατα προστάτευε.[23] Σύμφωνα με τον καθηγητή Ευθύμιο Τσιγαρίδα —ο οποίος είχε τη δυνατότητα να δει τις τοιχογραφίες από κοντά με την ευκαιρία εργασιών στη μονή τη δεκαετία του 70—, σώζεται σε καλή κατάσταση το πάνω τμήμα των εξής θεμάτων: στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου του καθολικού η Δέηση και οι απόστολοι από τη Δευτέρα Παρουσία, ενώ στο βόρειο τοίχο από τα δυτικά προς τα ανατολικά η Κλίμακα του Ιωάννη, η Κοίμηση του Εφραίμ και η Ρίζα του Ιεσσαί.[24] Στη δυτική όψη του βόρειου χορού, πάνω απ'τα πορτρέτα των κτητόρων, εικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα προς την οποία δέεται ένας άγγελος.[25] Ο Τσιγαρίδας εκφράζει την άποψη ότι οι παλιές αυτές τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν από δύο πιθανότατα ζωγράφους, οι οποίοι ακολουθούν την παράδοση της κρητικής σχολής, και ότι αν δεν είναι σύγχρονες με την εσωτερική εντοίχια ζωγραφική του καθολικού, θα πρέπει να τοποθετηθούν γύρω στα μέσα του 16^{ου} αιώνα.[26] Την ύπαρξη των πορτρέτων σημειώνει και ο ρουμάνος ερευνητής Φλορίν Μαρινέσκου, στην εισαγωγή του βιβλίου του για τα ρουμανικά έγγραφα του αρχείου της μονής.[27] Ο εντοπισμός των κτητορικών πορτρέτων και η ανάγνωση των επιγραφών που τα συνο-

δεύουν από τους παραπάνω ερευνητές δίνουν το έναυσμα για περαιτέρω μελέτη των απεικονιζόμενων μορφών και ερμηνεία του εικονογραφικού συνόλου που αυτές συνθέτουν.

Το μεσαίο από τα τρία αψιδώματα φιλοξενεί το πορτρέτο του Νεαγκόε Μπασαράμπ (εικ. 4).[28] Στη φθαρμένη επιγραφή που πλαισιώνει τη μορφή του διαβάζουμε: ΗΩΑΝΝΗC ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΤΩ Θ(Ε)Ω ΠΙΣΤΟC ΑΫΘΕΝΤΗC [..] ΝΑ[...]ΟC ΟΥΓΓΡΟΒΛ[ΑΧΙΑC].[29] Το όνομα *Ιωάννης* (ή η βραχυγραφία *Ιω*) είναι τιμητικός τίτλος, που συνήθως προηγείται του κυρίου ονόματος των ρουμάνων ηγεμόνων σε επίσημα έγγραφα και επιγραφές, αποτελώντας σύμβολο εξουσίας και υψηλού αξιώματος.[30] Το έντονο λευκό χρώμα που παρατηρούμε σε κάποια σημεία της επιγραφής δείχνει ότι κάποια στιγμή έγινε προσπάθεια ανανέωσης των φθαρμένων γραμμάτων. Δυστυχώς, το πορτρέτο παρουσιάζει μεγάλη συγκέντρωση ρύπων, ενώ σε αρκετά σημεία φαίνεται να έχει απολεπιστεί. Το γεγονός, όμως, αυτό δε μας εμποδίζει να θαυμάσουμε την ιδιαίτερη φροντίδα με την οποία έχει αποδοθεί το πρόσωπο και την αριστοτεχνική, καλλιγραφική χρήση της γραμμής στην απόδοση των χαρακτηριστικών.

Εικόνα 4. Καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου. Δυτική, αθέατη όψη του βόρειου χορού. Ο Νεαγκόε Μπασαράμπ (από Φλ. Μαρινέσκου, Αρχείο Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου).

Ο κτήτορας, στραμμένος κατά τρία τέταρτα, με βλέμμα προς το θεατή, εικονίζεται κρατώντας το πρόπλασμα της εκκλησίας. Φορά πράσινο καφτάνι με γούνινο γιακά, διακοσμημένο με πλοχμούς που περιβάλλουν ανθέμια, και από κάτω κόκκινο πουκάμισο. Στο κεφάλι φέρει κορώνα με έξι τριγωνικές απολήξεις που παίρνουν τη μορφή κρινάνθεμου, ενός αδιαμφισβήτητα δυτικού συμβόλου εξουσίας.[31] Να θυμίσουμε ότι σε εικονογραφημένα μεταβυζαντινά χειρόγραφα, όπως στη Χρονογραφία της Γενναδείου (αρχές 17ου αι.), η διακοσμημένη με κρινάνθεμα κορώνα αποτελεί για το χριστιανό υπήκοο του οθωμανικού κράτους διάσημο του δίκαιου, χριστιανού βασιλιά.[32] Το καφτάνι του Νεαγκόε είναι ο γνωστός επενδύτης ανατολικής προέλευσης, με τα χαρακτηριστικά σωληνοειδή μανίκια, που κρέμονται μέχρι τον αστράγαλο, με σχισμές στη βάση τους, απ'όπου ξεπροβάλλουν τα μανίκια του εσωτερικού πουκαμίσου. Το ένδυμα αυτό εμφανίζεται στη ζωγραφική των Βαλκανίων ήδη πριν από την οθωμανική κατάκτηση και συγκεκριμένα από τις αρχές του 15ου αιώνα.[33] Στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα και κυρίως μετά την ηγεμονία του Νεαγκόε Μπασαράμπ, γίνεται αναπόσπαστο τμήμα της ενδυμασίας των βοεβοδών της Βλαχίας, ενώ την ίδια περίοδο το υιοθετούν και οι μολδαβοί ηγεμόνες.[34] Το καφτάνι ως επίσημη ενδυμασία επιβλήθηκε από τους Οθωμανούς και είναι αποτέλεσμα του συμβολικού ρόλου που αυτό έπαιζε στην τελετή στέψης, όπου οι ρουμάνοι πρίγκηπες ζητούσαν την επιβεβαίωση της εξουσίας τους από την Υψηλή Πύλη.[35]

Το πορτρέτο απεικονίζει ένα νέο άνδρα με στρογγυλό πρόσωπο λεπτών χαρακτηριστικών, που πλαισιώνεται από σγουρή, ξανθή κόμη, που πέφτει ελεύθερα στους ώμους. Μικρά, αμυγδαλωτά μάτια, ελαφρώς καμπυλωμένα φρύδια, ίσια μύτη, μικρά χείλη και λεπτό, στραμμένο προς τα κάτω, μουστάκι, αποτελούν τα βασικά φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά και τα συναντούμε σε όλα τα σωζόμενα πορτρέτα του. Δεν μπορούμε όμως να ισχυριστούμε το ίδιο για την ενδυμασία του. Για παράδειγμα, στην κτητορική παράσταση του καθολικού της μονής του Άρτζες —όπου εικονίζεται με την σερβικής καταγωγής γυναίκα του, Δέσποινα-Μίλιτσα, και τα παιδιά του— φορά επενδύτη με φαρδιά μανίκια και μεγάλο γιακά, διακοσμημένο με δικέφαλους αετούς (εικ. 5).[36] Το καθολικό ιδρύθηκε το 1517 από τον ίδιο και τοιχογραφήθηκε το 1526, πέντε χρόνια μετά το θάνατό του, από το γαμπρό του, Ράντου του Αφουμάτζι (1522-1529, με διακοπές), ο οποίος όμως στην εκτέλεση του εικονογραφικού προγράμματος ακολούθησε πιστά, όπως μαρτυρεί επιγραφή, τις οδηγίες του πεθερού του.[37] Το ίδιο ένδυμα παρατηρούμε στην εικόνα του Μουσείου του Πατριαρχείου Βουκουρεστίου, του 1517, όπου ο βοεβόδας εικονίζεται δεόμενος μπροστά στον άγιο Νικόλαο (εικ. 6),[38] στην εικόνα του αγίου Νήφωνα της μονής Διονυσίου (εικ. 7)[39] και στο επιτραχήλιο της μονής Ξενοφώντος (εικ. 8).[40]

Εικόνα 5. Μουσείο Τέχνης του Βουκουρεστίου. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία από το καθολικό της μονής του Άρτζες με το οικογενειακό πορτρέτο του Νεαγκόε Μπασαράμπ (από C. Nicolescu, *Costumul de curte*).

Σύμφωνα με τους ρουμάνους ερευνητές, ο επενδύτης με τα φαρδιά μανίκια έχει βυζαντινή προέλευση, αποτελεί βασικό γνώρισμα της ενδυμασίας του Νεαγκόε και η χρήση του εναρμονίζεται με τη γενικότερη πολιτική στάση του μεγάλου αυτού ευεργέτη της Ορθοδοξίας, δομημένη με βάση τις αρχές της βυζαντινής αυτοκρατορικής παράδοσης.[41] Κρίνοντας από τα παραπάνω θεωρώ ότι το πορτρέτο της μονής Κουτλουμουσίου, με την ενδυματολογική του διαφοροποίηση, δεν πρέπει να έγινε με πρωτοβουλία του Νεαγκόε, καθώς δεν εκφράζει την πολιτική

Εικόνα 6. Μουσείο του Πατριαρχείου Βουκουρεστίου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με το οικογενειακό πορτρέτο του Νεαγκόε Μπασαράμπ (λεπτομέρεια) (από Nicolescu, *Costumul de curte*).

Εικόνα 7. Μονή Διονυσίου. Εικόνα του Αγίου Νήφωνα με τον Νεαγκόε Μπασαράμπ σε δέηση (από *Θησαυροί του Αγίου Όρους*).

Εικόνα 8. Μονή Ξενοφώντος. Επιτραχήλιο με το οικογενειακό πορτρέτο του Νεαγκόε Μπασαράμπ.

του ιδεολογία και, κατ' επέκταση, πρόκειται για ένα μεταθανάτιο πορτρέτο που δεν υστερεί σε προσωπογραφική πιστότητα.

Στο τρίτο αψίδωμα, δίπλα στην παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί του βόρειου τοίχου, εικονίζεται μία ανδρική μορφή σε μετωπική στάση, που με το αριστερό χέρι κρατά το πρόπλασμα του καθολικού (εικ. 9, 10). Η επιγραφή με το όνομα *Ράνδουλας* και τα χαρακτηριστικά του προσώπου δεν αφήνουν αμφιβολία ότι πρόκειται για την απεικόνιση του πρώτου σημαντικού κτήτορα της μονής του 16^{ου} αιώνα, του Ράντου του Μεγάλου. Τον Ράντου τον γνωρίζουμε και από άλλα τοιχογραφημένα του πορτρέτα, όλα φιλοτεχνημένα μετά το θάνατό του. Ξεχωρί-

Εικόνα 9. Καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου. Δυτική, αθέατη όψη του βόρειου χορού. Ο Ράντου ο Μέγας. Διακρίνεται τμήμα της Ρίζας του Ιεσσαί (φωτογραφία Φλ. Μαρινέσκου).

Εικόνα 10. Καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου. Δυτική, αθέατη όψη του βόρειου χορού. Ο Ράντου ο Μέγας (φωτογραφία Φλ. Μαρινέσκου).

ζουμε το πορτρέτο του 1527/28 στο νάρθηκα του καθολικού της μονής του Άρτζες (εικ. 11)[42] και την κτητορική παράσταση των αρχών του 18^{ου} αιώνα στο καθολικό της μονής Γκόβορα, όπου εικονίζεται με τη γυναίκα του Καταλίνα (εικ. 12)[43]. Και στις δύο προσωπογραφίες, τη φυσιογνωμία του συνθέτουν το φαρδύ, στρογγυλό πρόσωπο, τα λεπτά τοξωτά φρύδια, τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, η ίσια, καλλίγραμμη μύτη και το λεπτό, καμπυλωτό μουστάκι. Η σγουρή, μακριά κόμη-του πέφτει ελεύθερα στους ώμους. Τα ίδια χαρακτηριστικά επαναλαμβάνονται και στο πορτρέτο της Κουτλουμουσίου. Εδώ ο βοεβόδας φορά κόκκινο καφτάνι και στο κεφάλι χρυσή κορώνα με απολήξεις, που σχηματίζουν περίτεχνα σχέδια. Στο πρόπλασμα της εκκλησίας διακρίνονται ο τρούλλος του κυρίως ναού και η τετράγωνη στήριξή του, η δυτική κεραία του σταυρού, που καταλήγει σε τρίλοβο παράθυρο, οι δύο μικρότεροι τρούλλοι της λιτής καθώς και ο εξωνάρθηκας, στηριγμένος σε ξύλινους στύλους, πιθανότατα αυτός που προϋπήρχε του σημερινού (εικ. 13). Πανομοιότυπο πρόπλασμα κρατά και ο Νεαγκόε Μπασαράμπ. Όπως και στο προηγούμενο πορτρέτο, το πλάσιμο του προσώπου έχει γίνει με ιδιαίτερη φροντίδα, βασισμένο σε ανοιχτόχρωμη ώχρα ρόδινης απόχρωσης, προκειμένου να αποδοθεί το φυσικό χρώμα του δέρματος. Η διακοσμητική χρήση της γραμμής επιτυγχάνει να σχηματίσει ανάγλυφα χαρακτηριστικά και τονίζει την καλλιγραφική απόδοση του προσώπου, προδίδοντας την εξοικείωση του ζωγράφου με την τεχνική της φορητής εικόνας. Πιθανότατα, έχουμε να κάνουμε με ένα ζωγράφο της κρητικής σχολής, ο οποίος, παρ'όλο που γοητεύεται από φυσιοκρατικές αντιλήψεις, δεν

Εικόνα 11. Μουσείο Τέχνης του Βουκουρεστίου. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία από το καθολικό της μονής του Άρτζες με το πορτρέτο του Ράντου του Μεγάλου (από Nicolescu, *Costumul de curte*).

Εικόνα 12. Καθολικό της μονής Γκόβορα. Ο Ράντου ο Μέγας με τη γυναίκα του Καταλίνα (από N. Iorga, *Domnii români*).

απομακρύνεται από τις αρχές τις βυζαντινής αισθητικής.

Η τεχνοτροπική συγγένεια των δύο πορτρέτων που εξετάσαμε, το πανομοιότυπο πρόπλασμα του ναού στα χέρια των δύο κτητόρων, η πιστή επανάληψη του ίδιου διακοσμητικού, φυτικού μοτίβου στο μέτωπο των δύο αψιδωμάτων καθώς και η υπόλοιπη τοιχογραφημένη επιφάνεια της κόγχης με τη μορφή της Παναγίας, που ενοποιεί τα πορτρέτα σε ένα νοηματικό σύνολο, δείχνουν ότι πρόκειται για έργα που φιλοτεχνήθηκαν την ίδια χρονική περίοδο, για να συμπεριληφθούν από κοινού σε ένα συγκεκριμένο εικονογραφικό πρόγραμμα. Η περίοδος αυτή, όπως θα εξηγήσω στη συνέχεια, πρέπει να αναζητηθεί στο δεύτερο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα.

Ερχόμαστε τώρα στο τρίτο κτητορικό πορτρέτο του καθολικού, που είναι και το μόνο ορατό στον επισκέπτη (εικ. 14, 15).

Εικόνα 13. Καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου. Δυτική, αθέατη όψη του βόρειου χορού. Το πρόπλασμα του καθολικού στα χέρια του Ράντου του Μεγάλου (λεπτομέρεια της εικ. 10).

Εικόνα 15. Καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου. Δυτική όψη του βόρειου χορού. Ο Μίρτσεα ο Γέρων (λεπτομέρεια).

Εικόνα 14. Καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου. Δυτική όψη του βόρειου χορού. Ο Μίρτσεα ο Γέρων.

Δυστυχώς, πρόκειται για ένα επιζωγραφισμένο πορτρέτο. Παρατηρώντας όμως τις επιμέρους φθορές της τοιχογραφίας, εκεί όπου διακρίνονται ίχνη του πρώτου ζωγραφικού στρώματος, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο ζωγράφος που ανανέωσε το πορτρέτο επανέλαβε πιστά την αρχική μορφή. Ο κτήτορας εικονίζεται στραμμένος κατά τρία τέταρτα προς το σημείο όπου, όπως αναφέρθηκε, υπάρχει η παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, προς την οποία δέεται ένας άγγελος, πάνω από τα πορτρέτα του Νεαγκόε και του Ράντου. Παριστάνεται κρατώντας και με τα δύο χέρια τυλιγμένα χρυσόβουλλα, τα οποία προσφέρει. Είναι ντυμένος με κόκκινο καφτάνι, πιο λιτό και αυστηρό στο κόψιμο σε σχέση με τα καφτάνια των άλλων δύο κτητόρων, διακοσμημένο με δικέφαλους αετούς. Στο κεφάλι του φέρει κορώνα με τριγωνικές προεξοχές, που καταλήγουν σε κρινάνθεμα, ενώ τα πόδια του καλύπτουν κόκκινα υποδήματα με χρυσό δέσιμο. Στο μέτωπο του τοξωτού πλαισίου του αψιδώματος παρατηρούμε το ίδιο φυτικό κόσμημα, που συναντήσαμε και στα άλλα δύο αψιδώματα. Κατά τη γνώμη μου, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, κρίνοντας από τη φυσιογνωμία και την ενδυμασία της μορφής, ότι πρόκειται για ένα ακόμη πορτρέτο ρουμάνου ηγεμόνα, που μαζί με τα δύο προηγούμενα, με τα οποία παρατίθεται αρμονικά, συνθέτει ένα κοινό και εύρυθμο εικονογραφικό σύνολο.

Στο παραπάνω συμπέρασμα αντιτίθεται το περιεχόμενο της επιγραφής, που πλαισιώνει το πορτρέτο, όπου διαβάζουμε: «Ὁ κτήτωρ Ἀλέξιος Κομνηνός ὁ Α' απα' – αρι'» (1081-1110). Τρία όμως στοιχεία: **α)** ο προσδιορισμός της περιόδου ηγεμονίας του αυτοκράτορα, βασισμένος στο σύστημα χρονολόγησης από τη γέννηση του Χριστού και όχι από κτίσεως κόσμου, όπως ίσχυε στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του $17^{ου}$ αιώνα, **β)** η ένδειξη "Α" που συνοδεύει το όνομα του Κομνηνού, αποκαλύπτοντας μια τάση προσέγγισης του παρελθόντος με βάση την ιστορική ακρίβεια και γ) η υπερβολικά συμμετρική μορφή των γραμμάτων, ξένη προς αυτή των μεταβυζαντινών επιγραφών,[44] οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η σημερινή επιγραφή προστέθηκε σε νεότερη εποχή και δεν αποτελεί ακριβή αντιγραφή της αρχικής επιγραφής του $16^{ου}$ αιώνα, που θα προσδιόριζε την ταυτότητα του πορτρέτου πριν την επιζωγράφιση.

Μερικοί μελετητές της ιστορίας της μονής θεωρούν το πορτρέτο αυτό ως την αδιαμφισβήτητη απόδειξη της ίδρυσης της μονής από το βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό,[45] μία παράδοση που ενισχύθηκε ιδιαίτερα το $18^{ο}$ και $19^{ο}$ αιώνα.[46] Δεν θα ασχοληθούμε βέβαια εδώ με το αν πράγματι υπήρξε ο Αλέξιος ιδρυτής της μονής,[47] θα τονίσουμε όμως το γεγονός ότι, όταν οι μεταβυζαντινοί ζωγράφοι του Αγίου Όρους ήθελαν να απεικονίσουν ένα βυζαντινό αυτοκράτορα, ήξεραν πολύ καλά πώς να το κάνουν. Αρκεί να θυμηθούμε το πορτρέτο του Νικηφόρου Φωκά στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας (εικ. 16) ή του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου στην τράπεζα της Χιλανδαρίου (εικ. 17). Με βάση την αρχή ότι κάθε κτητορικό πορτρέτο αντικατοπτρίζει την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα της εποχής στην οποία έγινε, σε καμιά περίπτωση η αδελφότητα της μονής δε θα απεικόνιζε έναν βυζαντινό αυτοκράτορα με ενδυμασία σύγχρονου τότε ρουμάνου ηγεμόνα και μάλιστα χωρίς φωτοστέφανο, η απουσία του οποίου χα-

Εικόνα 16. Καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας. Ο Νικηφόρος Φωκάς (1535) (φωτ. Κε.Δ.Α.Κ.).

ρακτηρίζει τα πορτρέτα των βλάχων και μολδαβών βοεβοδών. Ο Μπάρσκι εξάλλου, που, όπως είδαμε, αναφέρεται στα πορτρέτα του καθολικού, τονίζει ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη μονή Κουτλουμουσίου δεν κατάφερε να βρει ούτε μία μαρτυρία, γραπτή ή χαραγμένη, που να επιβεβαιώνει την ίδρυση του μοναστηριού από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό.[48]

Όσο αφορά τώρα στον προσδιορισμό της ταυτότητας του απεικονιζόμενου κτήτορα, ο φυσιογνωμικός τύπος του οποίου διαφέρει από αυτόν των βλάχων βοεβοδών του $16^{ου}$ αιώνα, πιστεύω ότι μία σύγκριση με τα πορτρέτα του Μίρτσεα του Γέροντος θα οδηγούσε σε γόνιμα συμπεράσματα. Δύο από αυτά αξίζει να αναφερθούν. Το πρώτο φιλο-

Εικόνα 18. Μουσείο Τέχνης του Βουκουρεστίου. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία από το καθολικό της μονής του Άρτζες με το πορτρέτο του Μίρτσεα του Γέροντα (από D. Giurescu, *Histoire illustree des Roumains*, Bucureşti 1981).

Εικόνα 17. Τράπεζα της μονής Χιλανδαρίου. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1621/1622).

τεχνήθηκε στο νάρθηκα του καθολικού της μονής του Άρτζες, χρονολογείται γύρω στα 1527 και, σύμφωνα με τους ρουμάνους ιστορικούς της τέχνης, αναπαράγει παλαιότερο πρότυπο του 14ου αιώνα (εικ. 18).[49] Ο Μίρτσεα εικονίζεται φορώντας την τυπική ενδυμασία των ιπποτών της Δύσης: εφαρμοστά παντελόνια, κοντό χιτώνα και μανδύα. Φέρει ξανθή κόμη, μεσαίου ύψους, γενειάδα χωρισμένη στη μέση σύμφωνα με τη μόδα του 14ου αιώνα και μουστάκι. Στο στενόμακρο πρόσωπό του με τα τονισμένα ζυγωματικά κυριαρχούν τα αμυγδαλωτά μάτια, η μακριά, ίσια μύτη, τα μικρά χείλη και τα λεπτά τοξωτά φρύδια, που ορθώνονται σε κάποια απόσταση από τα μάτια, μια κυρίαρχη τάση σε πορτρέτα της υστεροβυζαντινής περιόδου, προκειμένου να δοθεί μεγαλοπρέπεια στην όψη. Στο κεφάλι φορά ανοιχτή κορώνα, που την διακοσμούν τρία μεγάλα κρινάνθεμα, με το κεντρικό ιδιαίτερα τονισμένο, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται δύο μικρότερα κοσμήματα. Σύμφωνα με την C. Nicolescu, πρόκειται για μια ελεύθερη απόδοση παλιού τύπου κορώνας των βλάχων ηγεμόνων του 14ου αιώνα, που την αποτελούσαν μία λεπτή στεφάνη και τρία ισοϋψή κρίνα.[50]

Το δεύτερο πορτρέτο βρίσκεται στην εκκλησία του νοσοκομείου της μονής Κόζια και χρονολογείται το 1542/43, την περίοδο δηλαδή που σημειώνεται μια αντιοθωμανική στροφή στην πολιτική του βοεβόδα Ρά-

Εικόνα 19. Μονή Κόζια, εκκλησία του νοσοκομείου. Ο Μίρτσεα ο Γέρων με το γιο του Μιχαήλ (από N. Iorga, *Domnii români*).

Εικόνα 20. Μονή Κουτλουμουσίου. Ποδέα με το οικογενειακό πορτρέτο του Βλαντ Βιντίλα κάτω από το Δένδρο της Ζωής και τη μορφή του Χριστού (από Φλ. Μαρινέσκου, *Αρχείο Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου*).

ντου Παΐσιου, του παραγγελιοδόχου του πορτρέτου (εικ. 19). Ο Μίρτσεα εικονίζεται με το γιό του Μιχαήλ.[51] Φέρει την ίδια ενδυμασία και τον ίδιο τύπο κορώνας, κάπως πιο απλοποιημένο. Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον εδώ είναι η διακόσμηση του μανδύα με δικέφαλους αετούς. Οι ρουμάνοι ζωγράφοι της μεταβυζαντινής περιόδου συνδέουν το πρόσωπο του Μίρτσεα με το έμβλημα του Βυζαντίου είτε ως αναγνώριση του δεσποτικού αξιώματος που κατείχε για κάποια χρόνια στη διάρκεια της ζωής του,[52] είτε απλώς για να περιβάλουν τη μορφή του με την αίγλη και τη δύναμη των παλαιών ηγεμόνων.

Επιστρέφοντας στο πορτρέτο της Κουτλουμουσίου, θεωρώ ότι διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για να επιβεβαιωθεί η ταύτιση του με το πρόσωπο του Μίρτσεα. Και αυτά δεν είναι άλλα από τη φυσιογνωμική ομοιότητα, τον τύπο της κορώνας, έτσι όπως τον συναντήσαμε στο πορτρέτο του Άρτζες, και φυσικά το μοτίβο του δικέφαλου αετού, που διακοσμεί το καφτάνι του κτήτορα. Η ουσιαστική διαφορά με τα παραπάνω πορτρέτα έγκειται στην ενδυμασία, αλλά πιστεύω ότι μία απεικόνιση του Μίρτσεα ως δυτικού ιππότη στο μεταβυζαντινό Άγιον Όρος, ενός χώρου τότε με σαφέστατη αντιδυτική στάση, δε θα μπορούσε να επιφέρει τον επιδιωκόμενο σκοπό, δηλαδή να τιμηθεί, μέσω της εικόνας, ο επιφανής πρόγονος των βλάχων ηγεμόνων ως υποστηρικτής της

Εικόνα 21. Μονή Κουτλουμουσίου. Ποδέα με το οικογενειακό πορτρέτο του Βλαντ Βιντίλα κάτω από το Δένδρο της Ζωής και τη μορφή της Παναγίας (από Φλ. Μαρινέσκου, *Αρχείο Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου*).

Ορθοδοξίας, σύμβολο του αντιοθωμανικού αγώνα. Δεν πρέπει, εξάλλου, να ξεχνάμε τη δύναμη της μεταβυζαντινής τέχνης να μεταπλάθει παλιά πρότυπα, προκειμένου να ανταποκριθούν σε τοπικές παραδόσεις και ιδιαιτερότητες. Ο αγιορείτης ζωγράφος συνδύασε στην απεικόνιση του Μίρτσεα παλιά και καινούργια σύμβολα εξουσίας, προσπαθώντας, από τη μια πλευρά, να μην «προδώσει» την αρχαιότητα της μορφής, και από την άλλη, να μη της στερήσει ένα νέο σημασιολογικό περιεχόμενο. Το γεγονός ότι ο Μίρτσεα κρατά χρυσόβουλλα δε μας ξενίζει, μια και στην εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Όρους του 16ου και 17ου αιώνα όλοι οι ευσεβείς δωρητές του μεσαίωνα απεικονίζονται με αυτό τον τρόπο.[53] Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι τα χρυσόβουλλα στα χέρια αυτών των παλαιών κτητόρων σηματοδοτούν, ως φορέας γραπτού λόγου, τη μεγάλη ιστορική πορεία των μοναστηριών, αποτελώντας συγχρόνως εγγύηση των ξεχωριστών τους προνομίων, της περιουσίας τους καθώς και της υπόληψής τους μέσα στους αιώνες.

Είναι γεγονός ότι οι βοεβόδες της Βλαχίας του πρώτου μισού του 16ου αιώνα έτρεφαν μεγάλο σεβασμό προς το πρόσωπο του Μίρτσεα. Στα χρυσόβουλλα που εξέδωσαν για τη μονή Κουτλουμουσίου ο Νεαγκόε Μπαραράμπ και ο Βλαντ Βιντίλα δεν παραλείπουν να τονίσουν την μεγάλη κτητορική συμβολή του ευσεβούς και θεοφιλούς προγόνου τους, κάτι που δεν συναντούμε σε έγγραφα προηγούμενων ή κατοπινών ηγεμόνων.[54] Θα περίμενε κανείς, και θα ήταν πιο λογικό, να μνημονευθούν τα ονόματα των βοεβοδών της Βλαχίας που ενδιαφέρθηκαν πρώτοι για τη μονή, δηλαδή του Νικόλαου-Αλέξανδρου ή του Βλάντισλαβ.[55] Κάτι τέτοιο, όμως, δε συμβαίνει. Η αναφορά και μόνο του ονόματός του Μίρτσεα προσδίδει ξεχωριστή αίγλη στον κτητορικό τους ρόλο, τους νομιμοποιεί ως συνεχιστές του έργου των παλαιών, χρηστών ηγεμόνων, ενισχύοντας το κύρος τους σε ένα χώρο με πανορθόδοξη ακτινοβολία, όπως το Άγιον Όρος. Αυτός είναι και ο λόγος που ο παραγγελιοδόχος των πορτρέτων του καθολικού της Κουτλουμουσίου επέλεξε να απεικονιστεί ο συγκεκριμένος ηγεμόνας. Ο παραγγελιοδόχος αυτός δεν θα πρέπει να είναι άλλος από τον Βλαντ Βιντίλα, το νεότερο από τους τέσσερις κτήτορες που αναφέρουν ο Κομνηνός και ο Μπάρσκι. Αλλά για τον εμπνευστή της κτητορικής σύνθεσης η παρουσία του Μίρτσεα αντιπροσώπευε και κάτι άλλο. Ήταν ο κοινός πρόγονος των Ντρακουλέστι, του ενός από τους δύο αντιμαχόμενους οικογενειακούς κλάδους που μοιράζονταν το θρόνο της Βλαχίας —ο άλλος ήταν οι Ντανέστι—, στον οποίο ανήκε και ο ίδιος ο Βιντίλα.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στα εξής συμπεράσματα: Ο Βλαντ Βιντίλα, έχοντας συνείδηση της δύναμης της δυναστικής εικόνας στη διαμόρφωση της ιδέας της νομιμότητας της εξουσίας, απεικόνισε στη βόρεια και πιο εκτεθειμένη στα μάτια των επισκεπτών πρόσοψη του καθολικού, τον πατέρα του, Ράντου το Μέγα, και το γενάρχη της οικογένειάς του, Μίρτσεα τον Γέροντα. Στην οικογενειακή αυτή πομπή παρενέβαλε τη μορφή ενός μέλους των Ντανέστι, του Νεαγκόε Μπασαράμπ, του οποίου η παρουσία μπορεί να ερμηνευθεί ως έκφραση του μεγάλου σεβασμού από πλευράς του νεότερου κτήτορα προς την πολιτική στάση του επιφανούς προκατόχου του και μεγάλου ανακαινιστή της Κουτλουμουσίου. Τα πορτρέτα, λοιπόν, συνθέτουν μία κτητορικο-δυναστική εικόνα ρουμανικού τύπου, ανάλογη με αυτή που συναντούμε στο νάρθηκα της μονής του Άρτζες, όπου πορτρέτα μελών και των δύο οικογενειακών κλάδων συνυπάρχουν, προκειμένου να νομιμοποιήσουν εξουσίες και να τονίσουν πολιτικές γραμμές.[56]

Από εικαστική άποψη, την ιδέα της νομιμότητας της εξουσίας ενισχύει και συμπληρώνει η παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί δίπλα στο πορτρέτο του Ράντου. Μέσα από την ταύτιση του ηγεμόνα με το πρόσωπο του Χριστού και των προγόνων του ηγεμόνα με τους βασιλιάδες του Ισραήλ, ο Βιντίλα εκφράζει κάτι που πηγάζει από τη βυζαντινή ηγεμονική ιδεολογία, δηλαδή την ιδέα για τη θεϊκή προέλευση της εξουσίας και το δικαίωμα στη διαδοχή, τονίζοντας τη γενεαλογική συνέχεια.[57] Υπό αυτή την έννοια μπορούμε να κατανοήσουμε και την τοποθέτηση του πορτρέτου του Ράντου και πατέρα του Βιντίλα δίπλα στη Ρίζα, ο οποίος, αν και προηγείται του Νεαγκόε Μπασαράμπ, εικονίστηκε τελευταίος στη σειρά των παλιών κτητόρων της μονής. Στην ερώτηση πού θα μπορούσε να είχε απεικονιστεί το πορτρέτο του Βιντίλα, δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να δοθεί μία σίγουρη απάντηση. Πιστεύω, όμως, ότι δε θα πρέπει να ήταν απομακρυσμένο από το νοηματικό κέντρο της όλης σύνθεσης, που αναμφισβήτητα αποτελεί η παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί.[58]

Τα σωζόμενα πορτρέτα στην εντοίχια ζωγραφική του καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου φανερώνουν τη μεγάλη σημασία του Αγίου

Εικόνα 22. Καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας. Ο Βλαντ Βιντίλα (λεπτομέρεια, φωτ. Κε.Δ.Α.Κ.).

Όρους ως χώρου προβολής της ηγεμονικής ιδεολογίας των ρουμάνων ηγεμόνων. Επιβεβαιώνουν, ταυτόχρονα, το διευρημένο χαρακτήρα της κτητορικής συμβολής του Βλαντ Βιντίλα. Σε δική του πρωτοβουλία πρέπει να αποδοθεί η αρχική τοιχογράφηση της πρόσοψης του καθολικού της μονής και η διαμόρφωση του ξύλινου εξωνάρθηκα, ο οποίος τονίζεται ιδιαίτερα στο πρόπλασμα που κρατούν οι κτήτορες. Το εγχείρημα αυτό πρέπει να χρονολογηθεί στα στενά χρονικά πλαίσια της ηγεμονίας του βοεβόδα, δηλαδή μεταξύ του Οκτωβρίου του 1532 και του Ιουνίου του 1535. Η περίπτωση, όμως, του Βλαντ Βιντίλα δεν περιορίζεται στο Κουτλουμούσι. Θα τον συναντήσουμε στη συνέχεια στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας ως τον μεγάλο ανακαινιστή. Το πανέμορφο πορτρέτο του που σώζεται στο ναό, φιλοτεχνημένο το 1535 από το Θεοφάνη τον Κρητικό (εικ. 22), όχι μόνο τονίζει την κτητορική παρουσία του Βιντίλα, αλλά αποτελεί και την σπουδαιότερη εικαστική ενσάρκωση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας των ρουμάνων ηγεμόνων. Αλλά για το πορτρέτο αυτό θα μιλήσουμε σε μια επόμενη ευκαιρία.

Σημειώσεις

1. Το θέμα παρουσιάστηκε, σε πρώτη μορφή, στη Δ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, που πραγματοποιήθηκε στο Α.Π.Θ. από 20 έως 22 Σεπτεμβρίου 2002, με τον τίτλο: «Πορτρέτα ρουμάνων δωρητών στη μεταβυζαντινή εντοίχια ζωγραφική του καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου: η εικαστική προβολή της ιδεολογίας ενός ηγεμόνα της Βλαχίας στο Άγιον Όρος». Αποτελεί, επίσης, τμήμα της μεταπτυχιακής μου εργασίας με τίτλο «Ktitorski portreti XVI i XVII veka na freskama svetogorskih manastira (= Κτητορικά πορτρέτα του $16^{ου}$ και $17^{ου}$ αι. στις τοιχογραφίες των μονών του Αγίου Όρους)», η υποστήριξη της οποίας έγινε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου τον Ιούλιο του 2002. Ευχαριστώ θερμά το συνεργάτη του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών / ΕΙΕ κ. Φλορίν Μαρινέσκου για την ευγενή παραχώρηση των προσωπικών του σημειώσεων με τις επιγραφές των πορτρέτων και της φωτογραφίας με τη μορφή του Ράντου του Μεγάλου, ενός από τα αθέατα σήμερα πορτρέτα του καθολικού.

2. Για το κτητορικό έργο του Νικόλαου-Αλέξανδρου στο Κουτλουμούσι γίνεται λόγος σε έγγραφο του 1369, το οποίο φέρει το όνομα του βοεβόδα Βλάντισλαβ Α', και στις δύο διαθήκες που συνέταξε ο ηγούμενος Χαρίτων το 1370, βλ. Archives de l'Athos II^2, *Actes de Kutlumus*^{2}, έκδ. βελτιωμένη P. Lemerle, Paris 1988 (στο εξής: *Actes de Kutlumus*) αρ. εγγρ. 26, 29 και 30, σ. 103, 113 και 118. Αναλυτικά για τους ρουμάνους δωρητές της μονής και τη συμβολή τους βλ. Γ. Τσιοράν, *Σχέσεις των Ρουμανικών Χωρών μετά του Άθω και δη των Μονών Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου και Αγίου Παντελεήμονος ή των Ρώσων*, Αθήνα 1938, σ. 96-121· P. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma 1986, σ. 39-72· Β. Λυμπερόπουλος, «Ιερά μονή Κουτλουμουσίου. Ιστορικό οδοιπορικό», στο *Ορθοδοξία, Ελληνισμός – Πορεία στην τρίτη χιλιετία*, τόμ. Α', έκδ. Ι. Μονής Κουτλουμουσίου, Άγιον Όρος 1995, σ. 392-393, 399-400, 404-406, 412-413 και 416· Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου*, έκδ. Ι. Μονής Κουτλουμουσίου, Άγιον Όρος 1998, σ. 1-20 (εισαγωγή).

3. Ηγούμενος της Κουτλουμουσίου μετά το 1356 ο Χαρίτων, μία από τις πιο σημαντικές φυσιογνωμίες του αγιορείτικου μοναχισμού του $14^{ου}$ αιώνα, ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα γύρω από το θέμα της ανακαίνισης της μονής. Αργότερα, το 1372, έγινε Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας, ενώ το 1376 ανέλαβε το αξίωμα του Πρώτου του Αγίου Όρους. Βλ. *Actes de Kutlumus*, σ. 8-13 (εισαγωγή) και 294-297. Ως ηγούμενος επισκέφθηκε συνολικά επτά φορές την Αυλή της Βλαχίας, προκειμένου να πείσει τον Βλάντισλαβ να γίνει ο νέος κτήτορας της μονής, χρηματοδοτώντας την ανοικοδόμησή της. Για τις επαφές του Χαρίτωνα με τον βλάχο ηγεμόνα βλ. Γ. Τσιοράν, *ό.π.*, σ. 96-99; *Actes de Kutlumus*, σ. 9-12· D. Nastase, «Le Mont Athos et la politique du Patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375», *Σύμμεικτα* 3 (1979), σ. 138-152· P. Năsturel, *ό.π.*, σ. 43-51· Β. Λυμπερόπουλος, *ό.π.*, σ. 392-393· Φλ. Μαρινέσκου, *ό.π.*, σ. 2-8.

4. Βλ. A. Pippidi, «Au début des relations roumano-athonites», *Revue Roumaine d'Histoire* XXVII (1988), no. 3, σ. 237-244.

5. Για έργα ανακαίνισης της μονής Κουτλουμουσίου, και κυρίως του καθολικού, με την υλική αρωγή του Μίρτσεα, κάνουν λόγο οι ηγεμόνες της Βλαχίας Νεαγκόε Μπασαράμπ και Βλαντ Βιντίλα σε δωρητικά τους χρυσόβουλλα, εξαίροντας τη συμβολή του «ευσεβέστατου» και «φιλόχριστου» προπάτορά τους, βλ. P. Năsturel, *ό.π.*, σ. 52-54· Φλ. Μαρινέσκου, *ό.π.*, σ. 8-10 (εισαγωγή), έγγρ. 6-9, σ. 132, 137, 138 και 142 (ελληνική μετάφραση εγγράφων). Ο Τσιοράν αναφέρει ότι ο Μίρτσεα ήταν συγγενής των σέρβων δεσποτών και σημαντικών δωρητών του Αγίου Όρους, ενώ η μητέρα του Καλλινίκη, σλαβοβυζαντινής καταγωγής, ασκούσε μεγάλη επίδραση στην Αυλή της Βλαχίας, γεγονός που σχετίζεται ίσως με την απόφασή του να γίνει προστάτης του Όρους (Γ. Τσιοράν, *ό.π.*, σ. 101).

6. Για την ηγεμονία του Μίρτσεα του Γέροντα βλ. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti 1944; R. Theodorescu, «Autour de la "Despoteia" de Mircea l'Ancien», στο: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines à Bucarest (Septembre 1971)*, Bucarest 1975, σ. 625-635· N. Constantinescu, *Mircea cel Batrîn*, Bucureşti 1981· C. Giurescu – D. Giurescu, *Istoria Romănilor*, τόμ. 2, Bucureşti 1976, σ. 66-93· C. Căzănisteanu, *Pe urmele lui Mircea cel Mare*, Bucureşti 1987· *Marele Mircea Voievod* (συλλογικός τόμος), επιμ. Ion Pătroiu, Bucureşti 1987· N. Şerbănescu – N. Stoicescu, Mircea cel Mare (1386-1418), 600 de ani de la urcarea pe tronul Ţării Romăneşti, Bucureşti, 1987.

7. Βλ. P. Năsturel, *ό.π.*, σ. 54-55.

8. *Actes de Kutlumus*, σ. 20-22 (εισαγωγή), αρ. εγγρ. 54, σ. 173-174.

9. Βλ. την επιγραφή στον Γ. Τσιοράν, *ό.π.*, σ. 107 και στο *Actes de Kutlumus*, Appendice VII, σ. 260-261 αρ. επιγρ. 1.

10. Για το κείμενο του Βίου του Αγίου Νήφωνος βλ. P. Năsturel, «Recherches sur les rédactions gréco-roumaines de la "Vie de saint Niphon II, patriarche de Constantinople", *Revue des études Sud-Est européennes* V (1967), αρ. 1-2, σ. 41-75· Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992, σ. 389 σημ. 214. Τις πληροφορίες του Βίου επεξεργάστηκε ο αρχιτέκτονας Π. Φουντάς προκειμένου να οριοθετήσει το έργο του Νεαγκόε Μπασαράμπ στη μονή, βλ. Π. Φουντάς, «Η συμβολή του V. Barskij στην "ιστορική διάσωση" ενός άγνωστου αθωνικού ναού, κτίσματος του Νεαγκόε Μπασαράμπ (1512-1521)», *Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2000, σ. 85.

11. Βλ. Φλ. Μαρινέσκου, *ό.π.*, έγγρ. 6 και 7, σ. 132-138 (ελληνική μετάφραση των εγγράφων).

12. Πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Βλαντ Βιντίλα στον St. Nicolaescu, «Domnia lui Vlad Ventilă Vodă de la Slatina în lumina unor noui documente istorice inedite 1532-1535», *Arhivele Olteniei* 83-85 (1936), σ. 1-14.

13. Εκτός από τη μονή Κουτλουμουσίου το ενδιαφέρον του βοεβόδα στράφηκε και στις μονές Μεγίστης Λαύρας, Βατοπαιδίου, Χιλανδαρίου, Ξηροποτάμου και Δοχειαρίου, βλ. P. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, *ό.π.*, passim.

14. Βλ. Φλ. Μαρινέσκου, ό.π., έγγρ. 8-10, σ. 138-148 (ελληνική μετάφραση των εγγράφων).

15. Γ. Τσιοράν, *ό.π.*, σ. 111.

16. Η επιγραφή αναφέρει τα εξής: «Ἀνιστορήθη ὁ πάνσεπτος κ(αὶ) ἱερὸς ναὸς οὗτος τοῦ κυρ(ίου) καὶ Θ(εο)ῦ καὶ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ διὰ συνάρσεώς τε καὶ δαπάνης τῶν τῆδ(ε) / παροικούντων ἀδελφῶν ἡγουμενεύοντος Μαξίμου ἱερομονά(χου) ἔτους διππεύοντος τοῦ ἑπτάκις χιλιο(σ)τοῦ τεσσαρακοστοῦ ὀγδόου (7048 = 1539/1540)». H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos – Klöstern*, Leipzig 1891, 1924^2, σ. 279; *Actes de Kutlumus*, Appendice VII, σ. 261 αρ. επιγρ. 2.

17. Ι. Κομνηνός, *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους του Άθωνος*, 8η έκδοση, Καρυές 1984, σ. 77.

18. «Обаче свѣтлѣйшій господаръ Волоскій Неагулъ воевода, по многихъ лѣтехъ, и Радулъ воевода, иже проименовахуся Башарабы, еще же и Мирцасъ боебода и Вѣдиласъ боебода обнобиша бесь, ихъ же и иконы или контерфекты обрѣтаются изображенны на стѣнѣ, внутръ церквы, поneже быша ктиторы, по первомъ вторый, и удобрителы честныя оныя обители (= Αλλά ο φωτισμένος ηγεμόνας της Βλαχίας Νεάγκουλ βοεβόδας, μετά χρόνους πολλούς, και ο Ράντουλ βοεβόδας, οι επονομαζόμενοι Βασαράβες, καθώς επίσης ο Μίρτσας βοεβόδας και

ο Βιντίλας βοεβόδας ανακαίνισαν όλο (το μοναστήρι), των οποίων μάλιστα οι μορφές βρίσκονται απεικονισμένες στον τοίχο, μέσα στην εκκλησία, εφόσον υπήρξαν κτήτορες, μετά τον πρώτο δεύτεροι, και καλλωπιστές της σεβάσμιας αυτής μονής)». B. Γ. Барскій, *Второе посещеніе Святой Афонской Гори*, Ст. Петербург 1887, σ. 165.

19. Γ. Σμυρνάκης, Το Άγιον Όρος, Αθήναι 1903, σ. 523.

20. Σύμφωνα με τον Π. Μυλωνά, ο σταυρικός πυρήνας του σημερινού καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου ανήκει σε μεσοβυζαντινό ναό (πιθανός χρόνος ίδρυσης: 1100-1150) με στενό νάρθηκα και χωρίς πλευρικούς χορούς, ο οποίος διευρύνθηκε αρχιτεκτονικά με προσθήκες και μετατροπές μετά το 1369, την εποχή του ηγούμενου Χαρίτωνα, βλ. P. Mylonas, «Le catholicon de Kutlumus (Athos). Le dernière étape de la formation du catholicon athonite: l'apparition des typicaria», *Cahiers archéologiques* 42 (1994), σ. 75-86. Αντίθετα ο Π. Φουντάς εκφράζει την άποψη ότι ο σημερινός ναός ανεγέρθηκε το 14° αιώνα, ανάμεσα στα 1370 και 1378, και δεν αποτελεί μετασκευή μεσοβυζαντινής εκκλησίας, βλ. Π. Φουντάς, «Η χρονολόγηση του καθολικού της μονής Κουτλουμουσίου», *Μακεδονικά* ΛΒ' (2001), σ. 443-481.

21. Η αφιερωματική επιγραφή βρίσκεται πάνω από την είσοδο του παρεκκλησίου και φέρει τη χρονολογία 1773, βλ. *Actes de Kutlumus*, Appendice VII, σ. 262 αρ. επιγρ. 10· P. Mylonas, *ό.π.*, σ. 80, εικ. 13/c.

22. Στο υπέρθυρο της εισόδου προς τη λιτή υπάρχει η εξής επιγραφή: «Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἡσαΐου ἱερομονάχου (1744)». *Actes de Kutlumus*, Appendice VII, σ. 261 αρ. επιγρ. 7; P. Mylonas, *ό.π.*, σ. 80, fig. 13/b.

23. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στην παρατήρηση ότι η κόκκινη ταινία που περιβάλλει το ανώτερο τμήμα των παλιών τοιχογραφιών παρακολουθεί και ορίζει τις οπές στήριξης των ξύλινων δοκαριών του αρχικού εξωνάρθηκα, βλ. Ε. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Χαλκιδικής, Αγίου Όρους», Αρχαιολογικόν Δελτίον 31, (1976, Μέρος Β' 2 – Χρονικά, Αθήνα 1984), σ. 283· P. Mylonas, *ό.π.*, σ. 79

24. Ε. Τσιγαρίδας, *ό.π.*, σ. 283, πίν. 227/δ, 228/α-β.

25. Στο ίδιο, σ. 283.

26. *Αυτόθι.*

27. Φλ. Μαρινέσκου, *ό.π.*, σ. 9.

28. *Αυτόθι.*

29. Η παράθεση της επιγραφής βασίζεται σε προσωπικές σημειώσεις του Φλ. Μαρινέσκου. Σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση (βλ. Ε. Τσιγαρίδας, ό.π., σ. 283 σημ. 36), το συγκεκριμένο πορτρέτο απεικονίζει τον σημαντικό κτήτορα του $14^{ου}$ αιώνα, Βλάντισλαβ Α'. Υπάρχουν, όμως, αρκετά στοιχεία που συνηγορούν στον αποκλεισμό μιας τέτοιας άποψης, όπως: α) Κανείς από τους παλιούς περιηγητές δεν αναφέρει την ύπαρξη ενός πορτρέτου του Βλάντισλαβ. β) Τα γράμματα που διατηρούνται από την προτελευταία λέξη της επιγραφής προσιδιάζουν περισσότερο στο όνομα του Νεάγκου παρά στο όνομα του Βλάντισλαβ ή Βλαδισλάβου (στην εξελληνισμένη του μορφή). γ) Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, η ομοιότητα του πορτρέτου της Κουτλουμουσίου, ως προς τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, με άλλα σωζόμενα πορτρέτα του Νεαγκόε Μπασαράμπ είναι μεγάλη. δ) Ο φυσιογνωμικός τύπος της μορφής θυμίζει περισσότερο έναν βοεβόδα της Βλαχίας του $16^{ου}$ αιώνα, ενώ ταυτόχρονα δεν ανιχνεύεται καμιά επιβίωση παλιότερων του αιώνα αυτού εικονογραφικών στοιχείων που να αντλούν την καταγωγή τους από πορτρέτα βλάχων ηγεμόνων του $14^{ου}$ αιώνα, κάτι που, όπως θα δούμε, ισχύει στην περίπτωση του μοναδικού σήμερα ορατού ιστορικού πορτρέτου της Κουτλουμουσίου.

30. Για την προέλευση και τη σημασία του βλ. Marin Tadin, «L'origine et la signification de la particule Iω dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldavie», *Cyrillomethodianum* 4 (1977), σ. 172-196.

31. Η οδοντωτή κορώνα με πλατιά στεφάνη διακοσμημένη με πέντε έως επτά κρινάνθεμα, συνήθως τριγωνικού σχήματος, αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο κορώνας των ηγεμόνων της Βλαχίας και Μολδαβίας του $16^{ου}$ αιώνα. βλ. C. Nicolescu, «Les insignes du pouvoir. Contribution à l'histoire du cérémonial de cour roumain», *Revue des études Sud-Est européennes* XV (1977), αρ. 2, σ. 242.

32. Βλ. Ο. Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του $17^{ου}$ αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 122-123, εικ. 40, 72.

33. Βλ. J. Ковачевић, Средњовековна ношња Балканских Словена, Београд 1953, σ. 67· Б. Цветковић, «Прилог проучавању византисјког дворског костима – γρανάτζα, λαπάτζας». Зборник радова Византолошког института 34 (1995), σ. 152-153.

34. Βλ. C. Nicolescu, *Costumul de curte în Ţările Române (sec. XIV-XVIII)*, Bucureşti 1970, σ. 14-16· η ίδια, Les insignes du pouvoir, *ό.π.*, σ. 245-246.

35. Η ίδια, *Costumul de curte*, *ό.π.*, σ. 15-16.

36. Η σύνθεση αυτή, όπως και άλλα σωζόμενα πορτρέτα βλάχων ηγεμόνων στο χώρο του νάρθηκα του καθολικού της μονής του Άρτζες (φιλοτεχνήθηκαν σταδιακά, ανάμεσα στα 1526 και 1577), αποτοιχίστηκε στη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης της εκκλησίας το 1875 και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Τέχνης του Βουκουρεστίου, βλ. M. Musicescu, «Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le Sud-Est européen. Essai de typologie», *Revue des études Sud-Est européennes* VII (1969), αρ. 2, σ. 292, εικ. 5· C. Dumitrescu, «Fondateurs et iconographie au XVIe siècle en Valachie», *Revue Roumaine de Histoire de l'Art, Série Beaux-Arts* XIV (1977), σ. 23-25· M. Musicescu, «Byzance et le portrait roumain au moyen âge», *Etudes Byzantines et Post-Byzantines* I (1979), σ. 161.

37. Βλ. P. Chihaia, «Portrete de ctitori din Ţara Românească – Oglindite în cronici şi documente artistice», *Glasul Bisericii* XXXIII (1974), αρ. 1-2, σ. 100· C. Dumitrescu, *ό.π.*, σ. 24.

38. Την εικόνα δώρησε ο Νεαγκόε στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της μονής του Άρτζες. Στο κάτω τμήμα της εικονίζονται, από την μια πλευρά, ο βοεβόδας με τους γιούς του Θεοδόσιο, Ιωάννη και Πέτρο και, από την άλλη, η Δέσποινα-Μίλιτσα με τις κόρες της Στάνα και Ρωξάνδρα.. Βλ. V. Brătulescu, «Icoanele de familie ale lui Neagoe Basarab», *Biserica Ortodoxă Română* LXXIX (1961), σ. 776-777; C. Nicolescu, *ό.π.*, σ. 102, εικ. 51-52; η ίδια, *Icônes roumaines*, Bucarest 1971, σ. 34, πίν. 6.

39. Βλ. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Κατάλογος της Έκθεσης, εκδ. Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997 – Ιερά Κοινότης Αγίου Όρους Άθω, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 104, εικ. στη σελ. 103 (Ε. Τσιγαρίδας).

40. Βλ. G. Millet – Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1939-1947, σ. 32, πίν. LCCVI; P. Năsturel, «Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains», Βυζαντινά 5 (1973), πίν. 3. Ο P. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, ό.π., σ. 259, υποθέτει ότι ο Νεαγκόε δώρησε το επιτραχήλιο στον ηγούμενο της Ξενοφώντος, όταν αυτός επισκέφτηκε τη Βλαχία με την ευκαιρία των εγκαινίων της μονής του Άρτζες στις 15 Αυγούστου του 1517. Η απεικόνιση, όμως, της Αντζελίνας, της τρίτης και μικρότερης κόρης του επιφανούς βοεβόδα, για την οποία γνωρίζουμε ότι γεννήθηκε μετά το 1519 (βλ. C. Nicolescu, «Princesses Serbes sur le trône des Principautes Roumaines. Despina-Militza, princesse de Valachie», Зборник за ликобне уметности 5 (1969), 106-107), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το επιτραχήλιο πρέπει να φιλοτεχνήθηκε ανάμεσα στα 1519 και 1521, χρονιά θανάτου του Νεαγκόε.

41. Βλ. C. Nicolescu, *Costumul de curte*, *ό.π.*, σ. 13-14· C. Şerban, «La conception impériale byzantine dans le protocole et le cérémonial diplomatique roumain du moyen âge», *Βυζαντινά* 3 (1971), σ. 303, 309· A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI – XVIII*, Bucureşti 1983, σ. 48-49.

42. Βλ. N. Iorga, *Domnii români după portrete şi fresce contemporane*, Sibiu 1930, πίν. 28; C. Nicolescu, *ό.π.*, σ. 92, εικ. 46· C. Dumitrescu, *ό.π.*, σ. 27· η ίδια, *Pictura murală din Ţara Românească în veacul al XVI-lea*, Bucureşti 1978, σ. 49, 69.

43. N. Iorga, *ό.π.*, πίν. 27· V. Drăguţ, *Romanian art. Prehistory, Antiquity, Middle Ages, Renaissance, Baroque*, τόμ. I, Bucharest 1984, σ. 458.

44. Αυτό γίνεται περισσότερο κατανοητό αν συγκρίνουμε π.χ. τα γράμματα *E*, *N* και *M* της συγκεκριμένης επιγραφής με αντίστοιχα του $16^{ου}$ και $17^{ου}$ αιώνα, όπως αυτά εμφανίζονται στον κατάλογο με τύπους γραμμάτων των βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών που παραθέτει ο N. Mutsopoulos, «La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce», *Cyrillomethodianum* 3 (1975), σ. 79-80 και 84-85.

45. Ο Β. Λυμπερόπουλος, *ό.π.*, σ. 376, παρασύρεται από την επιγραφή του πορτρέτου για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δε θα υπήρχε κανένας λόγος να απεικονιστεί εδώ ο Αλέξιος Α' Κομνηνός, αν δεν ήταν ιδρυτής της μονής.

46. Για τον P. Lemerle πίσω από αυτήν την παράδοση κρύβεται ένα πλαστό έγγραφο του $16^{ου}$ αιώνα (γνωστό ως *τυπικόν κτητορικόν*) που χαλκεύτηκε πιθανότατα από κάποιον φιλόδοξο μοναχό της μονής Κουτλουμουσίου, βασιζόμενο στο αυθεντικό ιδρυτικό χρυσόβουλλο της μονής Διονυσίου που εξέδωσε το 1374 ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Αλέξιος Γ' Κομνηνός (βλ. Actes de Kutlumus, σ. 1-2).

47. Στη σύγχρονη ιστοριογραφία κυριαρχεί η άποψη ότι η μονή Κουτλουμουσίου ιδρύθηκε από κάποιον εκχριστιανισμένο απόγονο του ηγεμόνα Κούτλουμους Α', ιδρυτή της τουρκικής δυναστείας των Σελτζουκιδών, μεταξύ του 1063 (έτος θανάτου του Κούτλουμους Α') και 1169 (χρονολογία έκδοσης αγιορειτικού εγγράφου με την παλιότερη μνεία της μονής). Βλ. Actes de Kutlumus, σ. 5 (εισαγωγή)· D. Nastase, «Les débuts de la communauté œcuménique du Mont Athos», *Σύμμεικτα* 6 (1985), σ. 263-264.

48. «Создася же первѣе отъ основанія отъ присномпоминаемаго благочестибаго царя Греческаго Алексѣя Комнина, бъ кое же лѣто, не обрѣтохъ, гдѣ изрито или начепранно, но отъ царстобоанія его мощно увѣдаты (= Οικοδομήθηκε αρχικά εκ θεμελίων [το μοναστήρι] από τον αείμνηστο ευσεβή έλληνα αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό, σε ποιο όμως έτος, δε βρήκα, κάπου χαραγμένο ή γραμμένο, αλλά για τη βασιλεία του είναι δυνατό να γνωρίζουμε)». В. Г. Барасій, *ό.π.*, σ. 164.

49. Βλ. C. Nicolescu, *ό.π.*, 90, εικ. 45· C. Dumitrescu, *Pictura murală din Ţara Românească*, ό.π., σ. 69· P. Chihaia, «Despre pronaosul bisericii mănăstirii Argeş», στο: *Artă medievală*, II (Învăţături şi mituri în Ţara Românească), Bucureşti 1998, σ. 38, εικ. 30 στη σελ. 307.

50. C. Nicolescu, Les insignes du pouvoir, *ό.π.*, σχόλια στην εικ. 1. Ο βοεβόδας Νικόλαος-Αλέξανδρος στο πορτρέτο του 1365 στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Άρτζες φορά την τυπική κορώνα του 14^{ου} αιώνα με τη λεπτή μεταλλική στεφάνη, διακοσμημένη με τρία ισοϋψή κρίνα, βλ. I. D. Ştefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie*, Paris 1932, πίν. 14; C. Nicolescu, *ό.π.*, σ. 241. Το έντονα τονισμένο κεντρικό άνθος της κορώνας του Μίρτσεα στο Άρτζες και του πορτρέτου στο Κουτλουμούσι, πλαισιωμένο από δύο μικρότερα κρινάνθεμα, πρέπει να θεωρηθεί ως σχεδιαστική καινοτομία του 16^{ου} αιώνα.

51. Βλ. N. Iorga, *ό.π.*, πίν. 7· P. Chihaia, *ό.π.*, εικ. 32 στη σελ. 308.

52. Βλ. R. Theodorescu, *ό.π.*, σ. 625-629.

53. Ως παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε το πορτρέτο του Νικηφόρου Φωκά στο καθολικό και την τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, καθώς και τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο και τον βασιλιά Μιλούτιν στην κτητορική σύνθεση της τράπεζας της μονής Χιλανδαρίου.

54. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.

55. Ο βασικός μελετητής των σχέσεων των ρουμανικών χωρών με το Άγιον Όρος P. Năsturel τονίζει το παράδοξο γεγονός της απουσίας των ονομάτων των δύο πρώτων βλάχων κτητόρων της Κουτλουμουσίου σε δωρητικά έγγραφα που εκδόθηκαν μετά το θάνατο του Βλάντισλαβ Α' (1377). Ερμηνεύει το φαινόμενο ως αποτέλεσμα των έριδων που ξέσπασαν την εποχή του Ράντου Α' (1377 – circa 1383) ανάμεσα σε έλληνες και ρουμάνους μοναχούς της μονής για θέματα μοναχικής διαβίωσης. Προσθέτει, επίσης, ότι στην σκόπιμη λήθη του ονόματος του Βλάντισλαβ θα πρέπει να συνέβαλαν οι συγκρούσεις των οικογενειών, οι οποίες μοιράζονταν το θρόνο της Βλαχίας, με επακόλουθο τη δημιουργία μιας νέας παράδοσης που αναγνώριζε στο πρόσωπο του Μίρτσεα τον πρώτο σημαντικό κτήτορα της μονής. Βλ. P. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, *ό.π.*, σ. 53-54.

56. Για τις πολιτικές προθέσεις που κατεύθυναν τον Ράντου του Αφουμάτζι, δωρητή των τοιχογραφιών του ναού της μονής του Άρτζες, στην επιλογή των πορτρέτων των Βλάχων προκατόχων του βλ. C. Dumitrescu, Fondateurs et iconographie, *ό.π.*, σ. 26-28· η ίδια, *Pictura murală din Ţara Românească*, *ό.π.*, σ. 49· P. Chihaia, «Contribuţii la identificarea portretelor din biserica Sfântul Nicolae Domnesc şi din biserica lui Neagoe de la Curtea de Argeş», στο: *Artă medievala*, I (Monumente din cetăţile de scaun a le Ţării Româneşti), Bucureşti 1998, σ. 86· ο ίδιος, Portrete de ctitori, *ό.π.*, σ. 103.

57. Για το θεολογικό – κοσμικό συμβολισμό του θέματος της Ρίζας του Ιεσσαί στην εντοίχια ζωγραφική των ρουμανικών εκκλησιών βλ. S. Ulea, «L'origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave», *Revue Roumaine d'Histoire* II (1963), no. 1, σ. 41, 57· M. Taylor, «Three local motifs in moldavian Trees of Jesse, with an excursus on the liturgical basis of the exterior mural programs», *Revue des études Sud-Est européennes* XII (1974), αρ. 2, σ. 267-275· V. Vătăşianu, *La peinture murale du nord de la Moldavie*, Bucarest 1974, σ. 23-25· A. Nasta, «L'Arbre de Jessé dans la peinture Sud-Est Européenne. Essai d'une nouvelle interprétation iconographique du type des Arbres de Jessé du XVI-e siècle en Moldavie et des exemplaires sud-est européens qui s'y rattachent», *Revue des études Sud-Est européennes* XIV (1976), αρ. 1, σ. 29-

44· D. Nastase, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano 1976, σ. 9-10.

58. Αν και η τοιχογραφημένη μορφή του Βιντίλα δε σώζεται σήμερα, η μονή διαθέτει πορτρέτα του ίδιου και της οικογένειάς του, κεντημένα σε δύο υπέροχες ποδέες, που φιλοτέχνησε η σύζυγος του βοεβόδα Ράντα. Το ηγεμονικό ζεύγος με το γιο του Ντραγκίτσι, φορώντας επίσημο καφτάνι και χρυσή οδοντωτή κορώνα στο κεφάλι, εικονίζεται γονατιστό και δεόμενο κάτω από το Δένδρο της Ζωής, στην κορυφή του οποίου δεσπόζει, στη μια ποδέα, ο Χριστός (εικ. 20) και στην άλλη, η Παναγία Βλαχερνήτισσα με το μικρό Χριστό στο στήθος (εικ. 21). Βλ. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, 415-416, (Μ. Θεοχάρη); Φλ. Μαρινέσκου, ό.π., σ. 17-18, εικ. 4, 5. Η ποδέα με τη μορφή του Χριστού φέρει τις εξής επιγραφές: **Въ храм(ъ) Прѣωбраженіе Г(оспод)а н(а)шего І(соу)с(а) Х(рист)а. Манастир(ь) нарїчаесе Котломѹз. Іѡ Винтилъ воев(о)да. Г(оспо)жда Рада. Ѡ Вл(а)д(ы)ко Х(рист)е се азь раб(ь) твои. Іѡ Дрьг(и)чі воевод(а).** Στην ποδέα με τη μορφή της Παναγίας διαβάζουμε: **Въ храм(ъ) Прѣωбраженїе Г(оспод)а н(а)шего І(соу)с(а) Х(рист)а. Манастир(ь) нарїчаесе Котломѹз. Іѡ В(и)нтилъ воевод(а). Г(оспо)жда Рада. Ѡ мати бо(жи)га съхранї ме въ своемь си кровѣ. Іѡ Дрьг(и)чі воевод(а).**

Ελένη Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου

Το πρόσφατο εκθεσιακό έργο της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ

Η ανακίνηση του ενδιαφέροντος, του προβληματισμού και της ιδεολογίας των εκθέσεων σημειώνεται στους κόλπους της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 με αφορμή το εντυπωσιακό εύρημα της Βεργίνας και την πολιτική βούληση για την άμεση προβολή του.

Στις επόμενες δεκαετίες το ήδη πρόσφορο έδαφος του εκθεσιακού έργου γίνεται γονιμότερο χάρη σε ευνοϊκές συγκυρίες, αλλά και άλλους παράγοντες, με το γνωστό αποτέλεσμα της εντατικοποίησης της προβολής των πολιτισμικών αγαθών της μακεδονικής γης και τις περιοδεύουσες ανά τον κόσμο εκθέσεις καθώς και την ανταλλαγή τους με ανάλογα έργα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας, με πυρήνα το εύρημα της Βεργίνας, και η διάδοχος βραβευμένη έκθεση της Αρχαίας Μεταλλοτεχνίας[1] αποτελούν μία καθοριστική τομή και το ξεκίνημα μιας ανοδικής πορείας στη ζωή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Σήμερα μετά την πρόσφατη απομάκρυνση των κτερισμάτων των βασιλικών τάφων και παρά τη νέα παρουσίαση του Χρυσού των Μακεδόνων διαπιστώνεται μία κρίση στην προσέλκυση του κοινού, που δεν έχει ακόμη ξεπεραστεί.

Ένα σταθμό στη νεότερη δραστηριότητα του Μουσείου αποτελεί και το 1997, χρονιά που η Θεσσαλονίκη διανύει ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης. Στους μουσειακούς και άλλους μνημειακούς χώρους της πόλης φιλοξενούνται στο πλαίσιο αυτού του θεσμού ποικίλες εκδηλώσεις και εκθέσεις, που αποκτούν νέα διάσταση. Οι περισσότερες είναι προγραμματισμένες από παλιά, από την αείμνηστη Ιου-

1. Η έκθεση κερδίζει το βραβείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1979. Βλ. σχετικά Α.Δ. 33 (1978) 1985, Β'1, Χρον., 233 και Κ. Ρωμιοπούλου, Η έκθεση της αρχαίας Μεταλλοτεχνίας "Θησαυροί της Μακεδονίας" στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΑΑΑ XI, 2 (1978).

λία Βοκοτοπούλου, ενώ άλλες προκύπτουν στην πορεία μελέτης και σύνταξης του προγράμματος από τον τότε προϊστάμενο, κ. Δ. Γραμμένο. Το άρτιο αποτέλεσμα πολλών, όπως της έκθεσης των Νομισμάτων ή των Επιγραφών της Αρχαίας Μακεδονίας, οφείλει πολλά στη χρηματοδότηση του ΟΠΠΕΘ.

Γενικότερα, στο εκθεσιακό έργο της Εφορείας κατά τη διετία 1997-1998 συγκαταλέγονται δεκαέξι (16) συνολικά περιπτώσεις, δώδεκα (12) από τις οποίες οργανώνονται από την υπηρεσία μας, ενώ τέσσερις (4) φιλοξενούνται: οι δεκατρείς (13) πραγματοποιούνται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, από μία αναλογεί στα Μουσεία Κιλκίς και Πολυγύρου, ενώ μία τρίτη αφορά στο κτίριο επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου της Ολύνθου στη Χαλκιδική. Οι εκθέσεις αυτές σε χρονολογική κατάταξη είναι οι ακόλουθες:

1. Η ιδιαίτερα προσεγμένη περιοδική έκθεση του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης με θέμα **"Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα"** εγκαινιάζεται στις 14 Μαρτίου του 1997 και φιλοξενείται στο ισόγειο της νέας πτέρυγας μέχρι τις 31 Μαΐου του ίδιου χρόνου. Η απήχησή της είναι μεγάλη και ανάλογο το κέρδος της σε πλήθος επισκεπτών, που τους συγκινούν τόσο τα επίλεκτα εκθέματα, όσο και η συσχέτισή τους με την καθημερινή ζωή και τα προϊόντα της γεωργικής παραγωγής από τον αρχαίο κόσμο μέχρι τον σημερινό, όπως χαρακτηριστικά απεικονίζεται και στις φωτογραφίες του γνωστού θεσσαλού φωτογράφου κ. Τλούπα[2] (Εικ. 1-2).

2. Η μόνιμη πρωτότυπη έκθεση **"Τα νομίσματα της Μακεδονίας"** από τον 6ο αι. π.Χ. έως το 148 π.Χ." εγκαινιάζεται στις 23 Μαΐου του 1997[3] και κοσμεί την αίθουσα "Μανώλης Ανδρόνικος", που προορίζεται για διαλέξεις και άλλες πολιτισμικές εκδηλώσεις με μεγάλη, συνήθως, προσέλευση κοινού (Εικ. 3).

Εικόνα 1.

2. Η φροντίδα της παρουσίασης της έκθεσης ανατίθεται στην αρχιτέκτονα κ. Α. Πάκα.

3. Η ευθύνη της σπάνιας αυτής έκθεσης, η ιδέα της παρουσίασής της και η συγγραφή του ενημερωτικού εντύπου είναι έργο του αρχαιολόγου κ. Χ. Γκατζόλη, ο οποίος συνεργάστηκε με την αρχιτέκτονα κ. Α. Πάκα.

Εικόνα 2.

Εικόνα 3.

3. Η Ταφική Τέχνη του δυτικού Μεξικού αποτελεί άλλο ένα εντυπωσιακό εκθεσιακό σύνολο με τίτλο **"Ο Καθρέφτης της Ζωής"**, που λειτουργεί στη νέα πτέρυγα από τις 22 Ιουνίου ως τις 24 Αυγούστου του 1997 (Εικ. 4).

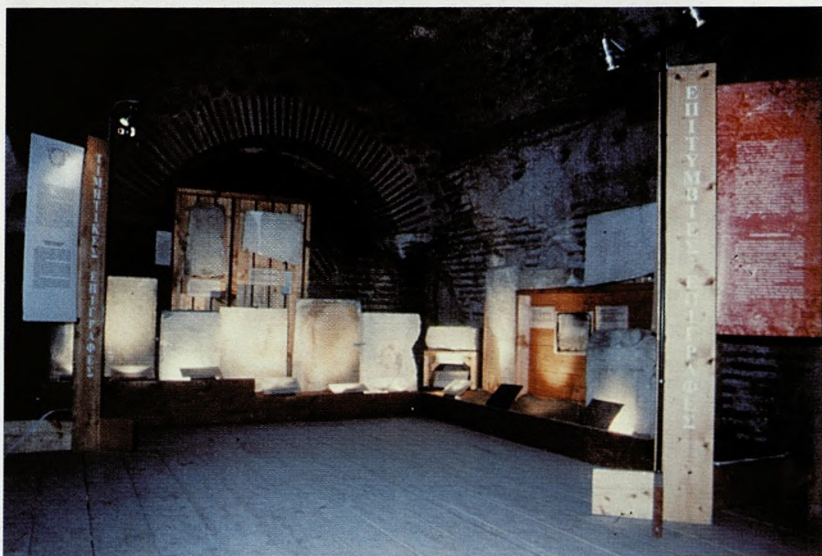
4. Σε φωτογραφικό καί σχεδιαστικό υλικό βασίζεται η περιοδική έκθεση για την **"Πολιόχνη, Λήμνω εν αμιχθαλόεσση. Ένα κέντρο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο"**. Είναι το αποτέλεσμα της συνεργασίας του Υπουργείου Αιγαίου, της Κ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και εκτίθεται στο κέντρο του ευρύχωρου προθαλάμου του Μουσείου στις 13 Σεπτεμβρίου 1997.

Εικόνα 4.

5. Στις 21 Σεπτεμβρίου εντυπωσιάζει και η έκθεση "**Cucuteni – Ο τελευταίος μεγάλος χαλκολιθικός πολιτισμός της Ευρώπης**", που διαρκεί μέχρι τις 21 Δεκεμβρίου του 1997. Πραγματοποιείται στο πλαίσιο των πολιτισμικών ανταλλαγών και οργανώνεται από τα υπουργεία Πολιτισμού Ελλάδας και Ρουμανίας καθώς και την Ακαδημία της Ρουμανίας.

6. Ο χώρος του cryptoporticus της Ρωμαϊκής Αγοράς της Θεσσαλονίκης στη διάρκεια του διμήνου Οκτωβρίου – Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου μετατρέπεται σ' ένα κατάλληλο σκηνικό για την προβολή και ανάδειξη μιας αντιπροσωπευτικής ομάδας **Επιγραφών της Αρχαίας Μακεδονίας**[4] (Εικ. 5). Το εικαστικό αποτέλεσμα οφείλεται στο συνάδελφο αρχιτέκτονα κ. Γ. Νιαούρη και προσελκύει το ενδιαφέρον των επισκεπτών κάθε ηλικίας.

Εικόνα 5.

4. Η επιλογή-οργάνωση του εκθεσιακού υλικού και η σύνταξη καταλόγου οφείλεται στην αρχαιολόγο κ. Β. Μισαηλίδου.

7. Μία περιοδική έκθεση με μόνιμο, τελικά, χαρακτήρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Κιλκίς είναι προϊόν συλλογικής μελέτης αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων της Εφορείας[5]. Τιτλοφορείται "**Ευρωπαίων η πόλις**" και "**Παλατιανό (αρχ. Ιωρον). Η καθημερινή ζωή σε μια πόλη της αρχαίας Κρηστωνίας**" και στις 29 Νοεμβρίου του 1997 ανοίγει για το κοινό, το οποίο καθοδηγείται μέσα από δύο κύριες ενότητες πρόσφατων ευρημάτων σ' ένα ταξίδι στον αρχαίο κόσμο της κεντρικής περιοχής του Κιλκίς, σε επιτεύγματα και λείψανα της ζωής του, αλλά και σε σκηνές θανάτου (Εικ. 6). Τα εκθέματα προέρχονται από δύο ανασκαπτόμενες αρχαίες πόλεις του νομού, την Ευρωπό —που χάρη στο όνομά της συσχετίζεται απευθείας με την ευρωπαϊκή ήπειρο—, και το Ίωρον, το σημερινό Παλατιανό.

8. Τρεις μεμονωμένες μικρές μελέτες έχουν ως αποτέλεσμα ανάλογες, μόνιμες προς το παρόν, επεμβάσεις σε εκθέματα της αίθουσας των γλυπτών και της Θεσσαλονίκης, που εγκαινιάζονται στις 14 Δεκεμβρίου του 1997 ως επανεκθετικές προτάσεις με τον τίτλο: "**Αθηνά των Μεδίκων, η Αφροδίτη του Λούβρου - Νεάπολης και το Γαλεριανό Συγκρότημα**". Τμήματα των άκρων και το κεφάλι ενός κολοσσικού αγάλματος Αθηνάς, που ανασύρθηκε από τα λείψανα της βιβλιοθήκης της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, καθώς και ένας κορμός Αφροδίτης ανασυντάχθηκαν στον ίδιο εκθεσιακό χώρο και διανθίστηκαν με εποπτικό υλικό, διαταράζοντας όμως τόσο τη σχέση των ίδιων των θραυσμάτων όσο και την αρμονία του ιστού της αρχικής έκθεσης του αρχαιολόγου – επίτιμου καθηγητή του Α.Π.Θ. κ. Γ. Δεσπίνη[6] (Εικ. 7).

Η τρίτη επέμβαση, στην αίθουσα της Θεσσαλονίκης, εμπλουτίζει με νεότερα ανασκαφικά δεδομένα τη σχεδιαστική, κυρίως, απόδοση των μέχρι τώρα γνωστών στοιχείων **του ανακτορικού συγκροτήματος του Γαλερίου** επάνω σε σειρά μεγάλων πλευρικών πανώ, που λειτουργούν και ως φόντο ευρημάτων και σχεδίων[7] (Εικ. 8). Για την προβολή των πρόσφατων αυτών δεδομένων χρησιμοποιούνται δύο αποχρώσεις βασι-

Εικόνα 6.

5. Στην προετοιμασία της έκθεσης πρωτοστατούν οι αρμόδιοι αρχαιολόγοι, κ.κ. Η. Αναγνωστοπούλου και Θ. Σαββοπούλου, μαζί με τον αρχιτέκτονα κ. Γ. Γιαννάκη.

6. Γ.Ι. Δεσπίνη, «Η επανέκθεσις των γλυπτών εις το Μουσείον Θεσσαλονίκης», ΑΑΑ ΙΙ (1969), 173-177. Την ευθύνη της σημερινής εκθεσιακής πρότασης φέρουν οι αρχαιολόγοι, κ. Π. Βελένη (Αθηνά Μεδίκων) και κ. Μ. Τσιμπίδου (Αφροδίτη Λούβρου-Νεάπολης), ενώ η αισθητική και χρωματική σύνθεση επισφραγίζεται από τον μουσειακό καλλιτέχνη της Εφορείας κ. Ν. Σφήκα.

7. Η επιμέλεια των εργασιών οφείλεται στην αρχιτέκτονα της Εφορείας κ. Φ. Αθανασίου.

Εικόνα 7.

Εικόνα 8.

κών χρωμάτων, του κόκκινου και του πράσινου, με αποτέλεσμα την έντονη διαφοροποίηση του χρωματισμού τους στο σύνολο της αίθουσας, σχέση που προβληματίζει, εφόσον με τον υπερτονισμό του συγκεκριμένου μνημείου αυτό απομονώνεται και αποσυνδέεται από τον άξονα ροής της ενότητας των δημοσίων κτισμάτων της αρχαίας πόλης. Αξιοσημείωτη είναι εδώ η αναπαράσταση του Οκταγώνου με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων.

9. Η Εφορεία μας συμμετέχει και στην περιοδική έκθεση που διοργανώνεται από το Υπουργείο Πολιτισμού για **"Το Ελληνικό Κόσμημα. 6.000 Χρόνια Παράδοση."** Η ενδιαφέρουσα διαχρονική παρουσίαση σπάνιων κοσμημάτων από την προϊστορική περίοδο της αρχαιότητας μέχρι τις μέρες μας προσελκύει στα τέλη του 1997 και το πρώτο δίμηνο του 1998

πλήθος κόσμου στη Θεσσαλονίκη, στον εκθεσιακό χώρο του διατηρητέου δημοτικού κτιρίου, γνωστού ως Βίλλα Bianca (21/12/'97-21/2/'98)[8].

10. **"Ο Πάπυρος του Δερβενίου"**, το μοναδικό στη Μακεδονία και εξαιρετικά ευαίσθητο αυτό εύρημα της ελληνιστικής αρχαιότητας από το νεκροταφείο της αρχαίας Λητής στο Δερβένι, εκτίθεται σε μία μικρή περιοδική έκθεση, που ξεκινά στις 4 Απριλίου του 1998. Καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα του προθαλάμου του Μουσείου και φυλάσσεται σε ειδικά μελετημένη, τετράγωνη σχεδόν, κατασκευή. Πρόκειται για μία λιτή και άυλη, σχεδόν, μικρή και χαμηλή προθήκη από γυαλί και ακρυλικό φύλλο, στο κεντρικό τμήμα της οποίας περιλαμβάνονται ομοιόμορφες θήκες, όπου τοποθετούνται ανά ομάδες τα λείψανα του παπύρου[9] (Εικ. 9).

11. Η σημαντική μόνιμη έκθεση για τον **"Χρυσό των Μακεδόνων"**, που έρχεται να καλύψει το κενό μετά την απομάκρυνση – επιστροφή των ευρημάτων της Βεργίνας στον τόπο προέλευσής τους, εγκαινιάζεται στις 13 Ιουνίου του 1998 στη νέα πτέρυγα του Μουσείου[10] (Εικ. 10).

Εικόνα 9.

Εικόνα 10.

8. Η Βίλλα Bianca παραχωρείται για την έκθεση από τον ΟΠΠΕΘ 1997 και ο σχεδιασμός της πραγματοποιείται από τον κ. Γ. Μετζικώφ. Η οργάνωση και η επιστημονική της διαπραγμάτευση καθώς και η σύνταξη του καταλόγου της έκθεσης είναι συλλογικό έργο (η ΙΣΤ ΕΠΚΑ συμμετέχει κυρίως με τους αρχαιολόγους κ.κ. Δ. Γραμμένο και Μπ. Τσιγαρίδα).

9. Η φροντίδα του αρχαιολογικού υλικού είναι της αρχαιολόγου-συντηρήτριας κ. Δ. Ιγνατιάδου.

10. Η έκθεση αυτή παρουσιάζεται αναλυτικά στη Μουσειολογική Συνάντηση της Σπάρτης (Νοέμ. 1999) από τους βασικούς συντελεστές της, την αρχιτέκτονα κ. Α. Πάκα, και τις αρχαιολόγους τις κ.κ. Δ. Ιγνατιάδου και Μπ. Τσιγαρίδα, συγγραφείς του αντίστοιχου καταλόγου.

11. Οι εργασίες έχουν πραγματοποιηθεί από την αρχιτέκτονα του έργου κ. Φ. Αθανασίου, και την αρχαιολόγο κ. Σ. Πρωτοψάλτη.

12. Μόνιμη έκθεση για την "**Όλυνθο, Χαλκιδέων πρωτεύουσα**" λειτουργεί από τις 26 Ιουλίου του 1998 στο κτίριο ενημέρωσης επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου της Ολύνθου (Εικ. 11). Πλούσιο εποπτικό υλικό ενημερώνει με εύληπτο τρόπο τον επισκέπτη για τα ανασκαφικά δεδομένα, ευρήματα και πορίσματα μελέτης της πρώτης συστηματικά ερευνημένης αρχαίας πόλης της Χαλκιδικής, τον ξεναγεί στους βασικούς τομείς και άξονές της καθώς και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της. Παράλληλα, τον πληροφορεί για το πρότυπο αναστηλωτικό πρόγραμμα, τις μεθόδους συντήρησης και επεμβάσης στα θεμέλια των σπιτιών, τις προτάσεις για αναπαραστάσεις τους[11]. Στο πλαίσιο του γνωστού πανελλήνιου εκπαιδευτικού προγράμματος "Μελίνα" του υπουργείου Πολιτισμού συντάσσονται και πραγματοποιούνται ειδικά σεμινάρια σε μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των σχολείων της περιοχής.

Εικόνα 11.

13. Στο εποπτικό υλικό βασίζεται και η περιοδική έκθεση για "**Τα αρχαία λιμάνια στο Θερμαϊκό κόλπο**" με μοναδική εξαίρεση ένα ελληνιστικό εύρημα από τον οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης, έναν μελαμβαφή ενεπίγραφο αττικό κάνθαρο, που προβάλλεται σε περίοπτη μικρή βιτρίνα από ακρυλικό φύλλο. Η παρουσίαση αυτή γίνεται στον προθάλαμο του Μουσείου με αφορμή τον εορτασμό των ευρωπαϊκών ημερών πολιτιστικής κληρονομιάς και η λειτουργία της διαρκεί από τις 25 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 30 Οκτωβρίου 1998[12].

14. Η μόνιμη έκθεση για την "**Προϊστορική Θεσσαλονίκη και τις Πρώιμες κοινότητες στην ενδοχώρα του Θερμαϊκού**" συμπληρώνει με πλούσιο υλικό το μεγάλο κενό στην παρουσίαση της προϊστορίας της κεντρικής Μακεδονίας (Εικ. 12-13). Εγκαινιάζεται στις 8 Νοεμβρίου του 1998[13].

12. Η έκθεση οφείλεται στον αρχαιολόγο κ. Κ. Σουέρεφ και στην αρχιτέκτονα κ. Τ. Ραφαηλίδου.

13. Η παρουσίασή της στη Μουσειολογική Συνάντηση καθώς και η σύνταξη του καταλόγου εκπονείται από την κ. Μ. Παππά, υπεύθυνη αρχαιολόγο της έκθεσης.

Εικόνα 12.

Εικόνα 13.

15. Η πρόσφατη επανέκθεση του Μουσείου Πολυγύρου ολοκληρώνεται στις 14 Νοεμβρίου 1998 και οργανώνεται με επίκεντρο τις "**Τρεις αποικίες της Άνδρου στη Χαλκιδική: Σάνη, Άκανθο, Στάγειρα**".

16. Λίγα αντιπροσωπευτικά ευρήματα —δείγματα κυρίως κεραμικής, ειδωλίων και εργαλείων— από την ανασκαφή του εκτεταμένου νεολιθικού οικισμού κοντά στο Μακρύγιαλο εκτίθενται ήδη από τον Ιούνιο του 1999 στον προθάλαμο του Μουσείου (Εικ. 14). Για την παρουσίασή τους χρησιμοποιήθηκε η παλιά προθήκη του παπύρου του Δερβενίου, αφού αφαιρέθηκε το εσωτερικό τμήμα των θηκών και στην ενιαία πια επιφάνεια τοποθετήθηκε ορυκτή άμμος σε λευκό και μαύρο χρώμα. Έτσι η μορφή, το σχήμα ή το διακοσμητικό μοτίβο καθενός εκθέματος αναδεικνύονται ανεπηρέαστα από συμπαγή υλικά ή άλλα χρώματα.

Εικόνα 14.

Το σημαντικό εύρημα της νεολιθικής εγκατάστασης ήρθε στο φως στη διάρκεια εκτέλεσης του παράλληλου άξονα της Εθνικής Οδού και προβάλλεται μπροστά σε κατακόρυφο πτυσσόμενο πανώ με απαραίτητο εποπτικό και ενημερωτικό υλικό. Η πρόσφατη αυτή έκθεση με τον τίτλο "**Νεολιθικός Μακρύγιαλος**" έχει περιοδικό χαρακτήρα[14].

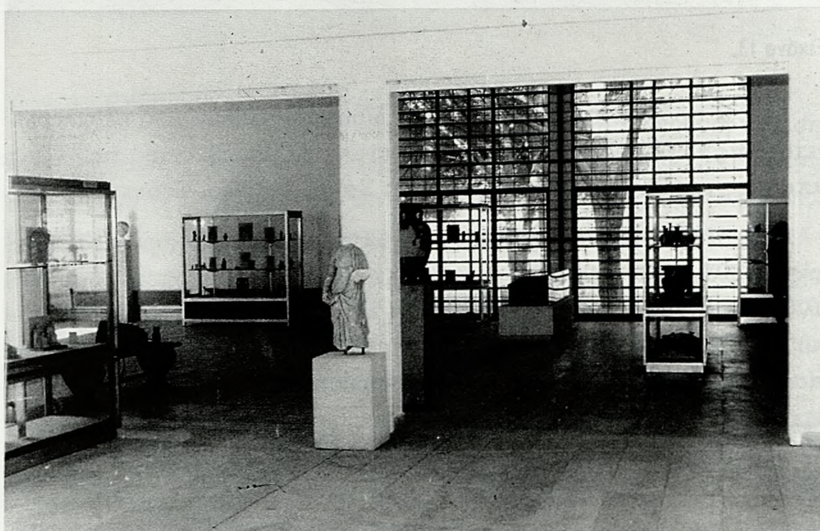
Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου απέριττο, περίοπτο κτίσμα του 1970, σχεδιασμένο από τον αρχιτέκτονα-επίτιμο καθηγητή του Α.Π.Θ., κ. Δ. Φατούρο, βρίσκεται σε δασική έκταση κοντά στη Δ είσοδο της πόλης. Μοναδικό στο νομό, εγκαινιάζεται το Μάϊο του 1971[15]. Ο εκθεσιακός του χώρος, άνετος και φωτεινός, αποτελείται από δύο τμήματα, τον προθάλαμο και τη μεγαλύτερη, κύρια αίθουσα (Εικ. 15).

Η ανάγκη της πρώτης επανέκθεσης, του 1990, υπαγορεύεται μετά τη μακρόχρονη επισκευή του δώματος σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση ενός πλήθους νεότερων αρχαιολογικών δεδομένων και ευρημάτων από τις ανασκαφές σε κάθε σχεδόν άκρη του ιδιόμορφου νομού με το νησιωτικό χαρακτήρα και την υπέρμετρη τουριστική "αξιοποίηση"[16]. Ανάλογοι λόγοι διαμορφώνουν και τις συνθήκες για την επανέκθεση του 1998, ενώ οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες επιβάλλουν κατά μία άποψη την αξιοποίηση των παλιών προθηκών, που παραμένουν αχρησιμοποίητες μετά τη μεταφορά των εκθεμάτων της Βεργίνας και τη νέα έκθεση "του Χρυσού των Μακεδόνων". Αρχικά, η συγκυρία θεωρείται ευνοϊκή, τα δεδομένα όμως του χώρου και τα σταθερά στοιχεία όγκου και διαστάσεων των παλιών προθηκών, δυσκολεύουν την εκτέλεση του έργου, που ανατέθηκε στο μουσειακό καλλιτέχνη, κ. Ν. Σφήκα. Το τελικό αποτέλεσμα είναι να περιοριστεί η ευρυχωρία των αιθουσών και να καταργηθεί ως ένα βαθμό η άμεση σχέση τους με το εξωτερικό περιβάλλον, με άμεση συνέπεια τον μετριασμό του φυσικού φωτισμού. Σύμφωνα με το νέο σχεδιασμό, ο εκθεσιακός χώρος αποκτά ένα δρομικό χαρακτήρα με κύριο άξονα περιήγησης, που ορίζεται με την τοποθέτηση των προθηκών σε παράταξη, ακόμη και στο μέσο των αιθουσών, το πλάτος των οποίων μειώνεται αισθητά, και φράζονται σε αρκετά σημεία τα ανοίγματα προς την αυλή. Δημιουργούνται αυτόνομες ενότητες, που αποκλείουν σε μερικά σημεία τη μεταξύ τους οπτική επικοινωνία και τη γενική εποπτεία της έκθεσης. Η περιορισμένη χρηματοδότηση δεν επαρκεί για τη μελέτη φωτισμού, με αποτέλεσμα τη μή σωστή ανάδειξη ενός μοναδικού στο μακεδονικό χώρο ευρήματος, των πήλινων ακρωτηρίων-Νικών της αρχαίας Σάνης, που επιπλέον μειώνεται αισθητικά από την τοποθέτηση των πληροφοριακών πινάκων σε βάθρο δυσανάλογου μεγέθους. Η ίδια δυσπραγία ευθύνεται και για την έλλειψη μουσειογραφικής μελέτης.

Βασική αρχή της επανέκθεσης, σε κάθε στάδιο επεξεργασίας του υλικού, είναι η κατά το δυνατό πληρέστερη αντιπροσώπευση των σημαντικότερων θέσεων και ανασκαφών της Χαλκιδικής καθώς και όλου του χρονικού φάσματος της αρχαιότητας, ώστε ο επισκέπτης να αποκτά μία γενική αλλά σαφή εικόνα της ζωής στην περιοχή και της πολυσήμαντης δραστηριότητας των κατοίκων της από τα προϊστορικά χρόνια. Στη 2η χιλιετία τη ζωή της προϊστορικής Χαλκιδικής εμπλουτίζει με την εγκατάστασή του ένα ιωνικό φύλο, συγγενικό ίσως των Χαλκιδέων της Εύβοιας, το "χαλκιδικόν γένος" του Ηροδότου. Άποικοι, στην πλειονότητά τους Ευβοείς, προσελκύονται από τον 12ο αι. π.Χ., κυρίως όμως στη διάρκεια του 8ου και 7ου αι. π.Χ.

Στο μέσο του προθαλάμου, απέναντι ακριβώς από την κεντρική είσοδο και το εκδοτήριο εισιτηρίων του Μουσείου, ένα εισαγωγικό σημείωμα μαζί με το χάρτη της Χαλκιδικής κατατοπίζουν σε γενικές γραμμές το κοινό, που κατευθύνεται προς τη συστηματική έκθεση των ευρημάτων των κυριότερων πόλεων κατά ανασκαφικά σύνολα και τοπογραφικές ενότητες με αφετηρία την Όλυνθο και την Τορώνη. Πίνακες με ενημερωτικά κείμενα, σχεδιαγράμματα και φωτογραφικό υλικό έχουν τοποθετηθεί στο εσωτερικό των προθηκών και συντελούν στην παραστατικότερη αντίληψη της ζωής και της σκέψης στην αρχαιότητα.

Η έρευνα της **Ολύνθου**[17], θέσης κατοικημένης ήδη από τη νεότερη

Εικόνα 15.

14. Το υλικό της έκθεσης επιλέχθηκε και εκτέθηκε από την ανασκαφέα κ. Μ. Παππά.

15. ΑΔ 27 (1972) Χρον.2, 498-99, πίν. 427 α-β.

16. ΑΔ 45 (1990) 1995, Χρον. Β 2, 301.

17. Η έκθεση οργανώνεται από τις συναδέλφους κ.κ. Φ. Αθανασίου και Σ. Πρωτοψάλτη.

νεολιθική και χαλκολιθική εποχή, έχει ρίξει άπλετο φως στον πολιτισμό του προϊστορικού πληθυσμού, κυρίως όμως των κατοίκων της αρχαϊκής και κλασικής πόλης, της μοναδικής στο νομό, που τμήμα της ανασκάφηκε συστηματικά. Τα αντικείμενα παραπέμπουν τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική ζωή και καλύπτουν όλους τους τομείς των πολιτισμικών επιτευγμάτων. Κεραμικά ή χάλκινα οικιακά σκεύη, διάφορα χρηστικά ή προσωπικά είδη, νομίσματα αλλά και λατρευτικά ειδώλια καθώς και επιγραφές ή πολεμικό υλικό περιγράφουν γλαφυρά μια καλά οργανωμένη αστική κοινωνία με άριστο βιοτικό επίπεδο και σχέσεις με τα μεγάλα κέντρα της εποχής (Εικ. 16-17).

Μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα των ανασκαφών της **Τορώνης** μας μεταφέρουν στην εποχή του Χαλκού και τον υπομυκη-

Εικόνα 16.

Εικόνα 17.

ναϊκό κόσμο, τα περισσότερα όμως προέρχονται από τη πρωτογεωμετρική περίοδο και την έρευνα του νεκροταφείου. Για πληρέστερη ενημέρωση των επισκεπτών σε μία από τις προθήκες εκτίθενται και νομίσματα καθώς και ενδεικτικά δείγματα πηλοπλαστικής της κλασικής εποχής.

Από την ανασκαφή του ιερού του Άμμωνα Δία της **αρχαίας Αφύτιος**, στη σημερινή Καλλιθέα, παρουσιάζονται πήλινα μέλη της στέγης του κλασικού ναού, διακοσμημένα με γραπτή και ανάγλυφη διακόσμηση, μαρμάρινο κεφάλι Διονύσου και κομμάτια διαφόρων αγγείων, μερικά από τα οποία σώζουν επιγραφές αφιερωμένες στο δημοφιλή θεό. Δεν λείπουν τα αρχαϊκά εισηγμένα αγγεία του αττικού και κορινθιακού κεραμικού, ευρήματα του νεκροταφείου. Ανάλογα κεραμικά προϊόντα παρουσιάζονται και από άλλα γνωστά νεκροταφεία, που σε μερικές περιπτώσεις συνοδεύονται και από χαρακτηριστικά δείγματα της τοπικής κεραμικής με τον πλούσιο γραπτό, φυτικό συνήθως, διάκοσμο ή λιτό γραμμικό. Στον Πολύγυρο, εξάλλου, φιλοξενείται και μία πλούσια συλλογή αρχαϊκών κοσμημάτων, χάλκινων σε μεγάλο ποσοστό, που επιβεβαιώνουν τη φήμη των μακεδονικών χαλκών με τη μακρόχρονη καλλιτεχνική παράδοση.

Στο μεγαλύτερο μέρος της κύριας αίθουσας καταγράφεται, χάρη στα ενδιαφέροντα ευρήματα, η δραστηριότητα των ανδρίων αποικιστών, ενώ ξετυλίγονται οι εικόνες των ονομαστών αποικιών τους.

Πρώτη στη ροή των επισκεπτών η **Άκανθος**[18] —δίπλα στη σημερινή Ιερισσό— και το μεμονωμένο εισαγωγικό πανώ με τα γενικά και τοπογραφικά στοιχεία ανιχνεύει την ιστορία και την πορεία της από την εποχή του σιδήρου μέχρι και τον τρίτο μεταχριστιανικό αιώνα. Η περιδιάβαση ξεκινά από τα στοιχεία που σκιαγραφούν τη δυναμική φυσιογνωμία της πόλης ήδη στην αρχαϊκή εποχή. Φωτογραφίες εκθεμάτων και μνημείων προβάλλουν τα ορατά τμήματα του περιβόλου των τειχών, τα θεμέλια ενός κλασικού ναού και ενός ενδιαφέροντος οικοδομήματος των κλασικών και ελληνιστικών κυρίως χρόνων. Στη συνέχεια, διαγράφεται η πρώτη αμυδρή εικόνα της πολιτείας, της οικονομίας και της κοινωνίας της Ακάνθου, που διανθίζεται με ανάλογες παραστάσεις αγγείων, ενδεικτικών προϊόντων της βιοτεχνικής παραγωγής, χαρακτηριστικών αντικειμένων και εργαλείων καθώς και βαρύτιμων νομισμάτων.

Ακολουθούν δύο προθήκες, όπου το ευαίσθητο κοινό μπορεί να αναπλάσει στο νού σκηνές της καθημερινής ζωής των κατοίκων με τις οικιακές τους ασχολίες, τον καλλωπισμό των φιλάρεσκων γυναικών, το μεγάλωμα των παιδιών ή την ψυχαγωγία, τον έρωτα και τα μεγάλα γεγονότα, το γάμο ή το θάνατο. Παραστάσεις αγγείων, ειδώλια, πήλινα καθώς και μετάλλινα ή οστέινα αντικείμενα, προερχόμενα από την έρευνα κυρίως του νεκροταφείου, είναι ο καλύτερος οδηγός σ' αυτή την περιήγηση με τον διαχρονικό χαρακτήρα.

Στη σφαίρα του θεϊκού, της θρησκείας και της μαγείας μεταφέρεται κανείς με ποικιλία ειδωλίων θεοτήτων και απεικονίσεις τους σε αγγεία, με μερικούς μολύβδινους καταδέσμους, όπου καταγράφονται για πάντα δεσμεύσεις αγαπημένων προσώπων ή κατάρες όσων ασχολούνται με αυτή. Η πλειονότητα των καταδέσμων της Ακάνθου ανάγεται χρονολογικά στο τέλος της κλασικής εποχής. Στον ίδιο χώρο παρου-

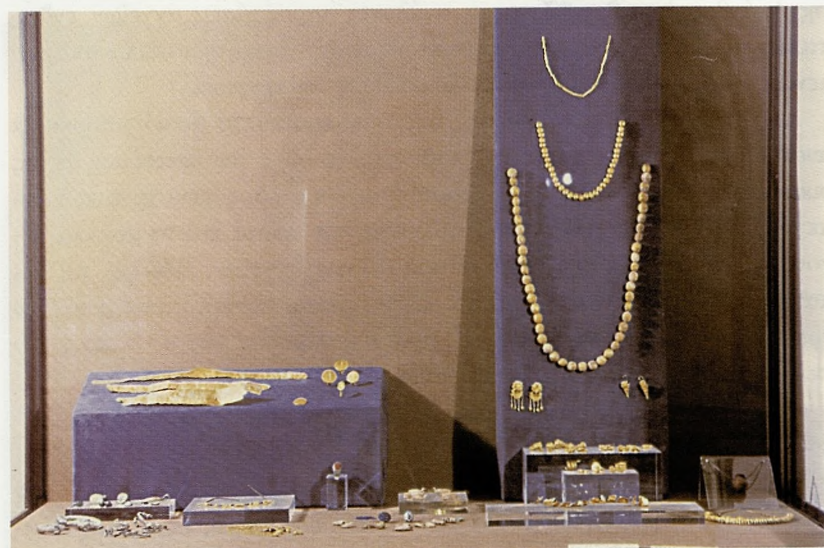
18. Η ευθύνη της έκθεσης βαρύνει την υπογραφομένη.

σιάζονται και τα απαραίτητα αποτροπαϊκά αντικείμενα - φυλαχτά.

Από το εκτεταμένο νεκροταφείο των Ακανθίων, που αριθμεί μέχρι στιγμής 10.000 νεκρούς —από την αρχαϊκή τουλάχιστον εποχή μέχρι και την ύστερη ρωμαϊκή— προέρχονται μερικά χαρακτηριστικά σύνολα κτερισμάτων, που φωτίζουν τις γνώσεις μας για τις μεταφυσικές δοξασίες των κατοίκων, τα ταφικά ήθη και έθιμα αλλά και την καθημερινή τους ζωή. Στα εκθέματα αναγνωρίζει κανείς διάφορα προσωπικά ή αγαπημένα αντικείμενα των νεκρών, όπως πήλινα, ως επί το πλείστον, αγγεία από διάφορα εργαστήρια του αρχαίου κόσμου, ειδώλια, οικιακά αντικείμενα και σκεύη καθώς και περίτεχνα δείγματα κοσμηματοτεχνίας, που και στην Άκανθο παραμένει ανθηρή σ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας (Εικ. 18-19). Με τη βοήθεια των ευρημάτων ανιχνεύονται ακόμη και οι εμπορικές δραστηριότητες, όπως και οι πολιτισμικές επαφές με πολλά κέντρα της ανατολικής, κυρίως, λεκάνης της Μεσογείου.

Εικόνα 18.

Εικόνα 19.

Μνημειακό χαρακτήρα έχουν και ορισμένοι τάφοι, όπως η πήλινη κλαζομενιακού τύπου λάρνακα, που εκτίθεται στο μέσο του χώρου. Η κατάγραφη με φυτικές και ζωϊκές συνθέσεις —αλλά και κεφάλια ανδρικών μορφών— επιφάνεια του χείλους της αποδίδεται στο λεγόμενο Ζωγράφο του Hopkinson και χρονολογείται στα 470 π.Χ. (Εικ. 20).

Στο κέντρο της αίθουσας εντυπωσιάζουν και προσελκύουν το κοινό τα τρία πολύχρωμα πήλινα αγάλματα - ακρωτήρια του αρχαϊκού ναΐσκου της αρχαίας **Σάνης**, που ιδρύθηκε συγχρόνως με την Άκανθο και τα Στάγειρα, κοντά στα Ν. Ρόδα της Ανατολικής Χαλκιδικής. Η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη. Οι αποσπασματικά σωζόμενες μορφές ερμηνεύονται ως Νίκες σε όρθια και "εν γούνασι δρόμου" στάση (Εικ. 21). Είναι στημένες σε ψηλό βάθρο, που χρησιμοποιείται και για τη στερέωση της ενημερωτικής πινακίδας, η οποία τελικά αποσπά ως ένα βαθμό την προσοχή του επισκέπτη και φαίνεται πως μειώνει την ανάδειξη της μνημειακής ομάδας των ακρωτηρίων.

Εικόνα 20.

Εικόνα 21.

Ανάλογη οργάνωση και διάρθρωση έχει στη συνέχεια και η παρουσίαση της τρίτης των Ανδρίων αποικίας, των **Σταγείρων**, που ερευνώνται την τελευταία δεκαετία με σημαντικά αποτελέσματα τόσο στον τομέα της οχύρωσης όσο και της Ακρόπολης καθώς και των δημοσίων ή ιδιωτικών κτισμάτων.

Σημαντικά και ενδιαφέροντα τα ποικίλα ευρήματα —ανάμεσά τους και ενεπίγραφα— συνθέτουν όλες τις φάσεις της ζωής και αυτής της ονομαστής αρχαίας πόλης, που αναπτύσσεται στα μάτια των επισκεπτών με τον ανάλογο των άλλων πόλεων σχεδιασμό. Ημιτελή αρχαϊκά γλυπτά έχουν ανασυρθεί διαβρωμένα από τον θαλάσσιο βυθό της Ολυμπιάδας και αντιπροσωπεύουν χαρακτηριστικά τη γλυπτική (Εικ. 22), η οποία στη Χαλκιδική είναι καλύτερα γνωστή από τις επόμενες περιόδους της αρχαιότητας, κυρίως τη ρωμαϊκή, και άλλες περιοχές, όπως είναι π.χ. η **Ποτείδαια**.

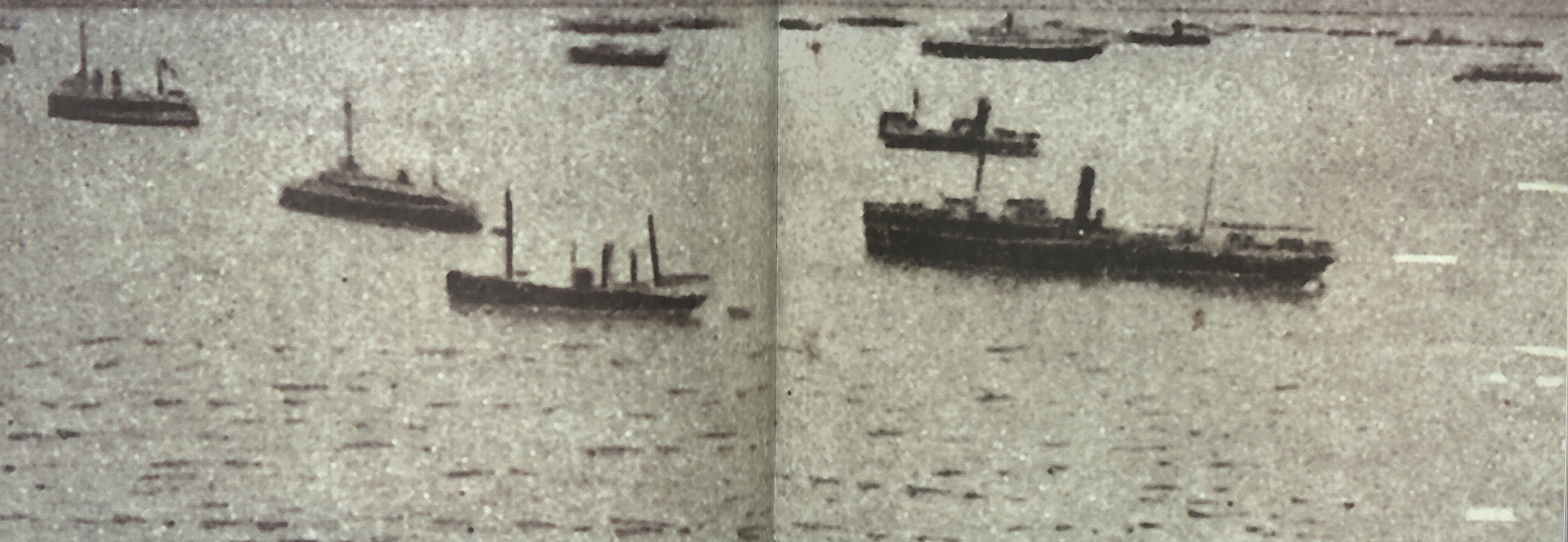

Εικόνα 22.

Δύο επιτάφια μαρμάρινα αγάλματα σε υπερφυσικό μέγεθος, που προέρχονται από ταφικό κτίσμα, ένα ηρώο, της περιόδου της Ρωμαιοκρατίας (1ος αι. μ.Χ.) της αρχαίας **Στρατονίκης** (Στρατόνι), σφραγίζουν το χώρο (Εικ. 22).

Το τελευταίο μέρος της διαδρομής στο ιστορικό και αρχαιολογικό παρελθόν της Χαλκιδικής διανύουν οι επισκέπτες ανάμεσα σε λίθινα και μαρμάρινα ταφικά ή αναθηματικά ανάγλυφα και ενεπίγραφα ευρήματα αλλά και λίγα γλυπτά από διάφορες πόλεις, όπως την Ποτείδαια, την Όλυνθο, την Άκανθο, την αρχαία Στρατονίκη. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι ωνές, συμβόλαια αγοραπωλησίας σπιτιών και αμπελιών, της Ολύνθου.

το Παρόν σαν Ιστορία

Χρήστος Βάμβαλης

Η ιστορία ενός αντιστασιακού ραδιοφώνου

Πριν όχι πολύ καιρό διάβασα κείμενο ιστορικίζοντας —εσχάτως, νηστεύσαντες και μη—, "γράφουν" ιστορία (-ες;) στο οποίο γραφόταν ότι οι Γερμανοί κατακτητές, άμα τη εισόδω τους στη Θεσσαλονίκη "βομβάρδιζαν" ραδιοφωνικά τους κατακτημένους, εμάς, με την προπαγάνδα τους. Θα διαφωνήσω κάθετα, όπως προοδευτικά γράφεται: οι γερμανοί δεν μας έκαναν ραδιοφωνική προπαγάνδα. Έκαναν κάτι πολύ πιο απλό: Μόλις μπήκαν στη Θεσσαλονίκη. – Στις 6 π.μ. τις 6 Απριλίου 1941 κτύπησαν και παρά τη σθεναρή (;) αντίσταση των οχυρών, πολύ πρωί, στις 9 Απριλίου παρελαύναναν στους κεντρικούς δρόμους της πόλης μας – έβγαλαν διαταγή να παραδοθούν τα όποια λίγα ραδιόφωνα κατείχαμε. Η προπαγάνδα, λοιπόν, διοχετευόταν, μέσω της "εφημερίδας Νέα Ευρώπη" και με τα επίκαιρα που "παίζονταν" στους κινηματογράφους.

Η πληροφόρηση των σκλαβωμένων γινόταν είτε με τον παράνομο τύπο είτε προφορικά από κάποιους παράτολμους, που είχαν την αποκοτιά να κρύψουν κάπου κάποιο ραδιόφωνο.

Λοιπόν, η ιστοριούλα αυτή αφορά το στη φωτογραφία ραδιόφωνο. Αρκετά ογκώδες, με 9 λυχνίες, με μακρά, μεσαία και βραχεία κύματα, με ένα "μάτι" σαν κύκλωπας, που με το παιχνίδισμα της ίριδας έδειχνε πόσο καλά πιανόταν ο σταθμός. Ξύλινο, με πολύ καλό ήχο, που τον διατηρεί ακόμη! Έτος κτήσεως: 1936.

Ο πόλεμος και η κατοχή μας βρήκε σε ένα εντυπωσιακά μεγάλο σπίτι, το αρχοντικό του Χαμδή Μπέη (σημείωση: είχε εγκατάσταση φωταερίου!). Ήταν στην κάτω μεριά της οδού Βασσιλίσσης Όλγας και η μία του πλευρά, γλυφόταν από το χείμαρο (του κεραμείου) "Αλλατί-

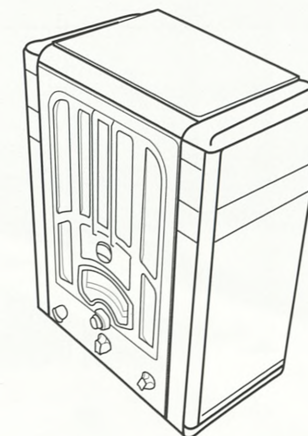

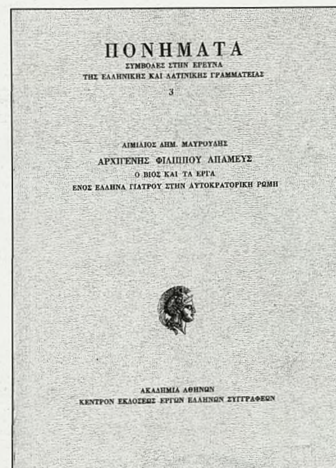
νη", που καλύφθηκε από την οδό Κοσμά Αιτωλού. Με την απελευθέρωση καταλήφθηκε από ομάδες Νεοθεσσαλονικέων και για κάποιον καιρό ήταν γνωστό ως... Βίλα Βρώμα. Δυστυχώς, το "πήρε ο δρόμος". Το σπίτι αυτό ήταν τριώροφο. Το μεσαίο όροφο, που από κάποιες συγκυρίες ήταν άδειος, κατάλαβαν —οι καταλήψεις αναφέρονταν, κομψότερα, ως επιτάξεις— οι Γερμανοί και το χρησιμοποίησαν ως λέσχη αξιωματικών. Εμάς δεν μας ενόχλησαν. Το εν θέματι ραδιόφωνο, περιουσιακό στοιχείο για την εποχή, κοσμούσε το καθιστικό μας και αναπαυτόταν σε ένα γεροδεμένο τραπεζάκι. Όταν δόθηκε η διαταγή για παράδοση των ραδιοφώνων, ο πατέρα μου... αμέλησε. Και το ραδιόφωνο "έπαιζε", ασφαλώς σιγά, αφού από κάτω μας ήταν οι Γερμανοί. Όταν όμως τα πράγματα άρχισαν να σφίγγουν και οι εκτελέσεις δεν ήταν σπάνιες εξαιρέσεις, το ραδιόφωνο κατέβηκε από το θρόνο του και κρύφτηκε μέσα στην οικογενειακή ντουλάπα, "καλυπτόμενο" από ρούχα. Αλλά, έλα ντε που ο πατέρας μου ήθελε νέα ζεστά από το Λονδίνο! Και θυμάμαι που κάθε βραδάκι από νωρίς μαζεύονταν στην προς τη θάλασσα βεράντα φίλοι και συγγενείς και λίγο πριν ακουσθεί το "Εδώ Λονδίνο" άφηναν τη βεράντα και στριμώχνονταν γύρω από τη ντουλάπα, όπου, μέσα από τη ναφθαλίνη, αγωνιούσαν για ελπιδοφόρα μηνύματα, που θα τα διοχέτευαν δεόντως. Όταν όμως οι εκτελέσεις πύκνωσαν, το ραδιόφωνο κρύφτηκε κάτω από τη σκάλα, που οδηγούσε στη σοφίτα, σε ένα χώρο που τα καλά σπίτια χρησιμοποιούσαν για καρβουναποθήκη. Μέσα σε κάποια πανιά —δεν υπήρχε νάυλον— καλύφθηκε από την καρβουνόσκονη. Και το ραδιόφωνο, "σκιασμένο από τη φοβέρα" και πλακωμένο από την καρβουνιά, για κάπου 2 χρόνια δεν μίλησε, ώσπου φιλελεύθερη λαλιά το κάλεσε να βγει. Πλησίαζε η απελευθέρωση. Το ραδιόφωνο ξεκαρβουνίστηκε και βρήκε θέση στη σοφίτα, κάτω από την κεραμοσκεπή. Ένα "αφελές" μεγάλο καρφί, δεόντως κεκαμένο, θα βοηθούσε την παροχή ρεύματος, κλεμμένου από κάποιο καλώδιο που απευθυνόταν στους "από κάτω" Γερμανούς. Αλλά δεν ήταν τυχερό του να μιλήσει, μέσα από τα κεραμίδια. Κάποιο άλλο "καρφί" κάρφωσε ότι θα γινόταν στο σπίτι συγκέντρωση του ΕΑΜ. Έγινε έφοδος από τα Τάγματα Ασφαλείας —Ταγματαλήτες τους λέγαμε. Βρήκαν το ραδιόφωνο που "φιλοξενήθηκε" μαζί τον πατέρα μου και ένα συγγενή μας δάσκαλο, στο άντρο των Ταγμάτων. Ευτυχώς οι Ταγματαλήτες δεν είχαν ιδέα από πήλινες σόμπες και δεν έψαξαν τον θερμοθάλαμο της σόμπας όπου αναπαυόταν ο παράνομος τύπος.

Και οι μεν ΕΑΜίτες λόγω μεγάλων "μέσων" αφέθηκαν σχετικά γρήγορα ελεύθεροι —για κάποιον καιρό δεν κοιμόταν στο σπίτι— το δε ραδιόφωνο ψυχαγωγούσε τα Τ.Α. μέχρι την απελευθέρωση, που, μόλις έγινε, ο πατέρας μου το απελευθέρωσε από τα Τ.Α., το ραδιόφωνο πάλι θρονιάσθηκε στο τραπεζάκι του, ως είδος διακοσμητικό ή και μουσειακό. Λειτουργεί ακόμη! Αλλά ποιος του δίνει σημασία, μέσα από τον καταιγισμό των τηλεκοντρόλ;

Από την τόση ταλαιπωρία και τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης το ραδιόφωνο έχει μία μικρή αναπηρία, σε ότι αφορά κάποια κομμάτια του διακοσμητικού καπλαμά! Μήπως θα έπρεπε να του δοθεί κάποια σύνταξη αντιστασιακού; Τόσοι και τόσοι πήρανε!

Βιβλιοπροσκλητήριο

ΠΟΝΗΜΑΤΑ
ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ
3
ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ
ΑΡΧΙΓΕΝΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΑΠΑΜΕΥΣ
Ο ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ
ΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΑ ΓΙΑΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΡΩΜΗ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΕΡΓΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αἰμίλιος Δημ. Μαυρουδῆς, *Ἀρχιγένης Φιλίππου Ἀπαμεύς. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα ἑνὸς Ἕλληνα γιατροῦ στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη* [Πονήματα. Συμβολὲς στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, 3], Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, 2000, 8ο, L XI + 469 σελίδες — ISBN 960-7099-83-4.

Ὁ ἐρευνητὴς ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἰατρικοφιλολογικὰ θέματα αἰσθάνεται ἰδιαίτερη χαρὰ ἔχοντας ἐμπρός του τὸ πλούσιο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ὑλικό ποὺ προσκομίζει στὴν ἐπιστήμη ὁ κ. Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, ἐπ. καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης. Γνωστὸς γιὰ τὶς τεκμηριωμένες μελέτες του ὁ πανεπιστημιακὸς αὐτὸς δάσκαλος δείχνει πάντοτε ἕνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων γιατρῶν, ποὺ παραμένουν ἄγνωστα μέχρι σήμερα ἢ παραμελημένα, τόσο ἀπὸ τοὺς φιλολόγους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἰατρικῆς.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτούς, ποὺ ἔδρασαν στὴ Ρώμη κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, τότε ποὺ οἱ περισσότεροι γιατροὶ προέρχονταν ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ τὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶναι καὶ ὁ γιατρὸς Ἀρχιγένης ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Συρίας. Ἀνήκει στὴ χορεία τῶν διαπρεπῶν γιατρῶν τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητας, γιὰ τοὺς ὁποίους διασῴζονται ἐξαιρετικὰ περιορισμένες μαρτυρίες καὶ ποὺ οἱ ἀποσπασματικὲς καὶ ἀτελεῖς γνώσεις μας γι᾽ αὐτοὺς δὲν παρέχουν τὴ δυνατότητα στοὺς συγγραφεῖς τῶν κλασικῶν συγγραμμάτων Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς νὰ κάνουν λεπτομερῆ λόγο γι᾽ αὐτούς· ἔτσι, ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναγκάζονται νὰ ἀφιερώσουν ἐλάχιστες μόνον τυπογραφικὲς ἀράδες στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους, ὅταν δὲν συμβαίνει νὰ τοὺς ἀγνοοῦν τελείως. Ὅσον τώρα ἀφορᾶ τὸν Ἀρχιγένη, παρ᾽ ὅλο ποὺ πρόκειται γιὰ σπουδαῖο γιατρὸ καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς πλέον παραγωγικοὺς συγγραφεῖς ἰατρικῶν πραγματειῶν, ἐπισημαίνεται ὅτι τὰ ἔργα του μᾶς παραδίδονται μόνον ἀποσπασματικὰ καὶ ἔμμεσα, ἐνῶ οἱ ὀλιγάριθμοι μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μ᾽ αὐτόν, εἴτε ἀγνοώντας στὴν ἐποχή τους διάφορα

στοιχεῖα ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μεταγενέστερα εἴτε παρανοώντας τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ πηγές, ὁδηγήθηκαν στὶς μελέτες τους σὲ ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις καὶ ἀνακριβεῖς ἢ αὐθαίρετες ἀπόψεις.

Μὲ σκοπὸ νὰ ἀνασυντεθεῖ ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερα ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Ἀρχιγένη, ὁ σ., ὀξυδερκὴς καὶ διεισδυτικὸς μελετητής, ποὺ ἔχει τὸ χάρισμα νὰ χρησιμοποιεῖ πρὸς ὄφελος τῆς ἔρευνας καὶ τὸ παραμικρὸ στοιχεῖο ποὺ συνάδει μὲ τὸν σκοπὸ τοῦ ἐγχειρήματός του, καταγράφει λεπτομερειακά, μὲ περισσὴ ὑπομονὴ καὶ ἐναργὴ μελέτη, ὅλες τὶς ἐκδεδομένες πηγὲς ἀλλὰ καὶ ὅσες ἀνέκδοτες κατόρθωσε νὰ ἐντοπίσει καὶ καταβάλλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴ συστηματικὴ καὶ πλήρη ἀξιοποίησή τους. Κινούμενος μὲ θαυμαστὴ ἐρευνητικὴ διάθεση ἀνάμεσα σὲ ἀρχαῖες πληροφορίες καὶ σύγχρονες ἑρμηνεῖες, εὐρύτατα ἐνημερωμένος στὴ βιβλιογραφία τοῦ θέματός του, μὲ πλούσιο ὑπομνηματισμὸ τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ παράθεση παράλληλων χωρίων, διαβαθμίζει τὶς πηγές του καὶ καθορίζει μὲ ἀντικειμενικότητα τὶς δυσχέρειες τῆς ἔρευνας, κυρίως σχετικὰ μὲ τὴ συλλογή, τὴν πατρότητα, τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν παράδοση τῶν κειμένων. Ὁ σ., γνωρίζοντας πολὺ καλὰ τὰ ὅρια ὅπου ἡ ὑπέρβαση μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὴ βεβαιότητα στὴν αὐθαιρεσία, ἐπιτυγχάνει νὰ κρατᾶ τὴ γραφίδα του μακριὰ ἀπὸ εὔκολα καὶ ἐπικίνδυνα συμπεράσματα, ἐνῶ τὸ κριτικὸ πνεῦμα του ἐπιτρέπει σ' αὐτὸν νὰ μὴν ἀποδέχεται a priori στοιχεῖα ποὺ θεωροῦνται δεδομένα ἢ ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις διαφόρων εἰδικῶν, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ νὰ τὰ περνᾶ ἀπὸ τὴ βάσανο τῆς δοκιμασίας, παίρνοντας θέση καὶ ἐκθέτοντας ὁ ἴδιος ἐνδιαφέρουσες δικές του προτάσεις. Ὅταν ἀνακύπτει κάποιο πρόβλημα, καὶ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀνεπαρκῆ νὰ δώσουν λύση, περιορίζεται στὴν ἐπισήμανση καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ περιγραφή του, ἤ, ὅταν τὸ πρόβλημα ὑπάρχει πρὸ πολλοῦ, φροντίζει νὰ τὸ θέσει σὲ νέες βάσεις, προσφέροντας νέες ἀφετηρίες ἔρευνας γιὰ τοὺς μελετητὲς ποὺ θὰ ἀσχοληθοῦν μ' αὐτό.

Ἡ διάρθρωση τοῦ ἔργου γίνεται μὲ μεθοδικότητα, προσοχὴ καὶ μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενό του παρέχει μιὰ εἰκόνα τῆς σπουδαιότητάς του. Στὸ κυρίως ἔργο προτάσσεται Πρόλογος (σσ. XIII-XVII), ὅπου ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν στὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου, καθορίζει τὸν σκοπὸ τῆς μελέτης καὶ εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὸ ἱστορικό, τὰ προβλήματα τῆς ἐργασίας του, τὴ βοήθεια ποὺ δέχτηκε κατὰ τὴν ἐκπόνησή της κτλ. Ὁ Πρόλογος συμπληρώνεται μὲ Ἐπισημείωμα (σ. XIX) σχετικὰ μὲ τὴν ἔγκριση καὶ τὴν ἐκτύπωση τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Μετὰ τὶς βραχυγραφίες περιοδικῶν, σειρῶν κτλ. ποὺ ἀκολουθοῦν (σσ. XXI-XXV), ὁ σ. παραθέτει πλούσια βιβλιογραφία (σσ. XXVII-L XI), τὴν ὁποία χωρίζει σὲ δύο μέρη: τὶς πηγὲς (Ἕλληνες, Λατίνοι, Ἄραβες καὶ Ἀρμένιοι συγγραφεῖς) καὶ τὶς μελέτες. Στὶς πηγὲς περιλαμβάνονται καὶ οἱ γιατροὶ ἐκεῖνοι, ἔργα τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν παραδοθεῖ ἄμεσα, ἔχουν γίνει ὅμως ἐκδόσεις ἢ συλλογὲς τῶν ἀποσπασμάτων τους. Τὴν κυρίως μελέτη διαιρεῖ σὲ τέσσερα μεγάλα κεφάλαια —χωρισμένα σὲ μικρότερα ὑποκεφάλαια—, τὰ ὁποία φέρουν ἀντίστοιχα τοὺς τίτλους: «Βιογραφικά» (σσ. 1-44), «Συγγράμματα» (σσ. 45-141), «Ἡ τύχη τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀρχιγένη καὶ ἡ παράδοσή τους» (σσ. 143-227) καὶ «Ὁ Ἀρχιγένης καὶ ἡ

προγενέστερη ἰατρικὴ γραμματεία» (σσ. 229-368). Στὴ συνέχεια, τὸ κυρίως βιβλίο συμπληρώνουν τρία Παραρτήματα μὲ ἀντίστοιχα θέματα: «Συγγράμματα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀρχιγένη ἀπὸ Ἄραβες γιατρούς» (σσ. 371-380), «Συγγράμματα ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ ἐσφαλμένως στὸν Ἀρχιγένη ἀπὸ νεότερους μελετητές» (σσ. 381-386), καὶ «Ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ποὺ θεωροῦνται ἐσφαλμένως πηγὲς τοῦ Ἀρχιγένη» (σσ. 391-395). Ἀκολουθεῖ Περίληψη τῆς μελέτης στὴ γερμανικὴ γλῶσσα (σσ. 391-395) καὶ πέντε Πίνακες (σσ. 399-463), οἱ ὁποῖοι ἀφοροῦν τὰ χειρόγραφα, τὰ ἀρχαῖα χωρία, τοὺς ὅρους ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀρχαία ἰατρική, τὰ ὀνόματα ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τὰ ὀνόματα νεότερων ἐρευνητῶν ποὺ μνημονεύονται στὴν ἐργασία. Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ τὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων (σσ. 465-469).

Ἐπιβάλλεται ὅμως νὰ γίνει λεπτομερέστερη ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, ὅπως ἐπίσης καὶ κάποιες πιὸ εἰδικὲς ἐπισημάνσεις τῶν θιγόμενων ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ σ. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν βίο τοῦ Ἀρχιγένη, μὲ βάση τὶς ἐλάχιστες μαρτυρίες ποὺ ἔχουν διασωθεῖ καὶ μὲ κύριες πηγὲς τὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ καθὼς καὶ τὸ σχετικὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας*, ὁ σ., προσκομίζοντας καὶ νέες μαρτυρίες ποὺ ἐντοπίζει καὶ ἀξιοποιεῖ γιὰ πρώτη φορά, προσπαθεῖ μὲ ὑπομονὴ καὶ γνώση νὰ ἀνασυνθέσει, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατό, τὸ βιογραφικὸ πορτραῖτο τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνα γιατροῦ, τὸ ὁποῖο ὅμως, ὅπως ἐπισημαίνει, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐλλιπὲς καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα του ὑποθετικό.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ σ., ἀπὸ τοὺς μαρτυρημένους τίτλους καὶ ἀπὸ τὴν ἔμμεσα διαπιστωμένη ἔκταση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀρχιγένη, προκύπτει ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξε πολυγραφότατος καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ παραγωγικοὺς συγγραφεῖς ἰατρικῶν πραγματειῶν. Ποιά ὅμως εἶναι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀρχιγένη; ποιά ἡ τύχη καὶ ἡ παράδοσή τους; ποιές οἱ πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ἀρχαῖος γιατρὸς κατὰ τὴ συγγραφή τους; εἶναι τὰ κύρια ἐρωτήματα ποὺ ἀβίαστα ἀνακύπτουν καὶ τὰ ὁποῖα ὁ σ. θεματοποιεῖ σὲ τρία κεφάλαια, μελετᾶ εξαντλητικὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα μὲ περισσὴ ὑπομονὴ καὶ μεθοδικότητα καὶ ἐξάγει πολύτιμα συμπεράσματα. **1.** Ἀπὸ τὰ ἀρχιγένεια συγγράμματα, *ἀξιόλογα καὶ πάμπολλα* κατὰ τὸν Γαληνό, κανένα δὲν ἔχει παραδοθεῖ ἀκέραιο παρὰ μόνον ἀποσπάσματά τους ὡς παραθέματα σὲ ἔργα ἄλλων γιατρῶν ἢ σὲ ἀνώνυμες καὶ ἀνέκδοτες συλλογὲς συνταγῶν (ἰατροσόφια), ἐνῶ γιὰ ὁρισμένα γνωρίζουμε μόνο τοὺς τίτλους τους. Ἡ πιθανότητα νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἔργα του πολυγραφότατου αὐτοῦ γιατροῦ, γιὰ τὰ ὁποία δὲν διασώθηκε καμιὰ μαρτυρία ἢ διασώθηκαν ὡς ἐρανίσματα χωρὶς καμιὰ δήλωση γιὰ τὴν προέλευσή τους δὲν ἀποκλείεται, ἐνῶ συμβαίνει νὰ τοῦ ἀποδίδουν καὶ ἔργα, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἔρευνα, ὁ Ἀρχιγένης δὲν ἔγραψε ποτέ. Ὁ σ., ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ χρονολογικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ σειρὰ συγγραφῆς τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀρχιγένη, ἐπιχειρεῖ μὲ ἐπιτυχία τὴν εἰδολογικὴ κατάταξή τους, καταβάλλοντας προσπάθεια νὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ διαίρεση τῆς ἰατρικῆς στὰ *μέρη* ποὺ ἦταν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὴν Πνευματικὴ ἰατρικὴ σχολή (*Παθογνωμονικόν*, *Ὑλικὸν καὶ Θεραπευτικὸν μέρος*). Μαρτυροῦνται μὲ βεβαιότητα δεκαεπτὰ τίτλοι. Σ' αὐτοὺς ἀνήκουν καὶ πέντε μαρτυρημένες ἐπιστολές, ποὺ ὑπολογίζονται ὡς αὐτοτελῆ ἔργα, ἐνῶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἕξι, ἀπὸ τὶς συ-

νολικὰ ἕντεκα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ ἐπιστολικὸ corpus τοῦ Ἀρχιγένη, δὲν διασώζονται συγκεκριμένες μαρτυρίες. Γιὰ τὸ κάθε σύγγραμμα ἐξετάζονται οἱ σχετικὲς μ' αὐτὸ ἀρχαῖες μαρτυρίες καὶ τὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο ἢ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν, καθὼς καὶ μὲ τὸ περιεχόμενο μερικῶν συγγραμμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται προσπάθεια ἀνασύνθεσης τῆς δομῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τους. Ἐξετάζονται ἀκόμη ἀπόψεις διαφόρων ἐρευνητῶν σχετικὲς μὲ τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀρχιγένη ἔργων, γιὰ τοὺς τίτλους ἢ τὶς ὑποδιαιρέσεις τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστὴ καμιὰ μαρτυρία. Μὲ ἐπίγνωση τῆς δυσκολίας ποὺ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σχετικῆς προεργασίας ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀρχιγένειων ἀποσπασμάτων, τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τους, τὶς ἐπεμβάσεις στὸ κείμενό τους ἀπὸ μεταγενέστερους συγγραφεῖς κτλ., ὁ συγγραφέας κάνει λόγο, πολὺ συνοπτικὰ ἀλλὰ μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ καὶ ὑπευθυνότητα, γιὰ μερικὰ σχετικὰ ζητήματα καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸ θέμα τῆς εἰσαγωγῆς καὶ χρήσης ἀπὸ τὸν Ἀρχιγένη νέων ἰατρικῶν ὅρων, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι θέματα ὅπως αὐτὸ ἢ ὅπως π.χ. τῆς σχέσης τοῦ Ἀπαμέα γιατροῦ μὲ τὶς ἄλλες ἰατρικὲς σχολὲς τῆς ἀρχαιότητας, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης καὶ ἀφετηρία χρήσιμη γιὰ σχετικὲς μονογραφίες. **2.** Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν τύχη τῶν ἀρχιγένειων ἔργων καὶ τὴν παράδοσή τους, ἐξετάζονται ἀπὸ τὸν σ. γιὰ πρώτη φορὰ οἱ πληροφορίες ποὺ διασώζονται στὶς ἀρχαῖες καὶ τὶς μεταγενέστερες πηγὲς γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ καθενὸς ἔργου ξεχωριστά. Λόγῳ ἀνεπάρκειας τῶν πηγῶν οἱ δυσχέρειες ποὺ ἀνακύπτουν γιὰ τὴν ἔρευνα εἶναι πολλὲς καὶ σχετίζονται κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν ἀδυναμία προσδιορισμοῦ τῆς ἐποχῆς ὡς τὴν ὁποία σώζονταν τὸ σύνολο τῶν ἔργων τοῦ Ἀρχιγένη ἢ τῆς ἐποχῆς ὡς τὴν ὁποία σώζονταν κάποια μόνον ἀπὸ αὐτά. Ἐπισημαίνονται οἱ ποικίλες αἰτίες ποὺ ἐνδέχεται νὰ συνετέλεσαν στὴν ἀπώλεια τῶν συγγραμμάτων καὶ καταγράφονται οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ *ἀντίγραφα* τῶν ἔργων (ἐφ' ὅσον φυσικὰ γιὰ κάποιο ἔργο μαρτυρεῖται ἡ χρήση ἀπὸ μεταγενεστέρους ἀντιγράφων περισσότερων ἀπὸ ἕνα). Γιὰ νὰ συμπληρώσει λοιπὸν τὴν εἰκόνα σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἔμμεση παράδοση τοῦ Ἀρχιγένη ὁ σ. στρέφει τὴν ἐρευνητικὴ προσπάθειά του στὸν ἐντοπισμὸ χειρογράφων, τὰ ὁποῖα διασώζουν ἀρχιγένεια ἀποσπάσματα, ποὺ παραδίδονται σὲ ἀνώνυμα καὶ ἀνέκδοτα ἰατροσόφια. Ἡ προσπάθεια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἐγχείρημα ἐξαιρετικὰ πολύμοχθο καὶ μὲ ἀβέβαια ἀποτελέσματα, γιὰ πολλοὺς λόγους, ὅπως εἶναι ἡ μὴ καταγραφὴ ὅλων τῶν ἰατρικῶν (ὅπως καὶ ἄλλων) χειρογράφων ἢ ἡ ἐλλιπὴς ἢ ἐσφαλμένη περιγραφὴ τους σὲ καταλόγους, καὶ ἡ πιθανὴ ὕπαρξη ἀποσπασμάτων σὲ διάφορα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν ἐκδεδομένα ἰατρικὰ ἔργα ἢ σὲ σχόλια τῶν περιθωρίων σὲ κώδικες ποὺ παραδίδουν ἔργα ἄλλων γιατρῶν καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε κανέναν ἐμφανῆ λόγο ὥστε νὰ τὰ ἀναζητήσουμε. Τέλος, ὁ σ. συγκεντρώνει καὶ καταγράφει σὲ ἰδιαίτερες ἑνότητες τὶς ἑξῆς ὁμάδες ἀρχιγένειων κειμένων: ἀποσπάσματα ποὺ παραδίδονται ἐνσωματωμένα σὲ ἀνώνυμα ἐκδεδομένα ἰατρικὰ ἔργα, διάφορα κείμενα ἐμβόλιμα στὸ ἰατρικὸ σύγγραμμα του Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ, κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ Ἀετίου ποὺ ἀπὸ τμῆμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης ἀποδίδονται στὸν Ἀρχιγένη καὶ κεφάλαια τοῦ Παύλου Αἰγινήτη ποὺ ἐπίσης ἀπὸ κάποιον κώδικα σχετίζονται μὲ τὸν Ἀπαμέα γιατρό. 3. Ἡ ἐξέταση τῶν πηγῶν τοῦ Ἀρχιγένη καὶ

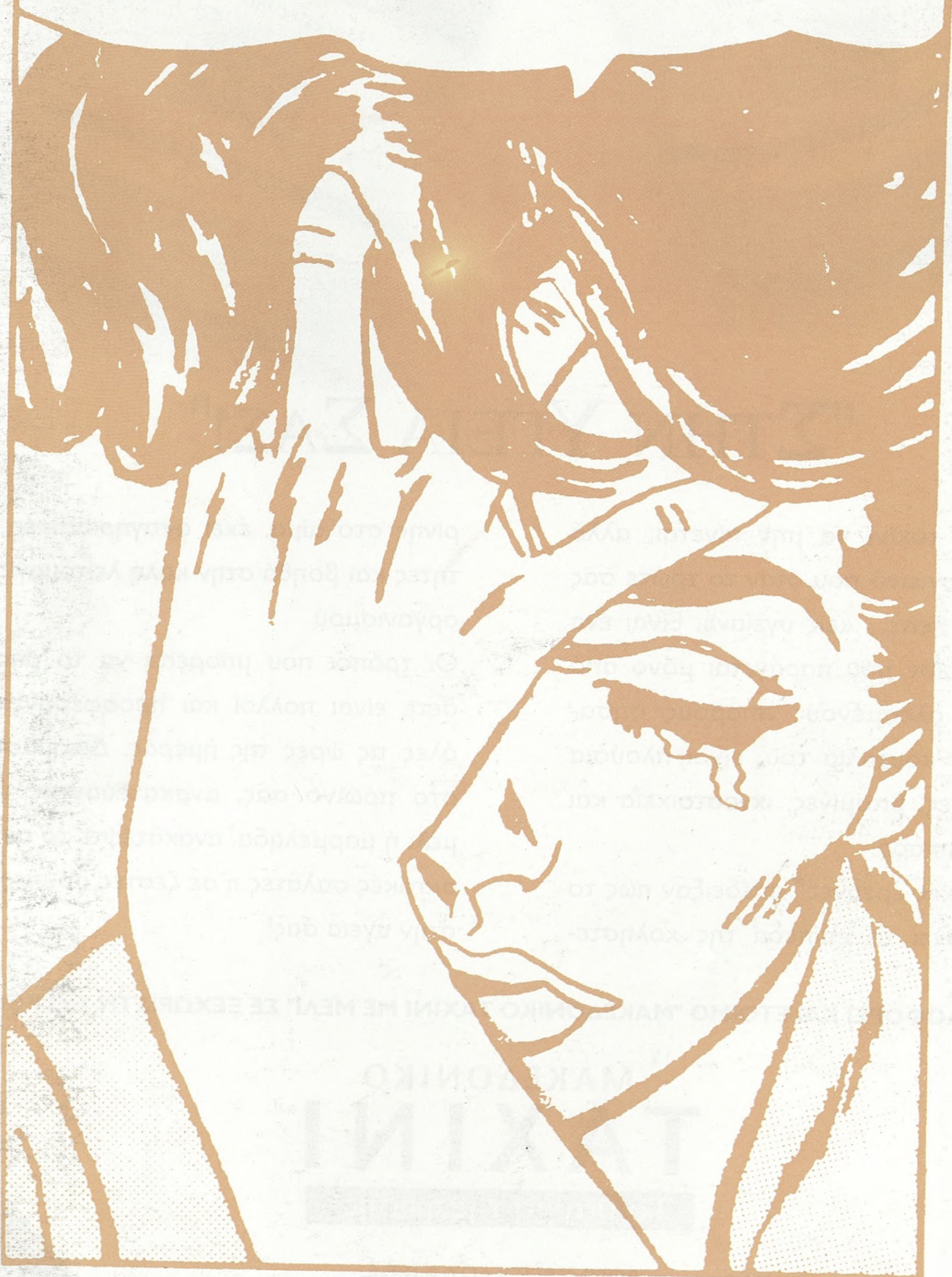
γενικότερα τῆς σχέσης του μὲ τὴν προγενέστερή του ἰατρικὴ γραμματεία εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἔχουν ἀπασχολήσει ἐλάχιστα καὶ μόνο περιστασιακὰ τὴν ἔρευνα. Ὁ σ. ἔχοντας ὑπ' ὄψη του ἕνα πλῆθος ἀπὸ δυσκολίες (π.χ. τὴ μὴ δυνατότητα πάντοτε ἐλέγχου τῆς πιστότητας τῶν παραθεμάτων ἢ ἐξακρίβωσης κατὰ πόσο τὰ ὀνόματα ἄλλων γιατρῶν ποὺ μνημονεύονται στὸ παρατιθέμενο κεφάλαιο ὑπῆρχαν ἐξ ἀρχῆς στὸ ἀρχιγένειο κείμενο ἢ ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθῆκες κ.ἄ.), οἱ ὁποῖες καθιστοῦν τὴν ἔρευνα αὐτὴ ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ προβληματική, καὶ μὲ ἐπίγνωση πάντοτε ὅτι ἡ ὕπαρξη ἀκόμα ἀνέκδοτων ἰατρικῶν κειμένων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὁλοκλήρωσή της, ἐπιχείρησε, προσκομίζοντας καὶ νέα χωρία, νὰ προσδιορίσει μὲ κάθε ἐπιφύλαξη ἀλλὰ καὶ δυνατὴ πληρότητα καὶ λεπτομερῆ σύγκριση τῶν ἀποσπασμάτων τὶς σχέσεις τοῦ Ἀρχιγένη μὲ τὴν προγενέστερη καὶ σύγχρονή του ἰατρικὴ γραμματεία. Τὶς πηγὲς ποὺ ἐντοπίζει ὁ σ. τὶς διακρίνει: α) καθ' αὐτὸ πηγὲς τοῦ Ἀρχιγένη, ἐπώνυμες (στὶς ὁποῖες περιλαμβάνει 51 ἰατρικοὺς συγγραφεῖς) καὶ ἀνώνυμες, β) ἁπλὲς μνεῖες ὀνομάτων γιατρῶν ἢ φαρμάκων καὶ γ) γιατροὺς ποὺ τὸ ὄνομά τους συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχιγένη ἀπὸ μεταγενέστερους συγγραφεῖς (Γαληνός, Ἀέτιος). Στὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας συντελοῦν τὰ τρία Παραρτήματα ποὺ ἐπισυνάπτονται. Σ' αὐτὰ ὁ σ. διερευνᾶ: Ι. Τὰ παραθέματα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ Ἄραβες γιατροὺς καὶ ἀποδίδονται στὸν Ἀρχιγένη, καθὼς καὶ οἱ μνεῖες τίτλων ἔργων του γιατροῦ αὐτοῦ. ΙΙ. Τὰ ἔργα ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν Ἀρχιγένη ἀπὸ νεότερους μελετητὲς καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα στὶς ἀρχαῖες πηγὲς δὲν ἐντοπίζονται οὔτε μαρτυρίες οὔτε κἂν ἐνδείξεις. ΙΙΙ. Τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ἐσφαλμένα ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητὲς πηγὲς τοῦ Ἀρχιγένη. Πρόκειται γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ μνημονεύονται στὴν ἀνώνυμη (Αἴλιος Προμῶτος;) πραγματεία *Περὶ (τῶν) ἰοβόλων θηρίων καὶ δηλητηρίων φαρμάκων*, ἡ ὁποία ἐντελῶς ἀβάσιμα ἔχει συνδεθεῖ ἀπὸ τὸν E. Rohde μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχιγένη.

Ἡ ἐπίπονη αὐτὴ ἔρευνα τοῦ κ. Μαυρουδῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαρὰ φιλολογικὴ ἀξία της, ἡ ὁποία ἄμεσα καὶ κύρια ἐνδιαφέρει ἕνα συγκεκριμένο κύκλο εἰδικῶν, προσκομίζει ἐνδιαφέρουσες καὶ χρήσιμες ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀρχιγένη στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς σκέψης τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν οἰκοδόμηση τῆς ἑνότητάς της μέσα στὸν χρόνο. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἐξάλλου ὅτι ἡ ἐρευνητικὴ προσπάθεια τοῦ σ. ἀφορᾶ μιὰ περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἀσκληπιοῦ (τὸν 1ο καὶ 2ο αἰ. μ.Χ.), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς συνδετικοὺς κρίκους τῆς ὕστερης ἰατρικῆς μὲ τὴν κλασικὴ καὶ ταυτόχρονα τὴν τελευταία ἔκλαμψή της μὲ σειρὰ διαπρεπῶν ἐκπροσώπων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους κυριαρχεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Γαληνοῦ. Παρὰ τὴ μεγάλη καὶ καθοριστικὴ σημασία της ἡ ἰατρικὴ τῶν χρόνων αὐτῶν δὲν προσελκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο λείπουν οἱ μελέτες ὑποδομῆς, ποὺ θὰ ἔδιναν ὤθηση στὴν ἐνασχόληση μὲ εἰδικότερα ζητήματα τῆς συζητούμενης χρονικῆς περιόδου.

Συμπερασματικά, ἡ ἀξιόλογη συγγραφὴ τοῦ κ. Μαυρουδῆ ἀποτελεῖ ὁμολογουμένως μιὰ ἰδιαίτερα σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη καὶ ἐμπλουτίζει τὶς ἱστορικὲς-ἰατρικὲς γνώσεις μας μὲ νέα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Μὲ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία, ἀκριβολόγο σκέψη, κριτικὴ

καὶ μεθοδικὴ ἱκανότητα ὁ σ. κάνει ἄριστη χρήση καὶ ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν, ἐνῶ κινεῖται ἄνετα στὴν ἀξιολόγηση καὶ ἀξιοποίηση τῆς πλούσιας βιβλιογραφίας, τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα του, καὶ εἶναι γνώστης τῶν διαφόρων προβλημάτων τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς ἀπασχόλησαν τοὺς ἐρευνητές. Τὸ ἔργο, συνταγμένο μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ κόπο, ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τὴν πληρέστερη καὶ πλέον ὁλοκληρωμένη μελέτη γιὰ τὸν Ἀρχιγένη, ἀπ᾽ ὅσες ἔχουν γραφτεῖ μέχρι σήμερα, ἀλλὰ καὶ πρότυπο γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἐξετάζονται καὶ ἄλλοι γιατροί, ποὺ κείμενά τους παραδίδονται μόνον ἔμμεσα. Ὅλα τὰ παραπάνω προτερήματα τοῦ βιβλίου ὀφείλονται στὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον τοῦ σ. γιὰ τέτοιου εἴδους θέματα, καὶ δίχως τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ δὲν θὰ εἴχαμε στὰ χέρια μας τὸ κρινόμενο πολύτιμο βιβλίο του, τὸ ὁποῖο συμπληρώνει ἕνα μεγάλο βιβλιογραφικὸ κενὸ στοὺς τομεῖς τῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἰατρικῆς γραμματείας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς. Ἔτσι, λίαν ὀρθῶς τὸ Κέντρον Ἐκδόσεως Ἑλλήνων Συγγραφέων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν περιέλαβε αὐτὴ τὴν ἐξαίρετη καὶ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία στὴ σειρὰ *ΠΟΝΗΜΑΤΑ. Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας*.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΣΑΚΝΑΚΗΣ

ΘΕΕ ΜΟΥ!
ΞΕΧΑΣΑ ΝΑ ΑΝΑΝΕΩΣΩ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΟΥ ΣΤΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ!

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΓΡΑΦΟΥΝ:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΒΑΜΒΑΛΗΣ
ΝΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ
ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΣΑΚΝΑΚΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ:
ΑΕΡΟΝΑΥΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ
ΙΝΩ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΚΑΙ ΛΕΝΙΩ ΜΠΑΡΤΖΙΩΤΗ

ISSN 1108-5452